Ondernemerschap in het onderwijs

Tweemeting

Opdrachtgever: Agentschap NL, namens Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

en Ministerie van Economische Zaken

Rotterdam, 9 november 2012

Ondernemerschap in het onderwijs

Tweemeting

Eindrapport

Opdrachtgever: Agentschap NL, namens Ministerie van OCW en Ministerie van EZ

Ruud van der Aa
Susan van Geel
Etienne van Nuland

Rotterdam, 9 november 2012

ECORYS

Over Ecorys

Met ons werk willen we een zinvolle bijdrage leveren aan maatschappelijke thema's. Wij bieden wereldwijd onderzoek, advies en projectmanagement en zijn gespecialiseerd in economische, maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkeling. We richten ons met name op complexe markt-, beleids- en managementvraagstukken en bieden opdrachtgevers in de publieke, private en not-for-profit sectoren een uniek perspectief en hoogwaardige oplossingen. We zijn trots op onze 80-jarige bedrijfsgeschiedenis. Onze belangrijkste werkgebieden zijn: economie en concurrentiekracht; regio's, steden en vastgoed; energie en water; transport en mobiliteit; sociaal beleid, bestuur, onderwijs, en gezondheidszorg. Wij hechten grote waarde aan onze onafhankelijkheid, integriteit en samenwerkingspartners. Ecorys-medewerkers zijn betrokken experts met ruime ervaring in de academische wereld en adviespraktijk, die hun kennis en best practices binnen het bedrijf en met internationale samenwerkingspartners delen.

Ecorys Nederland voert een actief MVO-beleid en heeft een ISO14001-certificaat, de internationale standaard voor milieumanagementsystemen. Onze doelen op het gebied van duurzame bedrijfsvoering zijn vertaald in ons bedrijfsbeleid en in praktische maatregelen gericht op mensen, milieu en opbrengst. Zo gebruiken we 100% groene stroom, kopen we onze CO2-uitstoot af, stimuleren we het OV-gebruik onder onze medewerkers, en printen we onze documenten op FSC- of PEFC-gecertificeerd papier. Door deze acties is onze CO2-voetafdruk sinds 2007 met ca. 80% afgenomen.

ECORYS Nederland BV
Watermanweg 44
3067 GG Rotterdam

Postbus 4175
3006 AD Rotterdam
Nederland

T 010 453 88 00
F 010 453 07 68
E netherlands@ecorys.com
K.v.K. nr. 24316726

W www.ecorys.nl

Ecorys Arbeid & Sociaal Beleid
T 010 453 88 05
F 010 453 88 34

Inhoudsopgave

Voorwoord

Namens het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en het ministerie van Economische Zaken (EZ), heeft Agentschap NL Ecorys gevraagd, te onderzoeken wat de stand van zaken is rond ondernemerschap in het onderwijs. Na de nulmeting in 2007 en de eenmeting in 2010, ligt het resultaat van de tweemeting in 2012 voor u.

Aan de hand van een enquête onder onderwijsinstellingen en studenten en het uitvoeren van diepte-interviews met school-/domein- en faculteitsdirecteuren is een antwoord op hoofdvraag verkregen. De resultaten in het rapport zijn representatief voor alle daarin betrokken onderwijssectoren, te weten primair onderwijs, voortgezet onderwijs, middelbaar beroepsonderwijs, hoger beroepsonderwijs en de universiteiten.

Dit rapport had niet tot stand kunnen komen zonder de input van de studenten en school- en instellingsdirecteuren die de vragenlijsten hebben ingevuld en degenen die wij mochten interviewen. Langs deze weg, willen wij hen allen daarvoor hartelijk bedanken. Onze dank gaat uiteraard ook uit naar de begeleidingscommissie, bestaande uit: Eline Beemsterboer, Nicoline Breed (beiden Agentschap NL), Sabah Dakika (OCW), Ekim Sincer (EZ), drs. Marianne Schuurmans (senior consultant Educatieve Stad) en professor dr. Martin Mulder (Universiteit van Wageningen). Wij danken hen voor de plezierige samenwerking en hun kritische en constructieve commentaar op de onderzoeksinstrumenten en eerdere concepten van het rapport. Tot slot bedanken wij alle overigen die een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van dit rapport, met name Kevin Ruizendaal en Myléne Leatemia (beiden Ecorys).

Namens het onderzoeksteam van Ecorys,
Ruud van der Aa (projectleider)

Summary

Introduction

Promoting enterprise in education and bringing education and the business community closer together is just one of the focal points of Dutch business and innovation policy. Since 2000, the Ministries of Economy and of Education, Culture and Science have been promoting enterprising behaviour and enterprise in schools and universities. The Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen (Education and Enterprise Action Programme), started in 2007 and run by NL Agency, forms the core of this policy. The programme has two objectives:

> An increasing number of education institutions in the Netherlands have integrated entrepreneurship in education into their policies, organisations and programmes.
>
> More students are behaving in more enterprising ways, are positive about entrepreneurship and are setting up their own businesses within five years of graduation.

A baseline measurement was performed in 2007, followed by a first measurement in 2010. A minor increase in the attention paid to entrepreneurship in education was observed between both these measurements. The degree to which entrepreneurship is embedded in education and in the institutions had also increased during this period. A further important conclusion was that in 2010, almost twice as many students wanted to become entrepreneurs as in 2007.

Objective and approach to second measurement

This second measurement has a dual objective:

1. To document the systematic attention education institutions pay to promoting enterprising behaviour and entrepreneurship and its embedment;
2. To document the involvement of management, teachers, the business community and parents in entrepreneurial education but also the involvement, opinions and experiences of students.

Additionally, the second measurement should pay additional attention to:

- the future outlook and the concrete future plans of education institutions in the field of enterprising attitudes and entrepreneurship;
- the exact embedding of activities surrounding enterprising attitudes/entrepreneurship in educational programmes, curricula, and among teachers;
- identifying best practices.

The current study describes the second measurement of Entrepreneurship in Education. Data collection took place in the spring of 2012. The following research methods were used:

- Internet survey among 706 education institutions at the primary school, secondary school, senior secondary vocational and higher education levels;
- Internet survey among 1,241 students at the higher professional and academic educational levels;
- In-depth interviews (35) with heads of schools/management;
- Selection and description of 16 best practices, divided over all the aforementioned levels.

The results of the second measurement of the survey among the institutions are representative in terms of the size of the institution (primary education), urban environment (primary and secondary education) and school type (secondary education). The results in senior secondary vocational,

higher professional and academic education are representative in terms of distribution according to domain, department and faculty.

Results

Entrepreneurship more deeply enshrined

The results of this monitor suggest that compared to previous measurements in 2007 and 2010, entrepreneurship in education has become a permanent feature in the organisation and the courses offered by a growing number of education institutions. The study provides various indications for this: The number of schools at primary, secondary and higher professional level that have included entrepreneurship in their mission and vision has increased. Where the strategies of senior secondary vocational and academic education are concerned, the focus on entrepreneurship dropped slightly between 2010 and 2012.

The number of schools that have enshrined entrepreneurship in their curriculum has increased substantially in all educational sectors. In 2012, that is the case to a greater or lesser extent in approximately three quarters of primary and secondary schools, over 80 per cent in senior secondary vocational schools and universities and over 90 per cent in higher professional institutions. The greatest increase in this regard took place between 2007 and 2010, followed by a stabilising trend in 2012, which likewise is a sign that the level achieved has been embedded.

In the greater majority of institutions, entrepreneurship is to some extent part of a teacher's competence profile. This is the strongest in senior secondary vocational and higher professional education and the least in primary and secondary schools. Teachers are following more courses and training sessions to enhance their knowledge and skills of entrepreneurship, according to information from the institutions, that is. The number of institutions offering their teaching staff courses and training sessions on this subject has increased in secondary, senior secondary vocational and higher professional institutions. In almost all sectors, and often to an increasing decree, entrepreneurial education is an interdisciplinary activity involving collaboration between and across specialised disciplines.

More contacts between education institutions and the business community but fewer company visits

The contacts between education institutions and the business community became more intensive in all educational sectors, except primary schools. This is reflected among other things in an increase in the number of visits of entrepreneurs to education institutions and a higher frequency of entrepreneurs engaged as guest teachers. In higher professional education especially, the business community has started playing a bigger part in defining the content and organisation of entrepreneurial education.

That said, the number of company visits has dropped, according to the students. Approximately three quarters of the senior secondary vocational and higher professional students interviewed visited one or more companies during their course, and about half of university students. Compared to the previous measurement, the number of students whose course does not include any company visits at all has increased at senior secondary vocational, higher professional and academic levels. Despite the above-mentioned intensification of the contacts between education institutions and the business community, company visits feature less often in courses. This may be related to the economic recession, in the sense that businesses have other priorities and can free up less time for hosting and coaching students.

Ambitious plans for the future

With the exception of primary education, school heads in all educational sectors say that they intend to pay more heed to entrepreneurship in the future. According to the heads interviewed there is still a great deal that needs to be done here. To a greater or lesser extent, schools believe that the government has a role to play in promoting entrepreneurship. The institutions want support from the government particularly in the fields of funding, promotion and legislation.

The ambitions school heads have with regard to entrepreneurship is also reflected in performance interviews. Almost half of the heads in secondary, senior secondary vocational and higher professional schools state that the subject of entrepreneurship will be addressed when monitoring and assessing teachers in the future. In the future, it will also be featuring more prominently in the recruitment of new teachers for senior secondary vocational and higher professional schools. At present, entrepreneurship features mainly in performance interviews with teachers in higher professional institutions (26% fairly strong).

Appreciation for entrepreneurial education

On average, heads barely give their institutions “satisfactory” marks for entrepreneurship. Only at secondary and academic levels is there a (minor) increase in satisfaction with entrepreneurial education. The marks students give entrepreneurial education are also rather meagre; only senior secondary vocational schools get above-average marks.

Entrepreneurial ambitions among students

Approximately two thirds of students see themselves as entrepreneurs, with entrepreneurship featuring prominently in their career aspirations. This is an increase compared to 2007, though relatively stable compared to 2010 (63% in 2012, 62% in 2010). Students at senior secondary vocational, higher professional and academic institutions differ only marginally in the degree to which entrepreneurship features in their career aspirations. The main reason students have for becoming entrepreneurs is to be independent, to be free agents. In 2010, a slight increase was observed in the number of students in academic institutions who wanted to go into business after graduating. The significant increase observed between 2007 and 2010 is maintained in 2012; over 20% of students still want to become entrepreneurs after graduating.

As in previous measurements, familiarity with facilities for student-entrepreneurs is still lagging behind; a large group of students is not familiar with the facilities offered by the institutions.

Results per educational sector

Primary education

The largest shift from not having enshrined entrepreneurship in the curriculum “at all” (50% in 2007) to schools that had done so “a bit” (59% in 2012) took place in primary education. Parents are involved in implementing the entrepreneurship curriculum in more than half of the schools, an increase of some 5 per cent compared to 2010. There are also more contacts with the business community; businesses are visiting schools more often and entrepreneurs are giving more guest lectures. This is important when it comes to assuring entrepreneurial education. Including entrepreneurial competences in teacher profiles, but especially the testing of entrepreneurship among students is lagging behind compared to other educational sectors.

Secondary education

Entrepreneurship has a place in the mission and vision of more secondary schools (33% in 2012 compared to 28% in 2010) and heads more often see themselves as entrepreneurs. More specific entrepreneurial activities are being organised (up 10% compared to 2010) and guest teachers are

invited to give lessons more often. In secondary schools, teachers themselves receive additional training in entrepreneurship (22% in 2012 compared to 17% in 2010).

Senior secondary vocational education

Compared to other educational sectors, less positive results were found at senior secondary vocational education institutions. It should be noted, however, that entrepreneurship was already more or less enshrined in these institutions. Progress is then not so easy to achieve. A (slight) decrease was found in the embedding of entrepreneurship in mission and vision, in the educational programme and in the testing of entrepreneurial competences. However, guest teachers are more often called in to teach entrepreneurship than they were a few years ago (96% in 2012 compared to 87% in 2010). The picture that emerges from the survey among senior secondary vocational education students is more positive. More and more of these students consider themselves to be entrepreneurs and entrepreneurship features in the career aspirations of more students, and more students actually get in touch with entrepreneurship: At 62 per cent and 42 per cent respectively, the proportion of students in senior secondary vocational institutions earning ECTS points for subjects or projects related to entrepreneurship is much higher in 2012 that it was in 2010. Compared to students in higher professional and academic institutions, these students are on average more satisfied with the entrepreneurial education they receive.

Universities of Applied Sciences

Compared to other educational sectors, the greatest progress made in entrepreneurship in education between 2010 and 2012 was observed at universities of applied sciences. For instance, the degree to which institutional management is involved in promoting entrepreneurial education increased by over 18%, and enthusiasm is not limited to management: department and faculty heads indicate more often than before that they see themselves as entrepreneurs. To effectively assure entrepreneurial education in the organisation and the curriculum, schools need qualified staff with entrepreneurial competences. Increasingly, entrepreneurship is becoming part of teachers' competence profiles ("very strong" +11%) and higher professional education institutions are increasingly seeking to cooperate with other subjects or departments. Another positive result is that students are aware that their university is encouraging their entrepreneurial ambitions and that more students are seeking to gain credits in entrepreneurship (64% in 2012 compared to 50% in 2010). In recent years, contacts between universities and the business community have become more intensive. Finally, the business community has started playing a much greater role in defining the content and organisation of entrepreneurial education (more demand-driven).

Universities

Compared to previous measurements in 2007 and 2012, entrepreneurship has also become a more important part of the curriculum at universities and more Centres of Entrepreneurship have been established. The part played by the business community in universities has also grown (more demand-driven). Entrepreneurs give more guest lectures and teachers have more opportunities to gain practical experience in businesses. In common with senior secondary vocational and higher professional institutions, university students are gaining more credits in entrepreneurship and more experience as entrepreneurs during their courses. Without being able to establish a causal link, it is striking that more academic students want to become entrepreneurs after graduating (compared to 2010, +2% most certainly, +3% possibly). To sum up, important steps in entrepreneurship in education have been taken at universities as well, and entrepreneurship has become more popular with students.

Conclusion

The results of the second measurement suggest that compared to the previous measurements in 2007 and 2010, entrepreneurship in education has become a more permanent feature in the organisation of and courses on offer at a growing number of education institutions. The greatest advances in this regard were observed in secondary and higher professional education. Compared to senior secondary vocational and higher professional education, entrepreneurial education occupies a less central position at universities but progress was found there, too. The situation in primary education is fairly stable, a decline in certain aspects of entrepreneurship in education was observed at senior secondary vocational level, although there, entrepreneurship did already occupy a prominent position and progress is hence more difficult to achieve. The intensity of contacts between education institutions and the business community has increased, although there is an overall drop in company visits by students. Entrepreneurship features in the career aspirations of approximately two thirds of students (at senior secondary vocational, higher professional and academic levels), representing only a marginal difference compared to 2010. Nonetheless, a large group of students is not familiar with the entrepreneurial facilities offered by the education institutions.

Recommendations

The monitoring of entrepreneurship in education focuses primarily on the situation with regard to entrepreneurship in education and less on underlying developments. Nonetheless, some points have been identified on which to make recommendations. Our recommendations are, in part, a confirmation of recommendations made after the first measurement (see also section 5.4):

- *Make a specific inventory of impediments in educational legislation* to boost promotion of (entrepreneurial) education. And how can these impediments be removed? People at institutions of higher professional education frequently expressed the wish to make legislation more flexible in order to further develop entrepreneurship in education;
- *Motivate schools to address entrepreneurial education as part of results-oriented learning*. Results-oriented learning is currently one of the focal points of the “Teacher 2020”, “Basis for performing” (primary education) and “Performing better” (secondary education) Action Plans[1]. This can help to create a natural link between entrepreneurship and existing government policy that is geared to improving educational results;
- *Encourage Centres of Entrepreneurship in senior secondary vocational institutions or opportunities for joining the valorisation scheme*[2]. Given the growing number of one-man businesses on the job market, this should be actively taken up by senior secondary vocational institutions as well. The number of CoEs in senior secondary vocational education and the number of entrepreneurial activities is lagging behind compared to higher education[3];
- *Disseminate best practices*. As with the results of the first measurement, the second measurement also showed that education institutions have an urgent need for good examples. By not just responding to demand but by giving all schools access to best practices, you can bring these best practices to the attention of less entrepreneurially minded schools too. The organisation and knowledge of the CoEs in higher education can serve as a best practice for senior secondary vocational schools so that they can develop a structured approach to entrepreneurial education. The best practices developed in this second measurement can be actively disseminated;

---

1 http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/05/23/brief-actieplannen.html.

2 In its current form, this scheme is intended for higher education institutions only. The scheme provides for support to universities (and universities of applied sciences) in new entrepreneurial activities and an improved innovative strength in existing businesses.

3 Final evaluation of CoEs on the basis of the Education and Enterprise 2007 scheme. Expected in November 2012.

- *Facilitate organisations in the field of testing options and certificates*. To ensure that entrepreneurship becomes a permanent feature of education, conditions must be created in which students can distinguish themselves from others. It is important that opportunities for testing and recognised certificates be developed at all national levels so as not to undo previously acquired knowledge and experience and to strengthen curricular continuity.

Samenvatting

Inleiding

Het bevorderen van ondernemen in het onderwijs en het dichterbij brengen van onderwijs en bedrijfsleven is één van de speerpunten van het Nederlandse ondernemerschaps- en innovatiebeleid. Sinds 2000 stimuleren de ministeries van Economische Zaken en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap ondernemend gedrag en ondernemerschap op scholen en universiteiten. De kern van dit beleid wordt gevormd door het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen (start 2007) dat het Agentschap NL uitvoert. Dit programma heeft twee doelstellingen:

> Een toenemend aantal onderwijsinstellingen in Nederland heeft ondernemerschap in het onderwijs geïntegreerd in beleid, organisatie en programma's.
>
> Meer leerlingen en studenten gedragen zich ondernemender, zijn positief over ondernemerschap en starten binnen vijf jaar na afronding van hun opleiding een eigen bedrijf.

In 2007 is een nulmeting uitgevoerd, gevolgd door een eenmeting in 2010. Tussen de nul- en eenmeting werd een kleine toename geconstateerd van de aandacht die ondernemerschap krijgt in het onderwijs. Ook de mate van verankering van ondernemerschap in het onderwijs en de instellingen was in deze periode toegenomen. Een andere belangrijke conclusie was dat in 2010 bijna twee keer zoveel studenten als in 2007 ondernemer wilden worden.

Doel en aanpak tweemeting

De voorliggende tweemeting kent een tweeledige doelstelling:
1. Het in beeld brengen van de structurele aandacht die onderwijsinstellingen besteden aan het bevorderen van ondernemend gedrag en ondernemerschap alsmede de verankering daarvan;
2. Het in beeld brengen van de betrokkenheid van bestuur, docenten, bedrijfsleven en ouders bij ondernemerschapsonderwijs, maar ook van de betrokkenheid, opvattingen en ervaringen van leerlingen/ studenten.

Aanvullend dient de tweemeting extra aandacht te besteden aan:
- het toekomstbeeld en concrete toekomstplannen van onderwijsinstellingen op het gebied van ondernemendheid en ondernemerschap;
- de precieze verankering van activiteiten rondom ondernemendheid/ ondernemerschap in de onderwijsprogramma's, curricula en bij docenten;
- identificatie van *best practices*.

Het onderhavige onderzoek beschrijft de tweemeting Ondernemerschap in het Onderwijs. De dataverzameling heeft plaatsgevonden in het voorjaar van 2012. Hierbij zijn de volgende onderzoeksmethoden toegepast:
- Internetenquête onder 706 onderwijsinstellingen uit po, vo, mbo en hoger onderwijs;
- Internetenquête onder 1.241.studenten in het hbo en wo;
- Verdiepende interviews (35) met schoolleiders/directie;
- Selectie en beschrijving van 16 best practices, verdeeld over po, vo, mbo, hbo en wo.

De resultaten van de instellingsenquête van de tweemeting zijn representatief naar omvang van de instelling (po), stedelijkheid (po en vo) en schoolsoort (vo). De resultaten in het mbo, hbo en wo zijn representatief wat betreft de verdeling naar domein, afdeling en faculteit.

Resultaten

Ondernemerschap steeds meer verankerd

De uitkomsten van de voorliggende monitor wijzen er op dat ondernemerschap in het onderwijs in vergelijking met de eerdere metingen in 2007 en 2010 bij een groeiend aantal onderwijsinstellingen een vaste plek in de organisatie en het onderwijsaanbod heeft verworven. Het onderzoek levert hiervoor diverse indicaties:

- In het po, vo en hbo is het aandeel scholen dat ondernemerschap in zijn missie en visie heeft toegenomen. In het mbo en in het wo daarentegen is de aandacht voor ondernemerschap in de strategie tussen 2010 en 2012 licht afgenomen;
- In alle onderwijssectoren is sprake van een substantiële toename van het aandeel scholen dat ondernemerschap in enigerlei mate heeft verankerd in het curriculum. Anno 2012 is dat bij circa driekwart van de scholen in het po en vo in meer of mindere mate het geval, in het mbo en wo is dat ruim 80 procent en bij de hbo-instellingen zelfs ruim 90 procent. De grootste toename wat dit betreft heeft plaatsgevonden tussen 2007 en 2010, waarna in 2012 min of meer sprake is van stabilisering;
- Bij een ruime meerderheid van de instellingen maakt ondernemerschap in enige mate deel uit van het competentieprofiel voor docenten. Dit is het sterkst het geval in het mbo en hbo, en het minst in het po en vo;
- Docenten volgen vaker cursussen en trainingen om hun kennis en vaardigheden omtrent ondernemerschap verder te ontwikkelen, althans volgens opgave van de instellingen. In het vo, mbo en hbo heeft een stijging plaatsgevonden van het aantal instellingen dat zijn docenten cursussen en trainingen op dit vlak aanbiedt;
- Ondernemerschapsonderwijs is in vrijwel alle sectoren, en veelal in toenemende mate, een interdisciplinaire activiteit waarbij wordt samengewerkt tussen en over vakdisciplines heen.

Meer contacten tussen onderwijsinstelling en bedrijfsleven, maar minder bedrijfsbezoeken

In alle onderwijssectoren, uitgezonderd het po, zijn de contacten tussen onderwijsinstellingen en het bedrijfsleven intensiever geworden. Dit komt onder meer tot uiting in een stijging van het aantal bezoeken van ondernemers aan de onderwijsinstellingen en een hogere frequentie van ondernemers die als gastdocent ingezet worden. Met name in het hbo is het bedrijfsleven een grotere rol gaan spelen bij de invulling en organisatie van het ondernemerschapsonderwijs.

Echter, volgens de studenten neemt het aantal bedrijfsbezoeken juist af. Ongeveer driekwart van de geënquêteerde mbo- en hbo-studenten heeft als onderdeel van zijn studie een of meer bedrijven bezocht, van de wo-studenten is dat ongeveer de helft. Het aandeel studenten waarvoor een bedrijfsbezoek in het geheel geen onderdeel uitmaakt van de studie is ten opzichte van de vorige meting toegenomen, zowel in het mbo, hbo als wo. Ondanks de hiervoor geconstateerde intensivering van contacten tussen onderwijsinstelling en bedrijfsleven, vormt een bedrijfsbezoek dus minder vaak onderdeel van de studie. Mogelijk dat dit samenhangt met de economische recessie, waardoor bedrijven andere prioriteiten stellen en minder tijd kunnen vrijmaken voor het ontvangen en begeleiden van leerlingen en studenten.

Ambitieuze toekomstplannen

Behalve in het po geven directeuren uit alle onderwijssectoren aan in de toekomst meer aandacht te willen besteden aan ondernemerschap. Volgens de bevraagde directeuren moet hiervoor nog wel een flinke slag worden gemaakt. Ter bevordering van het ondernemerschap zien veel scholen in meer of mindere mate een rol weggelegd voor de rijksoverheid. Vooral op het gebied van subsidieverlening, stimulering en wetgeving willen de instellingen door de overheid ondersteund worden.

De ambitie die de directeuren hebben met betrekking tot ondernemerschap komt ook tot uitdrukking in de functioneringsgesprekken. Bijna de helft van de directeuren in het vo, mbo en hbo geeft aan dat het thema 'ondernemerschap' in de toekomst onderdeel van gesprek zal zijn bij het monitoren en beoordelen van docenten. In het mbo en hbo zal in de toekomst bij het werven van nieuwe docenten ondernemerschap van groter belang zijn. Momenteel is ondernemerschap vooral onderdeel van het functioneringsgesprek van hbo-docenten (26% tamelijk sterk).

Waardering van ondernemerschapsonderwijs

Gemiddeld geven de directeuren hun instelling een krappe voldoende voor het ondernemerschap. Alleen in het vo en wo is bij de instellingen zelf sprake van een (kleine) toename in tevredenheid over het ondernemerschapsonderwijs. Ook de rapportcijfers die studenten geven voor het ondernemerschapsonderwijs zijn terughoudend; alleen in het mbo wordt een ruime voldoende gescoord.

Ondernemerschapsambities bij studenten

Ongeveer twee derde van de studenten ziet zichzelf als een ondernemend persoon waarbij ondernemerschap een belangrijk onderdeel is van de beroepswens. Ten opzichte van 2007 is dit aandeel toegenomen, maar ten opzichte van 2010 is dit redelijk stabiel (63% in 2012, 62% in 2010). Er zijn weinig verschillen tussen mbo-, hbo- en wo-studenten in de mate waarin ondernemerschap onderdeel is van hun beroepswens. De belangrijkste reden voor studenten om ondernemer te worden is onafhankelijk zijn, eigen baas worden. In het wo is ten opzichte van 2010 een lichte stijging gemeten van het aandeel studenten dat na afronding van de studie ondernemer wil worden (+5%). De forse toename gemeten tussen 2007 en 2010 blijft in 2012 gehandhaafd; nog steeds wil ruim 20 procent van de studenten na het afronden van de studie ondernemer worden.

De bekendheid met faciliteiten voor studentondernemers blijft, evenals in de eerdere metingen, achter; een grote groep studenten is niet bekend met de ondernemerschapsfaciliteiten die de onderwijsinstelling biedt. Van de studenten die wel bekend zijn met de faciliteiten die hun onderwijsinstelling biedt, is een grote groep hierover zeer tevreden.

Resultaten per onderwijssector

Primair onderwijs

In het primair onderwijs heeft de grootste verschuiving plaatsgevonden van scholen die ondernemerschap voorheen 'helemaal niet' (50% in 2007) verankerd hadden in het curriculum, naar scholen die dit 'een klein beetje' (59% in 2012) hebben. Bij het uitvoeren van het ondernemerschapscurriculum worden, op meer dan de helft van de scholen, ouders betrokken, dit is een toename van zo'n 5 procent ten opzichte van 2010. Ook is er meer contact met het bedrijfsleven; bedrijven brengen vaker een bezoek aan de scholen. Dit is een belangrijk gegeven voor de borging van het ondernemerschapsonderwijs. Het opnemen van ondernemerschapscompetenties in het docentprofiel, maar vooral het toetsen van ondernemerschap onder leerlingen blijft achter ten aanzien van de andere onderwijssectoren.

Voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs heeft ondernemerschap bij meer scholen een plaats in de missie en visie van de scholen (33% in 2012 tov. 28% in 2010) en voelt de directeur zich ook vaker ondernemer. Er worden meer specifieke ondernemerschapsactiviteiten georganiseerd (+ 10% tov. 2010) en voor de lessen in ondernemerschap worden vaker gastdocenten ingezet. Docenten zelf krijgen op scholen in het voortgezet onderwijs vaker aanvullende trainingen op het gebied van ondernemerschap (22% in 2012 tov. 17% in 2010).

Middelbaar beroepsonderwijs

Ten opzichte van de andere onderwijssectoren zijn er op de instellingen in het middelbaar beroepsonderwijs minder positieve resultaten gemeten. Hierbij moet direct worden opgemerkt dat ondernemerschap in het mbo in veel opzichten al min of meer verankerd was. Vooruitgang is dan minder eenvoudig te realiseren. Zowel in de mate van verankering van ondernemerschap in de missie en de visie, ondernemerschap in het onderwijsprogramma en in de toetsing van ondernemerschaps-competenties is een (lichte) afname gemeten. Wel worden bij de invulling van het ondernemerschaps-onderwijs in het mbo vaker gastdocenten ingezet dan enkele jaren geleden (96% in 2012 tov. 87% in 2010). Het beeld dat uit de enquête onder mbo-studenten naar voren komt is positiever. Steeds meer mbo-studenten voelen zich ondernemer en bij meer studenten maakt ondernemerschap deel uit van hun beroepswens. Maar ook feitelijk komen meer studenten in aanraking met ondernemerschap: het aandeel mbo-studenten dat studiepunten (ECTS) behaalde met ondernemerschap gerelateerde vakken of projecten ligt in 2012 aanzienlijk hoger dan in 2010, respectievelijk 62 procent en 42 procent. In vergelijking met het hbo en wo zijn mbo'ers gemiddeld genomen meer tevreden met het aangeboden ondernemerschapsonderwijs op hun instelling.

Hogescholen

Op hogescholen is, in vergelijking met de andere onderwijssectoren, de grootste vooruitgang gemeten op ondernemerschap in het onderwijs tussen 2010 en 2012. De betrokkenheid van de instellingsbesturen bij het stimuleren van ondernemerschapsonderwijs is bijvoorbeeld toegenomen (+18%). Het enthousiasme beperkt zich niet tot de besturen: afdelings- en faculteitsdirecteuren geven vaker dan voorheen aan dat zij zich ondernemer voelen. Voor een effectieve borging van ondernemerschapsonderwijs in de organisatie en het curriculum moet de school beschikken over gekwalificeerd personeel met ondernemerschapscompetenties. Ondernemerschap maakt steeds vaker deel uit van het competentieprofiel van docenten ('zeer sterk' + 11%). In het hbo wordt vaker samenwerking gezocht met andere vakken of afdelingen. Positief is voorts dat studenten zich door de hogeschool meer gemotiveerd weten in hun ondernemerschapsambities en besteden meer studenten (64% in 2012 tov. 50% in 2010) studiepunten aan ondernemerschap. De afgelopen jaren zijn er op de hogescholen meer Centres of Entrepreneurship opgericht en zijn de contacten met het bedrijfsleven intensiever geworden. Ten slotte blijkt dat het bedrijfsleven een grotere rol is gaan spelen bij de invulling en organisatie van het ondernemerschapsonderwijs (meer vraagsturing).

Universiteiten

In vergelijking met de eerdere metingen in 2007 en 2012 is ondernemerschap ook op de universiteiten een belangrijker onderdeel van het curriculum geworden en zijn er meer Centres of Entrepreneurship opgericht. De rol van het bedrijfsleven bij het ondernemerschapsonderwijs aan de universiteiten is toegenomen (meer vraagsturing). Ondernemers geven vaker gastcolleges en docenten krijgen vaker de kans stage te lopen in het bedrijfsleven. Evenals in het mbo en hbo besteden wo-studenten meer studiepunten aan ondernemerschap en doen zij tijdens hun studie meer ervaring op als ondernemer. Zonder een causaal verband te kunnen aantonen valt op dat meer wo-studenten na het afronden van hun studie ondernemer willen worden (+ 2% zeker wel, +3% misschien ten opzichte van 2010). Concluderend zijn er ook in het wo belangrijke stappen gezet ten opzichte van het aanbod van ondernemerschap in het onderwijs en heeft ondernemerschap ook onder de studenten aan populariteit gewonnen.

Conclusie

Op basis van de uitkomsten van de tweemeting kan worden geconcludeerd dat ondernemerschap in het onderwijs in vergelijking met de eerdere metingen in 2007 en 2010 bij een groeiend aantal onderwijsinstellingen een steviger plek in de organisatie en het onderwijsaanbod heeft verworven. De grootste vooruitgang wat dit betreft is gemeten in het vo en het hbo. Maar ook in het po komt

ondernemerschap steeds meer tot zijn recht. In vergelijking met het mbo en hbo heeft het ondernemerschapsonderwijs op universiteiten een minder centrale plaats, maar ook daar wordt vooruitgang geboekt, vooral op het vlak van de Centres of Entrepreneurship en de relatie met het bedrijfsleven. In het mbo is op een aantal punten een achteruitgang gemeten op het gebied van ondernemerschap in het onderwijs, hoewel ondernemerschap daar nog steeds een vooraanstaande plaats inneemt.

De intensiteit van contacten tussen onderwijsinstellingen en het bedrijfsleven is toegenomen, hoewel het aantal bedrijfsbezoeken van leerlingen en studenten over de gehele linie is teruggelopen. Bij ongeveer twee derde van de studenten (in mbo, hbo en wo) maakt ondernemerschap deel uit van hun beroepswens. Hier is sinds 2010 weinig verandering in opgetreden. Overigens is een grote groep studenten niet bekend met de ondernemerschapsfaciliteiten die de onderwijsinstellingen bieden.

Aanbevelingen

De monitoring van ondernemerschap in het onderwijs richt zich primair op de stand van zaken rondom ondernemerschapsonderwijs en minder op de achterliggende ontwikkelingen. Desalniettemin zijn er wel enkele zaken aan te wijzen waarop een aanbeveling van pas is. Onze aanbevelingen zijn gedeeltelijk een bestendiging van de aanbevelingen uit de eenmeting (zie hiervoor ook paragraaf 5.4):

- *Inventariseer specifiek welke belemmeringen de onderwijswetgeving bevat* om (ondernemerschaps)onderwijs verder te stimuleren. En hoe kunnen deze belemmeringen worden weggenomen? Vooral in het hbo is veelvuldig aangegeven dat het wenselijk is de wetgeving te versoepelen om ondernemerschap in het onderwijs verder te ontwikkelen;
- *Motiveer scholen ondernemerschapsonderwijs op te pakken in het kader van opbrengstgericht leren*. Opbrengstgericht leren is momenteel een van de speerpunten uit de Actieplannen ‘Leraar 2020’, ‘Basis voor presteren’ (po) en ‘Beter presteren’ (vo)[4]. Hiermee kan ondernemerschap op een natuurlijke wijze worden verbonden met staand overheidsbeleid dat gericht is op het verbeteren van de opbrengsten van het onderwijs;
- *Stimuleer Centres of Entrepreneurship in het mbo of de mogelijkheid tot aansluiting bij de Valorisatieregeling*[5]. Gelet op he toenemend aantal zzp’ers op de arbeidsmarkt ligt het voor de hand, ook voor het mbo, om hier actief op in te spelen. Het aantal CoE’s in het mbo en het aantal ondernemerschapsactiviteiten blijft achter bij het hoger onderwijs[6];
- *Verspreid best practices*. Gelijk aan de resultaten uit de eenmeting komt ook uit de tweemeting naar voren dat onderwijsinstellingen grote behoefte hebben aan goede voorbeelden. Door niet alleen vraaggericht, maar juist alle scholen te voorzien van de best practices komt dit ook bij de minder ondernemerschapsgerichte scholen onder de aandacht. In het mbo kan de opzet en kennis van de CoE’s in het hoger onderwijs als best practice dienen om een gestructureerde aanpak voor ondernemerschapsonderwijs in het MBO te ontwikkelen. De in deze tweemeting uitgewerkt best practices kunnen actief worden verspreid;
- *Faciliteer instellingen op het gebied van toetsingsmogelijkheden en certificaten*. Om ondernemerschap een vaste plek te geven in het onderwijs te geven, is het belangrijk voorwaarden te scheppen waarin leerlingen en studenten zich ten opzichte van elkaar kunnen onderscheiden. Om eerder verworven kennis en ervaring niet teniet te doen en om de

4 http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/05/23/brief-actieplannen.html.

5 Deze regeling is in de huidige vorm alleen voor onderwijsinstellingen in het hoger onderwijs bedoeld. De regeling voorziet universiteiten (en ook hogescholen) in de ondersteuning van nieuwe bedrijvigheid en een verbeterde innovatiekracht van bestaande bedrijven.

6 Eindevaluatie CoE's vanuit de regeling Onderwijs en Ondernemen 2007. Verwacht in november 2012.

doorlopende leerlijn te versterken is het zaak om op alle niveaus landelijke toetsingsmogelijkheden en erkende certificaten te ontwikkelen.

1 Inleiding en onderzoeksopzet

1.1 Aanleiding

Het bevorderen van ondernemerschap en ondernemendheid in het onderwijs en het dichterbij brengen van onderwijs en bedrijfsleven is één van de speerpunten van het Nederlandse ondernemerschaps- en innovatiebeleid. Sinds 2000 stimuleren de ministeries Economische Zaken en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap ondernemend gedrag en ondernemerschap op scholen en universiteiten. De kern van dit beleid wordt gevormd door het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen dat wordt uitgevoerd door Agentschap NL.

In 2008 heeft het toenmalige kabinet tot het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen besloten. Dit programma eindigt per 2012, de projecten lopen door tot 2014. Het Actieprogramma heeft twee doelstellingen:

> Een toenemend aantal onderwijsinstellingen in Nederland heeft ondernemerschap in het onderwijs geïntegreerd in beleid, organisatie en programma's.
>
> Meer leerlingen en studenten gedragen zich ondernemender, zijn positief over ondernemerschap en starten binnen vijf jaar na afronding van hun opleiding een eigen bedrijf.

Onderdeel van het Actieprogramma zijn tweejaarlijkse metingen om de stand van zaken van het ondernemerschapsonderwijs in beeld te brengen. In 2007 is een nulmeting door B&A Consulting uitgevoerd. Vervolgens heeft EIM in 2010 een eenmeting verricht. Ecorys heeft, voortbouwend op deze eerdere metingen, de tweemeting verricht. De dataverzameling heeft plaatsgevonden in het voorjaar van 2012.

1.2 Onderzoeksdoel en onderzoeksvragen

De doelstellingen van deze tweemeting zijn als volgt:

1. Het in beeld brengen van de structurele aandacht die onderwijsinstellingen besteden aan het bevorderen van ondernemend gedrag en ondernemerschap alsmede de verankering daarvan;
2. Het in beeld brengen van de betrokkenheid van bestuur, docenten, bedrijfsleven en ouders bij ondernemerschapsonderwijs, maar ook van de betrokkenheid, opvattingen en ervaringen van leerlingen/ studenten.

De tweemeting besteedt vervolgens extra aandacht aan:

- het toekomstbeeld en concrete toekomstplannen van onderwijsinstellingen op het gebied van ondernemendheid en ondernemerschap;
- de verankering van activiteiten rondom ondernemendheid/ ondernemerschap in de onderwijsprogramma's, curricula en bij docenten;
- de identificatie van *best practices*.

Onderzoeksvragen
Om de veranderingen in het primair, voortgezet, middelbaar en hoger onderwijs ten opzichte van de nul- en eenmeting te laten zien, is grotendeels uitgegaan van dezelfde onderzoeksvragen:

1. Hoe (op welke wijze) krijgt ondernemend gedrag en ondernemerschap structureel aandacht in onderwijsinstellingen?
2. Hoe wordt die structurele aandacht verankerd in de het onderwijsprogramma (relatie school/ universiteit en leerlingen/ studenten);
3. Op welke manier zijn bestuur, docenten, bedrijfsleven en ouders betrokken bij het ondernemerschapsonderwijs?
4. Zijn leerlingen/ studenten betrokken en wat zijn hun opvattingen en ervaringen over en met het ondernemerschapsonderwijs?
5. Wat is de ambitie ter attentie van ondernemendheid en ondernemerschap van onderwijsinstellingen voor de toekomst? Welke concrete plannen hebben zij?
6. Op welke manier wordt de verankering van activiteiten in het (reguliere) onderwijsprogramma, het curriculum en bij docenten vormgegeven? Op grond van welke verbindingen met ondernemerschap krijgt die verankering vorm?
7. Welke *best practices* kunnen worden geïdentificeerd?

De onderzoeksvragen met betrekking tot best practices, het toekomstbeeld en de verankering van het ondernemerschapsonderwijs zijn extra ten opzichte van de twee eerdere metingen.

1.3 Opzet

Omwille van de vergelijkbaarheid is in de tweemeting zoveel mogelijk aangesloten bij de eenmeting. De wijze van enquêteren (inclusief de wijze van benaderen van de instellingen en de steekproef) en de inhoud van de enquête komen om die reden zoveel mogelijk overeen met de opzet van de vorige meting.

Onze aanpak bestaat op hoofdlijnen uit de volgende elementen

- internet-enquête onder instellingen;
- verdiepende interviews met schoolleiders/directie;
- internet-enquête onder studenten;
- identificeren van best practices (geobjectiveerde aanpak).

In de volgende paragrafen worden de verschillende onderdelen van het onderzoek toegelicht.

1.3.1 Internetenquêtes instellingen

In het primair onderwijs is een steekproef van 2.000 scholen getrokken. In de overige sectoren zijn alle onderwijsinstellingen op vestigings- of domeinniveau in het onderzoek betrokken. In totaal bestaat de steekproef uit 4.267 onderwijsinstellingen. De wijze waarop de instellingen benaderd zijn, is in deze meting gelijk aan de methode die gehanteerd is in de eenmeting. Dit betekent dat in het vo de respondenten op vestigingsniveau zijn aangeschreven en in het mbo, hbo en wo op domein-, afdelings- of faculteitsniveau. De instellingen zijn per brief uitgenodigd om aan de internetenquête deel te nemen. De contactgegevens voor het mbo, hbo en wo zijn ontleend aan Onderwijsalmanak mbo, hbo en wo 2010/2011 en 2011/2012. Om de respons te verhogen is een uitgebreid telefonisch rappel gehouden, gevolgd door een rappel per e-mail. In totaal hebben 706 instellingen deelgenomen aan de enquête. Dit komt neer op een netto respons van 17 procent. Deze respons is lager dan die van de eenmeting. Dit is vooral het gevolg van een lagere respons in

het po en vo (zie Tabel 1.1). De responsaantallen zijn groot genoeg om representatieve uitspraken te kunnen doen over de verschillende onderwijssectoren.

Tabel 1.1 – Een- en tweemeting: overzicht respons enquête instellingen, per onderwijssector

Onderwijssector	po	vo	mbo	hbo	wo	totaal
Eenmeting						
Steekproef	2.000	1.289	682	252	95	4.376
Respons	463	294	130	78	27	1.011
Responspercentage	23%	23%	19%	31%	28%	23%
Tweemeting						
Steekproef	2.000	1.339	621	214	93	4.267
Respons	333	155	116	65	37	706
Responspercentage	17%	12%	19%	30%	40%	17%

De resultaten van de instellingsenquête van de tweemeting zijn representatief naar omvang van de instelling (po), stedelijkheid (po en vo) en schoolsoort (vo). De resultaten in het mbo, hbo en wo zijn representatief wat betreft de verdeling naar domein, afdeling en faculteit.

In Tabel 1.2 is een overzicht opgenomen van de functie van de respondenten naar onderwijssector. De meeste respondenten zijn directeur van een onderwijsinstelling, een vestiging of een domein/afdeling/faculteit. In de categorie 'overig' komen onder meer functies voor als projectleider, manager bedrijfsvoering en teamleider.

Tabel 1.2 – Tweemeting: overzicht functie respondenten instellingsenquête, per onderwijssector

	Po	Vo	Mbo	Hbo	Wo	Totaal
Directeur	88%	57%	50%	48%	27%	68%
Adjunct-directeur	4%	9%	5%	5%	5%	6%
Vestigingsdirecteur	5%	16%	3%	2%	0%	7%
Lid/voorzitter CvB	0%	5%	1%	2%	0%	1%
Staf/ beleidsmedewerker	0%	4%	3%	3%	5%	2%
Opleidingscoördinator	0%	0%	15%	9%	11%	4%
Docent	1%	2%	6%	3%	5%	3%
Teamleider	0%	1%	4%	2%	0%	1%
Domein/faculteitsdirecteur	0%	1%	5%	9%	5%	2%
Decaan/ studiekeuzeadviseur	0%	0%	3%	0%	24%	2%
Anders, namelijk:	1%	5%	4%	17%	16%	5%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100

Vragenlijst

In de tweemeting is gebruik gemaakt van het indicatorenkader[7] uit de nulmeting. In het kader van de onderlinge vergelijkbaarheid is de vragenlijst uit de eenmeting grotendeels gebruikt voor de tweemeting. Gezien de sterkere focus op verankering en concrete plannen voor de toekomst in de huidige meting zijn op deze punten een aantal vragen aan de vragenlijst toegevoegd. In de vragenlijst is derhalve ook gevraagd naar de mate waarin verankering van

7 Gebaseerd op het Kwaliteitskader van Agentschap NL, zie Bijlage 7.

onderwijsondernemerschap op de instelling plaatsvindt en in hoeverre er concrete plannen zijn om ondernemerschap in de toekomst ook een plaats te geven in de instelling[8].

Tot slot heeft de vragenlijst deze meting ter identificatie van (potentiële) best practices gediend. Zie paragraaf 1.3.2 voor een nadere toelichting hierop.

Non-responsonderzoek
In de nul- en eenmeting is een analyse gemaakt van de representativiteit van de responsgroep. Daarnaast is gekeken naar de redenen van niet-responderende instellingen om niet mee te werken aan het onderzoek. In de tweemeting zijn respondenten die niet wensten mee te werken aan het onderzoek in een telefonisch rappel gevraagd wel antwoord te geven op de drie belangrijkste (multiple choice) vragen uit het onderzoek. In totaal hebben we 278 respondenten bereid gevonden om deel te nemen aan het non-responsonderzoek. In Tabel 1.3 is de deelname aan het non-responsonderzoek naar onderwijsniveau opgenomen[9].

Tabel 1.3 – Overzicht non-respons enquête instellingen, per onderwijssector

Onderwijssector	Po	Vo	Mbo	Hbo	Wo	Totaal
Nonrespons						
Respons	170	57	37	10	4	278

In Bijlage 4 is de vergelijking van de resultaten van de enquête met de uitkomsten van het non-responsonderzoek opgenomen. Hieruit blijkt dat instellingen uit het non-responsonderzoek over het algemeen (significant) hoger scoren op ondernemerschap dan instellingen uit de enquête. Een belangrijke nuancering hierbij is dat het non-respons telefonisch is afgenomen. Het gevolg hiervan kan zijn dat mensen sociaal wenselijker reageren wanneer hen iets over de telefoon gevraagd wordt dan wanneer ze ‘op papier’ hun mening geven. Daarnaast kan het zo zijn dat door het algemene karakter van de vragen uit het non-responsonderzoek respondenten sneller geneigd zijn positief te antwoorden, terwijl de respondenten van de volledige enquête gedwongen worden dieper op het onderwerp in te gaan en in tweede instantie minder positief zouden kunnen zijn.

1.3.2 Telefonische diepte-interviews

In aanvulling op de internetenquête zijn in de tweemeting telefonische diepte-interviews afgenomen. In de interviews zijn verdiepende vagen gesteld ter verduidelijking van de antwoorden die de respondent in de enquête heeft gegeven. De pijlers uit het Kwaliteitskader[10] hebben als uitgangspunt gediend om vanuit de enquête Ondernemerschap in het Onderwijs iedere onderwijsinstelling van een score voor ondernemerschap te voorzien. Er is een aantal enquêtevragen geselecteerd op basis waarvan de score op ondernemerschap per onderwijsinstelling is vastgesteld. In Tabel 1 van Bijlage 1 is de systematiek van de puntenverdeling per vraag en per antwoord weergegeven. Bij de selectie van de onderwijsinstellingen hebben we onder meer gekeken naar:

- Het stadium van de ontwikkeling en uitvoering van ondernemerschapsonderwijs;
- De mate van aandacht voor ondernemend gedrag onder leerlingen/studenten;
- De ambitie voor ondernemerschap in de toekomst.

---

8 De vragenlijst is opgenomen in Bijlage 8.
9 Gezien de geringe respons in het hbo en wo, dient de vergelijking tussen de enquêteresultaten en het non-responsonderzoek met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.
10 Zie Bijlage 6.

Per onderwijssector zijn uiteindelijk zeven interviews afgenomen: drie minder goed scorende instellingen en vier mogelijke best practices. Een overzicht van instellingen en geïnterviewden is opgenomen in Bijlage 1.

Minder goed scorende instellingen

Om een verklaring te vinden waarom de ene onderwijsinstelling beter scoort op ondernemerschap dan de andere instelling zijn er vijftien minder goed scorende instellingen geïnterviewd (3 per onderwijssector). De interviews hebben geresulteerd in een aantal algemene en sectorspecifieke verklaringen waarom bij onderwijsinstellingen het thema ondernemerschap (nog) geen onderdeel uitmaakt van het onderwijsprogramma (zie paragraaf 2.5).

Best practices

Het uitgangspunt bij de best practices was om per onderwijssector twee á drie goede voorbeelden te kunnen beschrijven. Om tot deze ranking te komen zijn er twintig (4 per onderwijssector) mogelijke best practices benaderd voor een telefonisch interview.

Tijdens de interviews is vooral ingegaan op de unieke onderdelen en/of activiteiten van het ondernemerschapsonderwijs waar andere scholen een goed voorbeeld aan zouden kunnen nemen. Op basis van de unieke elementen die tijdens de gesprekken naar voren zijn gekomen, zijn acht best practices geselecteerd.

In hoofdstuk twee en hoofdstuk drie van deze rapportage zijn, themagewijs, korte ‘bloemlezingen’ van de best practices opgenomen. In Bijlage 2 zijn de best practice uitgebreider beschreven. Op de website van Agentschap NL[11] is aanvullende informatie over de scholen en het ondernemerschapsonderwijs opgenomen.

Cases uit ‘Subsidieregeling Onderwijs Netwerk Ondernemen 2012 Uitrol Best Practices’

In april 2012 hebben acht onderwijsinstellingen een subsidie toegekend gekregen voor het uittrollen van hun best practice op het gebied van ondernemerschap (subsidieregeling ONO 2012[12]). De acht scholen zijn toegevoegd aan de lijst van onderwijsinstellingen met een best practice.

Inspiratiebron voor ondernemerschapsonderwijs

In de tweemeting is extra aandacht besteed aan de verankering van het ondernemerschapsonderwijs. De best practices kunnen dienen als inspiratiebron voor instellingen die hun ondernemerschapscurriculum willen ontwikkelen. De voorbeelden zijn in de volgende vijf thema’s geclusterd:

1. Kenmerkend ondernemerschapsonderwijs;
2. Samenwerking met lokale ondernemers;
3. Realistische leeromgeving;
4. Professionaliseren en motiveren docenten;
5. Vraaggericht ondernemerschapsonderwijs.

Per thema is te lezen welke invulling de geselecteerde onderwijsinstellingen aan het ondernemerschapsonderwijs gegeven hebben (zie Bijlage 3).

---

11 http://www.agentschapnl.nl/nl/node/448910.

12 Zie http://www.onderwijsonderneemt.nl/primaironderwijs/subsidieregeling_ono_2012_uitrol_best_practices. Het doel is de verankering en verdere uitrol van best practices voor ondernemend onderwijs te stimuleren. Initiatieven waarvan het succes bewezen is en waarvan de onderwijsinstelling instaat voor een structurele borging van het initiatief, kwamen in aanmerking.

1.3.3 *Internetenquête onder studenten*

Voor benadering van de studenten is gebruik gemaakt van de studentbestanden van DUO. Uit deze bestanden is een aselecte steekproef van studenten in het mbo, hbo en wo getrokken. De bruto steekproef bedroeg 6.150 studenten. Ter verhoging van de respons zijn onder de deelnemende studenten zes iPads verloot[13].

In totaal hebben 1.241 studenten aan de enquête deelgenomen, dit staat gelijk aan een respons van 20 procent. De resultaten van de studentenenquête zijn representatief naar leeftijd en geslacht.

Tabel 1.4 – Respons studentenquête naar onderwijssector

Onderwijssector	Mbo	Hbo	Wo	Totaal
Bruto steekproef	1.775	2.600	1.775	6.150
Respons	286	511	444	1.241
Responspercentage	16%	20%	25%	20%

1.3.4 *Leeswijzer*

In Hoofdstuk 2 en Hoofdstuk 3 worden de resultaten van de internetenquête onder onderwijsinstellingen beschreven. Deze hoofdstukken bevatten tevens passages van de best practices en beschrijven enkele belemmerende factoren waarom instellingen ondernemerschap (nog) geen prioriteit hebben gegeven. Hoofdstuk 4 bevat de resultaten van de studentenenquête. In Hoofdstuk 5, tot slot, is het antwoord op de onderzoeksvragen beschreven en zijn conclusies en aanbevelingen verwoord.

Bij het beschrijven van de resultaten van de tweemeting wordt zoveel mogelijk teruggekeken naar resultaten uit de eenmeting. Omdat de onderzoeksaanpak van nulmeting op veel punten afwijkt van de aanpak in de een- en tweemeting, zullen de resultaten uit de tweemeting alleen op hoofdlijnen vergeleken worden met de resultaten uit de nulmeting. Bij de vergelijking van de resultaten uit de een- en tweemeting is alleen op hoofdindicatoren en bij opvallende ontwikkelingen een statistische toets uitgevoerd.

[13] Door een controle uit te voeren op dubbele ip-adressen in combinatie met de invultijd en de kwaliteit van de gegeven antwoorden, zijn respondenten die de enquête vaker dan 1x hebben ingevuld uit het databestand verwijderd.

2 Verankering van ondernemerschap in het onderwijs

2.1 Inleiding

In hoeverre neemt ondernemerschap en ondernemend gedrag momenteel een plaats in op Nederlandse onderwijsinstellingen? Welke partijen worden betrokken bij het ontwikkelen van het ondernemerschapscurriculum en hebben studenten en ouders hier ook een stem in?

Allereerst gaan we in op ondernemerschap in het bestuur en de wijze waarop ondernemerschap verankerd is in het curriculum (paragraaf 2.2). In de daaropvolgende paragrafen wordt besproken in hoeverre toetsing, examinering en evaluatie van ondernemerschap op de onderwijsinstellingen plaatsvindt.

2.2 Ondernemerschap in het onderwijsprogramma

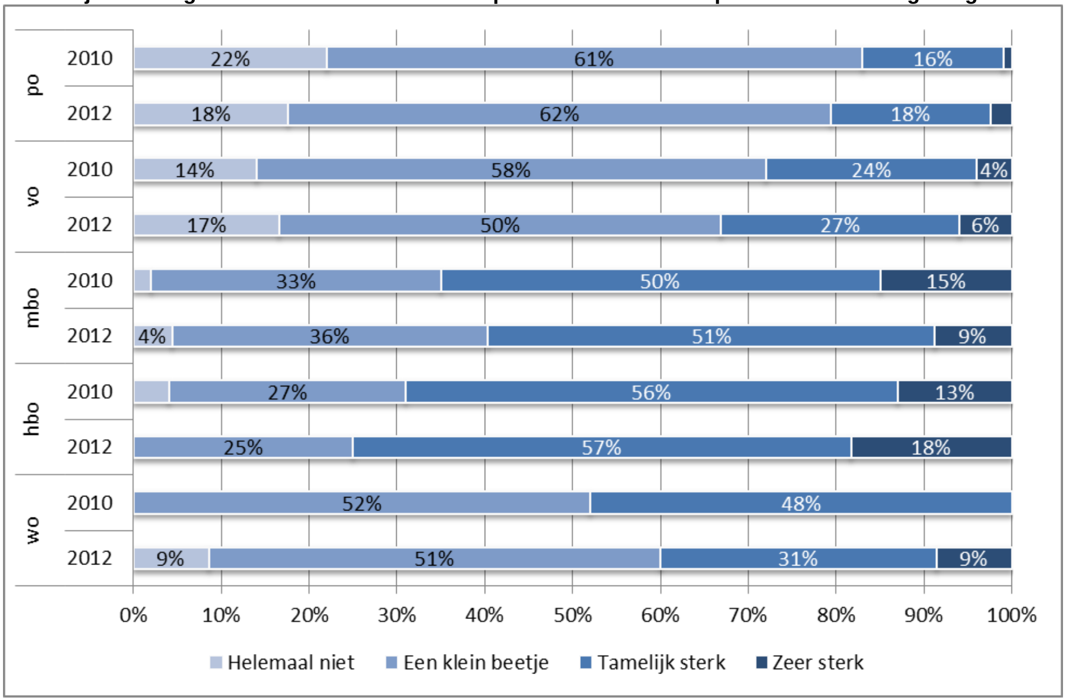
De aandacht voor ondernemend gedrag en ondernemerschap, binnen onderwijsinstellingen is sterk afhankelijk van het bestuur en de mate waarin ondernemerschap opgenomen is in het beleid, de missie en de visie van de instelling. Ook speelt de mate van aandacht voor ondernemerschap bij docenten een belangrijke rol in het uitdragen van ondernemerschap in het onderwijs. Hoe meer de docenten gestimuleerd worden ondernemerschap in het curriculum op te nemen (en hier op beoordeeld worden), des te meer aandacht zal ondernemerschap in het reguliere onderwijs krijgen.

2.2.1 Ondernemerschap in de missie/visie

Uit Figuur 2.1 is af te lezen in hoeverre er binnen de missie en de visie van onderwijsinstellingen aandacht besteed wordt aan ondernemerschap:

- In het po geeft ongeveer een vijfde van de respondenten aan dat er in de missie en de visie van de school ‘tamelijk sterk/zeer sterk’ op ondernemerschap ingegaan wordt, in het vo is dit bij ruim een derde van de respondenten het geval;
- De meeste aandacht voor ondernemerschap in de missie is er op het mbo en hbo; op zo’n 60 procent van de instellingen, wordt ‘tamelijk/zeer sterk’ aandacht besteed aan ondernemerschap in de missie en de visie.

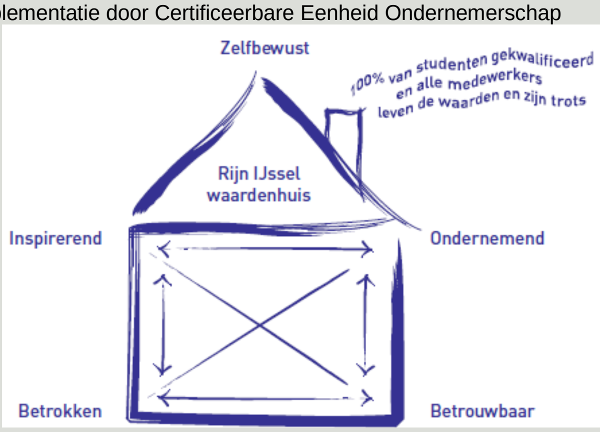
Figuur 2.1 – In hoeverre wordt er binnen het (school) plan of de missie / visie van de school / onderwijsinstelling aandacht besteed aan het aspect ondernemerschap of ondernemend gedrag?

Po: n=330 vo: n=151 mbo: n=114, hbo: n=60, wo: n=35.
Niet significant bij P=.05.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

- In 40 procent van de universiteiten komt ondernemerschap tamelijk tot zeer sterk in de missie en de visie voor;
- Overall bekeken is er in 2012 ten opzichte van de meting 2010 meer aandacht voor ondernemerschap in de missie en de visie van onderwijsinstellingen.

Praktijkvoorbeeld mbo:
“Ondernemerschap in missie en visie”
Op *ROC Rijn IJssel* neemt ondernemerschap een prominente plaats in, het is een van de vijf pijlers uit het ‘Waardenhuis Rijn IJssel’.
Ondernemerschap is verweven in de hele organisatie:
1.Organisatorische drie-eenheid: stuurgroep – Ondernemersloket – ambassadeurs.
2.Professionalisering docenten door trainingen en workshops
3.Inbedding van curriculum in Loopbaan & Burgerschap
4.Implementatie door Certificeerbare Eenheid Ondernemerschap

2.2.2 *Verankering van ondernemerschap*

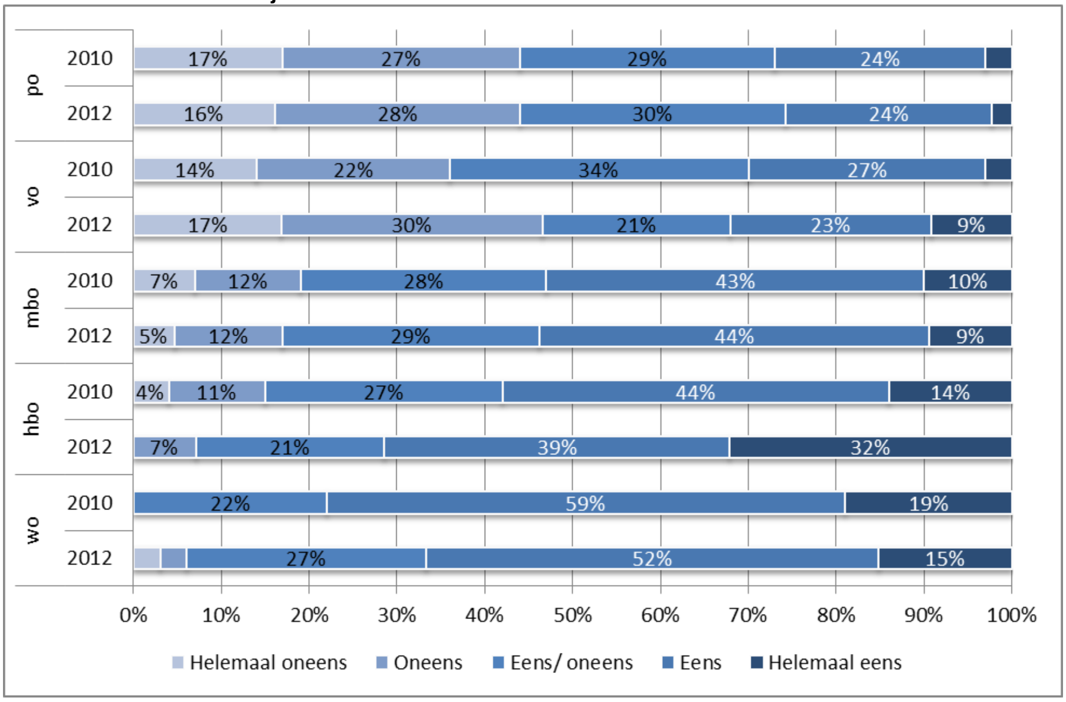
In de enquête is op drie niveaus gemeten in welke mate ondernemerschap in een onderwijsinstelling verankerd is:

- Verankering binnen het bestuur;
- Verankering van ondernemerschap in het curriculum;
- Verankering in het competentieprofiel van docenten.

Verankering binnen het bestuur:

- In het po is in ongeveer een kwart van de instellingen het schoolbestuur sterk betrokken bij het stimuleren van ondernemend gedrag. Hier is sinds 2010 weinig verandering in gekomen;
- In het vo wordt ruim een derde van de scholen op het gebied van ondernemerschap gestimuleerd door het bestuur (‘helemaal) eens’). Dit aantal is toegenomen ten opzichte van 2010;
- In het mbo is in de meeste gevallen, gelijk aan het resultaat in 2010, het bestuur sterk betrokken bij de stimulatie van ondernemerschap;
- Op de hogescholen is de grootste verandering ten opzichte van de vorige meting geconstateerd; op 32 procent van de hogescholen is het bestuur sterk betrokken bij het thema ondernemerschap, tegenover 14 procent in 2010;
- Ook op de meerderheid van de universiteiten (67%) wordt ondernemerschap door een (heel) sterk betrokken bestuur gestimuleerd. Dit is minder dan in 2010.

Figuur 2.2 – Stelling: Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag is het (college van) bestuur sterk betrokken bij de stimulatie

Po: n=268 vo: n=131 mbo: n=106, hbo: n=56, wo: n=33.
Nvt. buiten beschouwing gelaten.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

Wanneer de resultaten van Figuur 2.1 (ondernemerschap in de missie) gecombineerd worden met de resultaten uit Figuur 2.2 (betrokkenheid van het bestuur) blijkt het volgende:

- Op ruim een derde van de scholen in het po, waar schoolbesturen erg betrokken zijn bij het stimuleren van ondernemerschap, staat ondernemerschap ‘tamelijk sterk’ tot ‘zeer sterk’ in de missie en visie beschreven. Daarentegen is in een derde van de basisscholen waar het bestuur

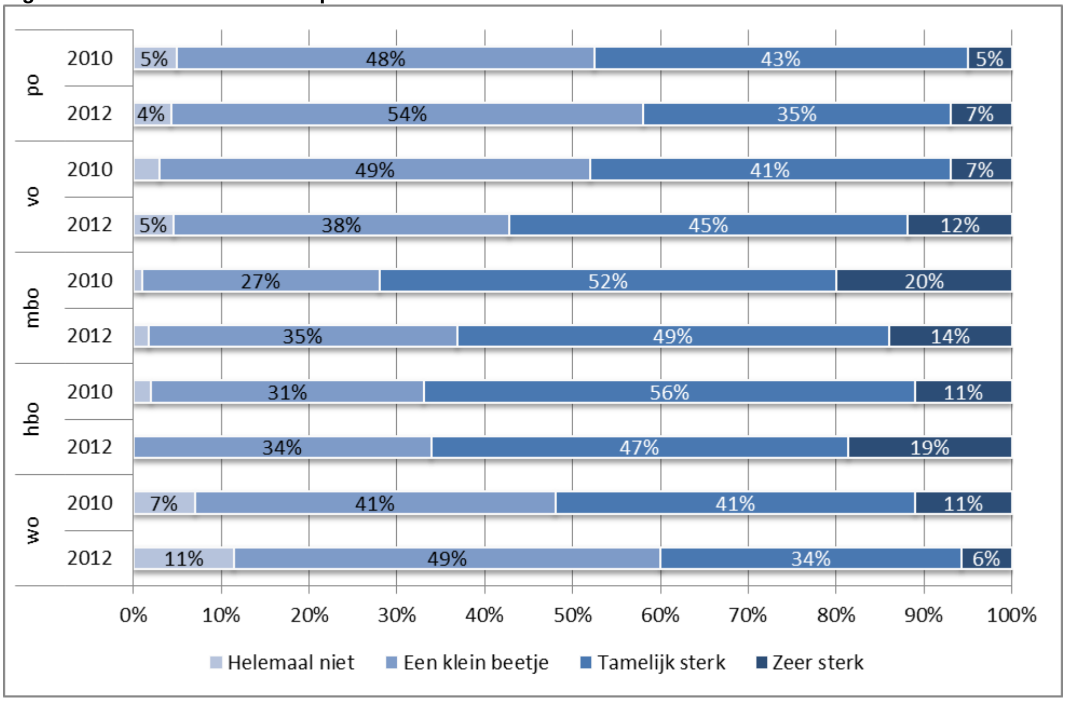
ondernemerschap ‘helemaal niet’ stimuleert, ondernemerschap ook ‘helemaal niet’ in de missie opgenomen;
- In het vo is in 70 procent van de vo-scholen waar het bestuur erg betrokken is bij de stimulatie van ondernemerschap, het thema ook (zeer) sterk in de missie beschreven. In een vijfde van de vo-scholen waar het bestuur, ondernemerschap ‘helemaal niet’ stimuleert, is ondernemerschap ook ‘helemaal niet’ in de missie opgenomen;
- In het mbo blijkt dat 77 procent van de respondenten met een bestuur dat ondernemerschap erg stimuleert, dit ook zeer sterk in de missie beschreven staat. In het hbo is dit in een vergelijkbaar aandeel van de onderwijsinstellingen het geval (80%);
- In het wo zegt het merendeel van de respondenten, waarvan het bestuur erg betrokken is bij de stimulatie van ondernemerschap, dat hieraan ‘een klein beetje’ aandacht wordt besteed in de missie en de visie van de instelling.

Bovenstaande resultaten overziend, kan geconcludeerd worden dat er een vrij grote correlatie bestaat tussen de mate waarin het (college van) bestuur ondernemerschap stimuleert en de mate waarin ondernemerschap is opgenomen in de missie en de visie. In veel gevallen wordt er niet alleen op papier maar ook op de werkvloer aandacht geschonken aan ondernemerschap. Dit betekent overigens niet dat ondernemerschap per definitie door het bestuur gestimuleerd wordt wanneer het in de missie en visie beschreven staat of andersom, maar beide factoren beïnvloeden elkaar wel.

Mate waarin de (afdelings)directeur zich ondernemer voelt

Een andere indicator voor de verankering van ondernemerschap in een onderwijsinstelling is de mate waarin een (afdelings)directeur zich ondernemer voelt binnen de organisatie:
- In het vo, mbo en hbo voelt meer dan de helft van de respondenten zich ’tamelijk sterk’ of ‘zeer sterk’ ondernemer;
- In het po voelt de meerderheid zich ‘een klein beetje’ ondernemer;
- Van de faculteitsdirecteuren van de universiteiten in dit onderzoek voelt ruim een derde zich ‘tamelijk sterk/zeer sterk’ ondernemer;
- Ten opzichte van 2010 zijn de resultaten in 2012 in het vo en in het hbo het sterkst in positieve zin veranderd.

Figuur 2.3 – Mate waarin de respondent zich 'ondernemer' voelt

Po: n=329 vo: n=152 mbo: n=114, hbo: n=59, wo: n=35.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

Wanneer de antwoorden uit Figuur 2.2 (stimulatie vanuit het bestuur) gekruist worden met de antwoorden uit Figuur 2.3 (mate waarin respondent zich ondernemer voelt) kan het volgende geconstateerd worden:

- Op de helft van de basisscholen met een bestuur dat betrokken is bij de stimulatie van ondernemerschap, voelt de directeur zich '(zeer) sterk' ondernemer;
- Op meer dan de helft van de onderwijsinstellingen in het vo, mbo en hbo is dit het geval;
- Op universiteiten, waarbij het ondernemerschap '(zeer) sterk' door het bestuur gestimuleerd wordt, voelt de meerderheid van de respondenten zich een 'klein beetje' ondernemer.

Niet alleen de directeur, ook docenten moeten zich ondernemer voelen en hierin door de school gefaciliteerd worden om het ondernemerschapscurriculum uit te kunnen voeren. Een goed voorbeeld hiervan is het International Business College op het Willem van Oranje College.

Praktijkvoorbeeld vo:
"Organisatie met ondernemersinstelling"
Op het *Willem van Oranje College* is een compleet ondernemerschaps-programma ontwikkeld waarbij leerlingen in 20% van de onderwijstijd toepassingsgericht onderwijs krijgen (International Business College). Dit vraagt om een ondernemende houding van de organisatie en van de docenten.

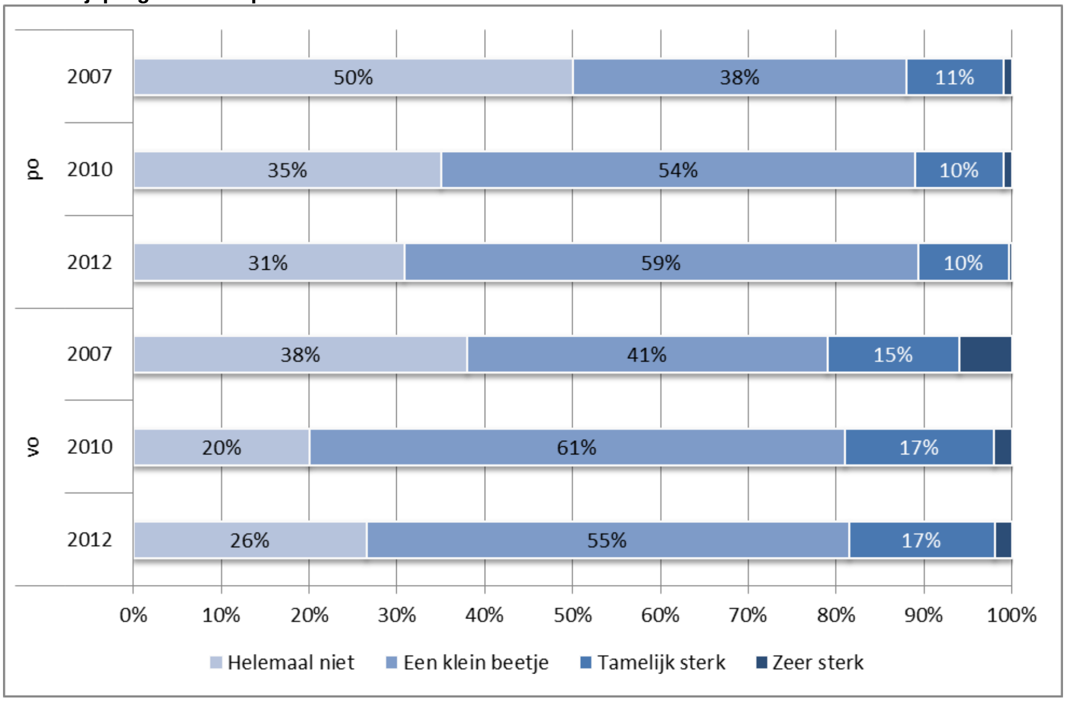
Belangrijk in het IBC is de vrijheid voor docenten. Zij moeten ondernemend kunnen zijn en de mogelijkheid krijgen om snel te schakelen. Daarbij is het bijvoorbeeld belangrijk om niet meer in collegetijden te denken (blokken van 45 minuten), dat doet een ondernemer immers ook niet.

Verankering van ondernemerschap in het curriculum

In Figuur 2.4 en Figuur 2.5 is de mate van verankering van ondernemerschap in het curriculum in 2007, 2010 en 2012 in de vijf onderwijssectoren te zien:

- In alle onderwijssectoren is sprake van een substantiële toename van het aandeel scholen dat ondernemerschap in enigerlei mate heeft verankerd in het curriculum. De grootste toename wat dit betreft heeft plaatsgevonden tussen 2007 en 2010;
- In het po zijn er in 2012 aanzienlijk minder scholen waar ondernemerschap helemaal geen onderdeel uitmaakt van het curriculum (31% in 2012 tov. 50% in 2012);
- In het vo is er op de meerderheid van de scholen sprake van 'een beetje' verankering van ondernemerschap in het onderwijsprogramma.

Figuur 2.4 – Mate van verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum/ onderwijsprogramma in po en vo

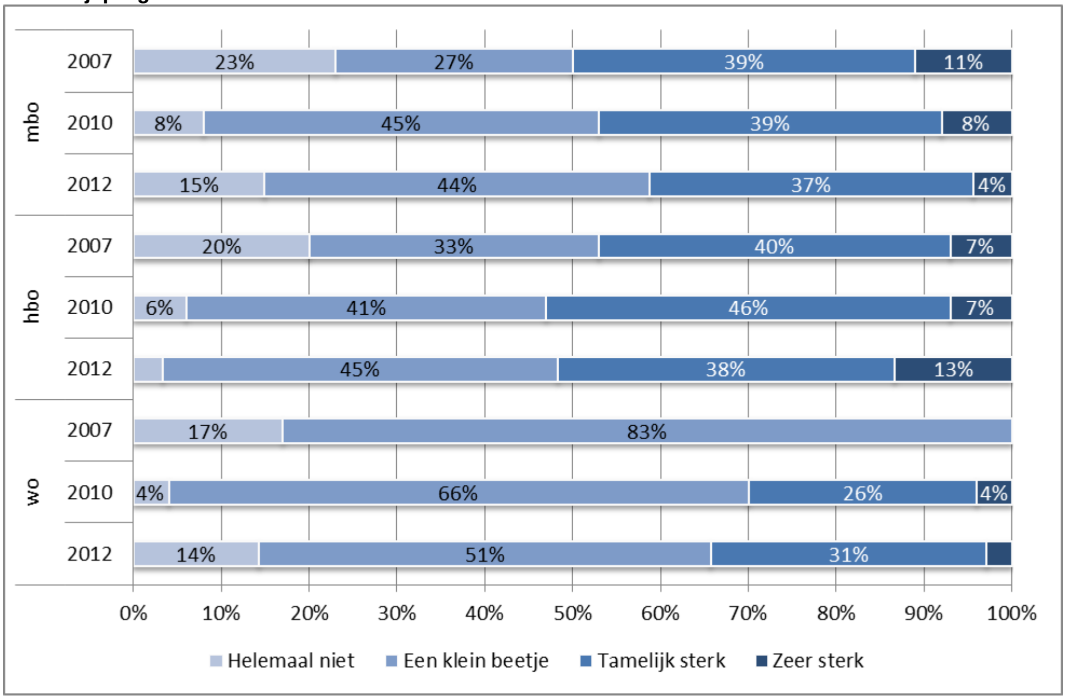
Po: n=329 vo: n=151
Niet significant bij P=.05.
Bron: B&A, 2007; EIM, 2010; Ecorys, 2012.

In de volgende figuur is de mate van verankering van ondernemerschap in het curriculum in het mbo en hoger onderwijs weergegeven:

- Gelijk met de meting in 2010, is in 2012 op de meerderheid van de ROC's ondernemerschap 'een klein beetje' of 'tamelijk sterk' in het curriculum opgenomen. De positieve ontwikkeling in de afname van het aantal instellingen zonder ondernemerschapscurriculum tussen 2007 en 2010, is in 2012 weer wat afgezwakt;
- In het hbo is de meest positieve ontwikkeling gemeten in de mate van verankering van ondernemerschap in het curriculum. In 2012 is op ruim 50 procent van de hogescholen ondernemerschap 'tamelijk sterk' tot 'zeer sterk' in het curriculum opgenomen. Bij drie procent van de hogescholen komt ondernemerschap in deze meting helemaal niet in het onderwijsprogramma voor, terwijl dit in 2007 nog bij een vijfde van de hogescholen het geval was;
- Ook in het wo is de mate waarin ondernemerschap onderdeel uitmaakt van het curriculum toegenomen. In 2007 was ondernemerschap op geen van de universiteiten (sterk) verankerd in het curriculum, in 2010 is dit toegenomen tot bijna een derde en in 2012 is ondernemerschap op ruim een derde van de universiteiten '(tamelijk) sterk' in het curriculum opgenomen;

- Uit de tussentijdse evaluatie van zes Centres of Entrepreneurship[14] komt naar voren dat door middel van de O&O-regeling 340 vakken en activiteiten in het hbo en wo zijn opgezet. Dit resultaat verklaard voor een belangrijk deel de toename in de verankering van ondernemerschapscurriculum in het hoger onderwijs.

Figuur 2.5 – Mate van verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum/ onderwijsprogramma in het mbo en ho

Mbo: n=114, hbo: n=60, wo: n=35.
Niet significant bij P=.05.
Bron: B&A, 2007; EIM, 2010; Ecorys, 2012.

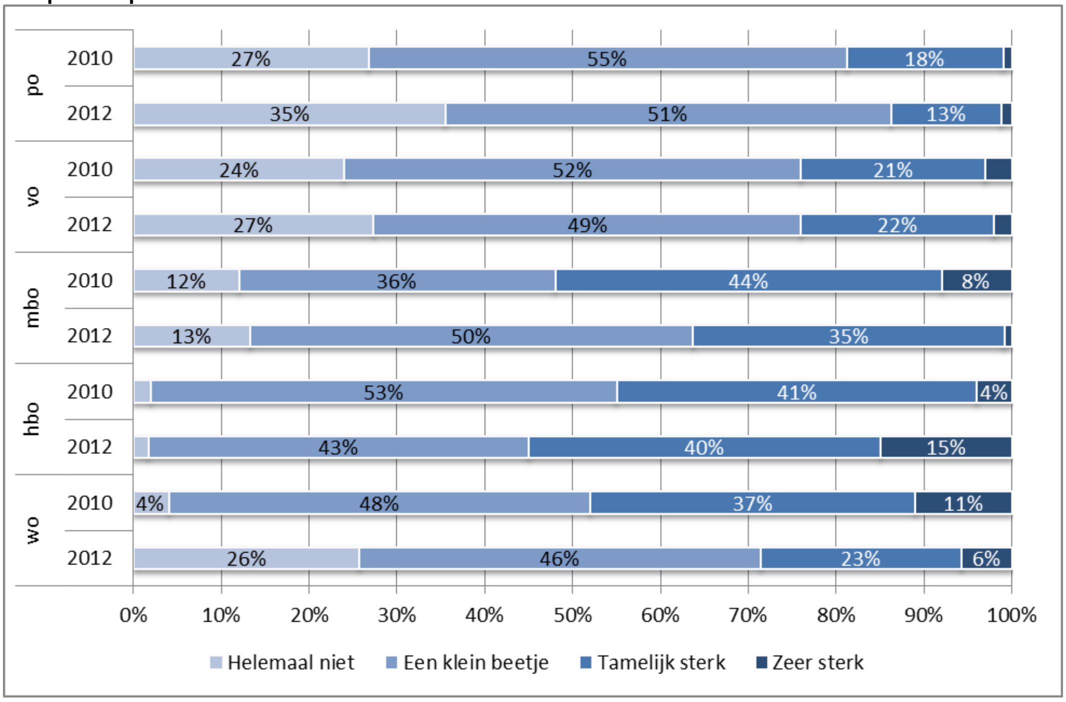
Verankering binnen het gewenste competentieprofiel van docenten

In de enquête is nagegaan in hoeverre ondernemerschap onderdeel uitmaakt van het competentieprofiel van docenten. In Figuur 2.6 zijn de resultaten van de metingen in 2010 en 2012 opgenomen:

- Ongeveer de helft van de directeuren uit het po en vo (51% en 49%) geeft aan dat, evenals in 2010, ondernemerschap ‘een klein beetje’ onderdeel uitmaakt van het competentieprofiel van docenten. De mate waarin dit tamelijk of in zeer sterke mate het geval is ligt in het po op 15 procent en in het vo op 25 procent;
- In het mbo maakt in ruim een derde van de instellingen ondernemerschap onderdeel uit van het docentprofiel;
- Op meer dan de helft van de hogescholen is ondernemerschap in 2012 verankerd in het profiel van docenten. In deze sector is de grootste toename van instellingen gemeten in het aantal ondernemende docentprofielen; 55 procent in 2012 ten opzichte van 45 procent in 2010;
- De grootste groep faculteitsdirecteuren (46%) in het wo geeft aan dat het profiel van docenten ‘een klein beetje’ ondernemerschap bevat, ruim een kwart van de wo-respondenten schat dit op ‘tamelijk sterk’ tot ‘zeer sterk’.

[14] *Ondernemerschap in het hoger onderwijs. Een tussentijdse evaluatie van zes Centres of Entrepreneurship.* EIM 2011. Pag 17.

Figuur 2.6 – Stelling: Ondernemerschap of ondernemend gedrag is onderdeel van het gewenste competentieprofiel van docenten

Po: n=327 vo: n=150 mbo: n=113, hbo: n=60, wo: n=35.
Nvt. buiten beschouwing gelaten.
Niet significant bij P=.05.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

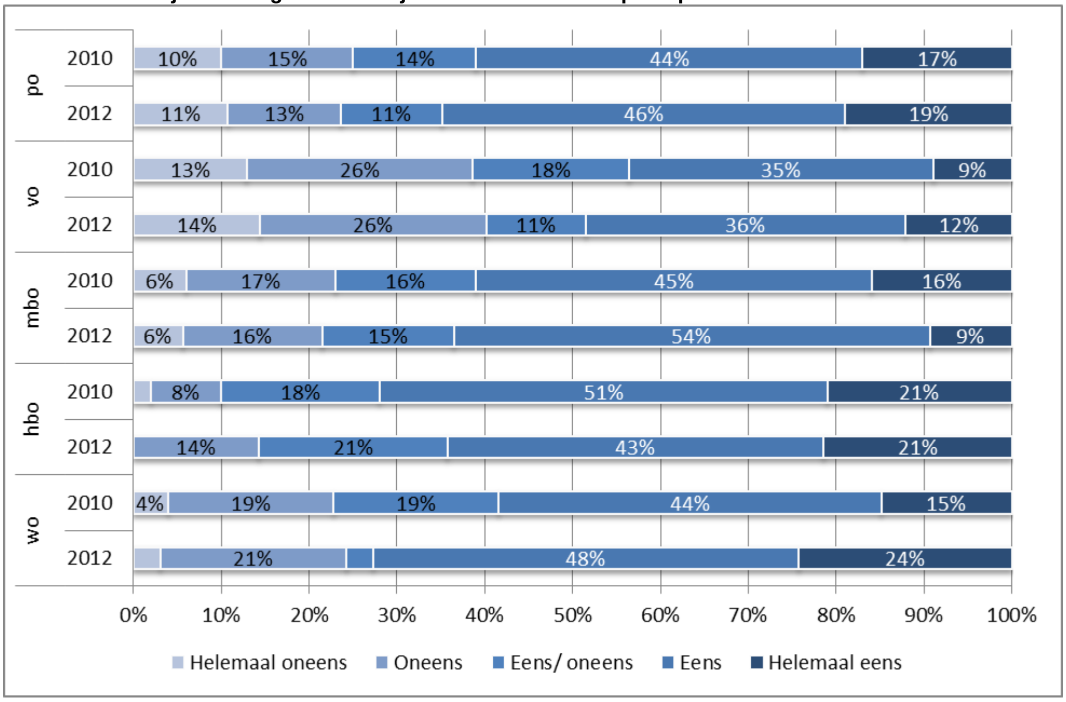
2.2.3 *Invulling van het onderwijsprogramma*

De wijze waarop een instelling invulling geeft aan ondernemerschap in het onderwijsprogramma is gemeten aan de hand van het al dan niet aanwezig zijn van een aanspreekpunt voor dit thema, het aanbod en de uitvoering van specifieke ondernemerschapsactiviteiten en de middelen en faciliteiten rondom ondernemerschap.

Praktijkvoorbeeld hbo:
"Invulling ondernemerschap: Design Cycle"
De Arnhem Fashion Connection is opgericht om ondernemerschap en onderwijs vorm te geven. Hbo-studenten van *ArtEZ Hogeschool voor de kunsten* doorlopen de hele cyclus van ontwerpen en verkopen van een kledingcollectie. De productie wordt overgedragen aan mbo-studenten van het Rijn IJssel College. Ondertussen organiseren de hbo-studenten de Amsterdam Fashion Week waar de collectie getoond wordt. Na de show wordt de collectie in design winkel Coming Soon verkocht. Het hele proces wordt begeleid door extern partner Arnhem Fashion Factory. Tal van ondernemerschaps-competenties komen aan bod: verkopen/acquisitie doen/, plannen en organiseren, een idee omzetten in een product, leiding geven et cetera.

- In Figuur 2.7 is af te lezen dat in alle onderwijssectoren op het gebied van ondernemerschap bij het merendeel van de instellingen een duidelijk functionerend aanspreekpunt aanwezig is;
- Driekwart van de faculteitsdirecteuren is het 'eens' of 'helemaal eens' met deze stelling;
- Ten opzichte van 2010 is er in het po, vo en wo sprake van een opwaartse trend, in het mbo en hbo is het aandeel iets afgenomen.

Figuur 2.7 – Stelling: Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag is er binnen de school / onderwijsinstelling een duidelijk functionerend aanspreekpunt

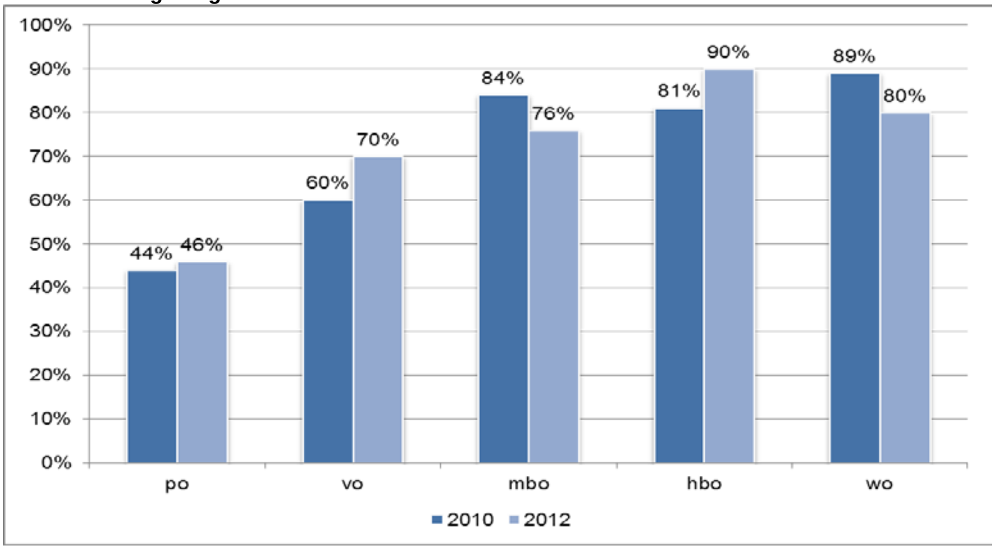
Po: n=279 vo: n=132 mbo: n=107, hbo: n=56, wo: n=33.
Nvt. buiten beschouwing gelaten.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

Uitvoeren van specifieke ondernemerschapsactiviteiten

In de instellingenquête Ondernemerschap in het Onderwijs is ook gevraagd in hoeverre er in 2012 ondernemerschapsactiviteiten op de onderwijsinstellingen zijn georganiseerd (zie Figuur 2.8). De ondernemerschapsactiviteiten zijn erg divers, en betreft onder meer:

- Bedrijfsbezoeken;
- Organisatie van open dagen, festivals, congressen;
- Workshops over ondernemerschap;
- Specifieke lessen of colleges met het accent op ondernemerschap of ondernemend gedrag;
- Praktijkopdrachten waarin ondernemerschap tot uiting komt;
- Meedraaien in een onderneming;
- Schrijven van een ondernemersplan;
- Opzetten van een student company.

Figuur 2.8 – De onderwijsinstelling heeft specifieke activiteiten gehad, gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag

Po: n=325 vo: n=150 mbo: n=112, hbo: n=60, wo: n=35.
Niet significant bij P=.05.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

- In de ruime meerderheid van de scholen in het voortgezet onderwijs en in bijna de helft van de basisscholen hebben in 2012 specifieke ondernemerschapsactiviteiten plaatsgevonden;
- In het mbo en het hoger onderwijs zijn zelfs in meer dan driekwart van de instellingen specifieke activiteiten op het gebied van ondernemerschap uitgevoerd.

Praktijkvoorbeeld po:
"Specifieke activiteit Ondernemerschap"
OBS De Tandem heeft een winkel en een schooltuin ingericht om kinderen te leren ondernemen. De tuin is een onderneming. Er is een directie, een afdeling tuin, catering, marketing, financiën en verkoop en een webwinkel. De bezetting van de verschillende afdelingen rouleert, zodat leerlingen in aanraking komen met verschillende functies. En de kinderen hebben contact met de ondernemers in de omgeving van de school.

Multidisciplinaire samenwerking

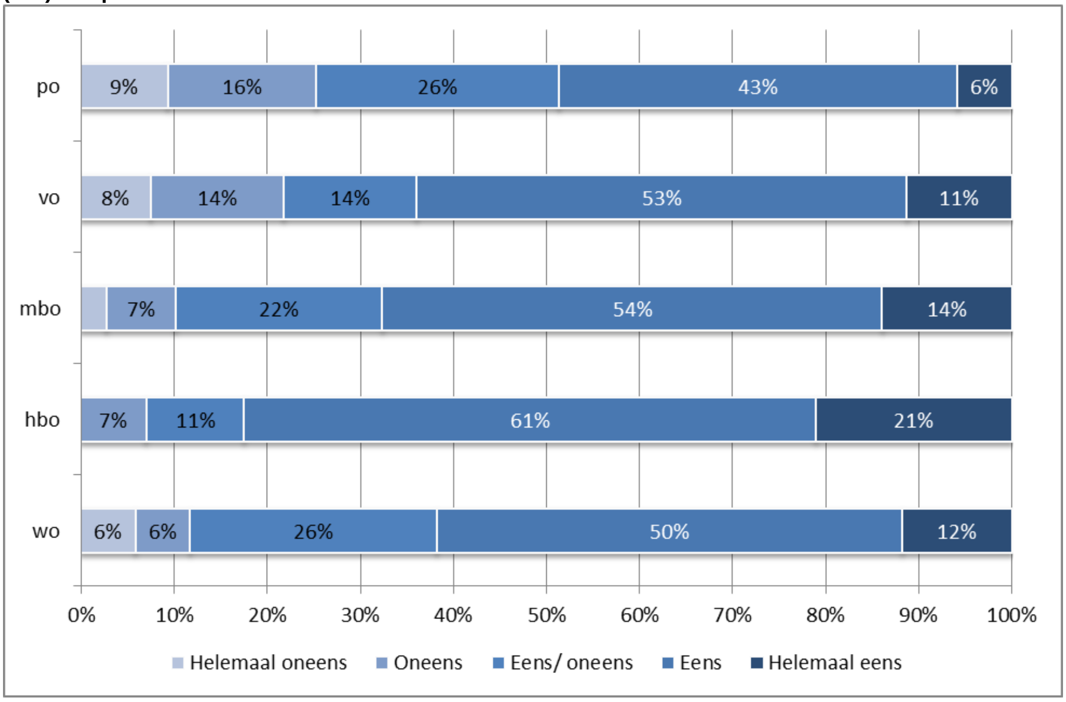
Indien er in 2012 ondernemersactiviteiten hebben plaatsgevonden, is de respondenten gevraagd naar de samenwerking met andere (vak)disciplines en de wijze van financiering van deze activiteiten.

Multidisciplinaire samenwerking kan vak- of sector overstijgend zijn. Tijdens de lessen Handvaardigheid en Economie bijvoorbeeld, wordt vanuit de theorie van het vak aandacht besteed aan hetzelfde ondernemerschapsproject of de faculteiten Bètatechniek en Bedrijfskunde richten met vereende krachten bijvoorbeeld een student company op.

Door middel van een stelling konden respondenten aangeven in hoeverre er bij het ontwikkelen en uitvoeren van de ondernemerschapsactiviteiten, met meerdere (vak)disciplines samengewerkt wordt:

- In alle onderwijssectoren blijkt dit in (meer dan) de helft van de instellingen het geval te zijn;
- In het vo en mbo geeft ruim 60 procent van de respondenten aan dat er sprake is van multidisciplinaire samenwerking;
- In het hbo worden vrijwel alle activiteiten op het gebied van ondernemerschap in samenwerking met andere disciplines uitgevoerd; op 83 procent van de hogescholen is dit het geval;
- Op 62 procent van de universiteiten wordt bij de ontwikkeling en uitvoering van ondernemerschapsactiviteiten de samenwerking met andere (vak)disciplines gezocht;
- Ten opzichte van de meting in 2010 is in het po, vo en hbo een toename van de multidisciplinaire samenwerking op het gebied van ondernemerschapsactiviteiten gemeten.

Figuur 2.9 – Stelling: Activiteiten komen tot stand in samenwerking tussen verschillende (vak)disciplines

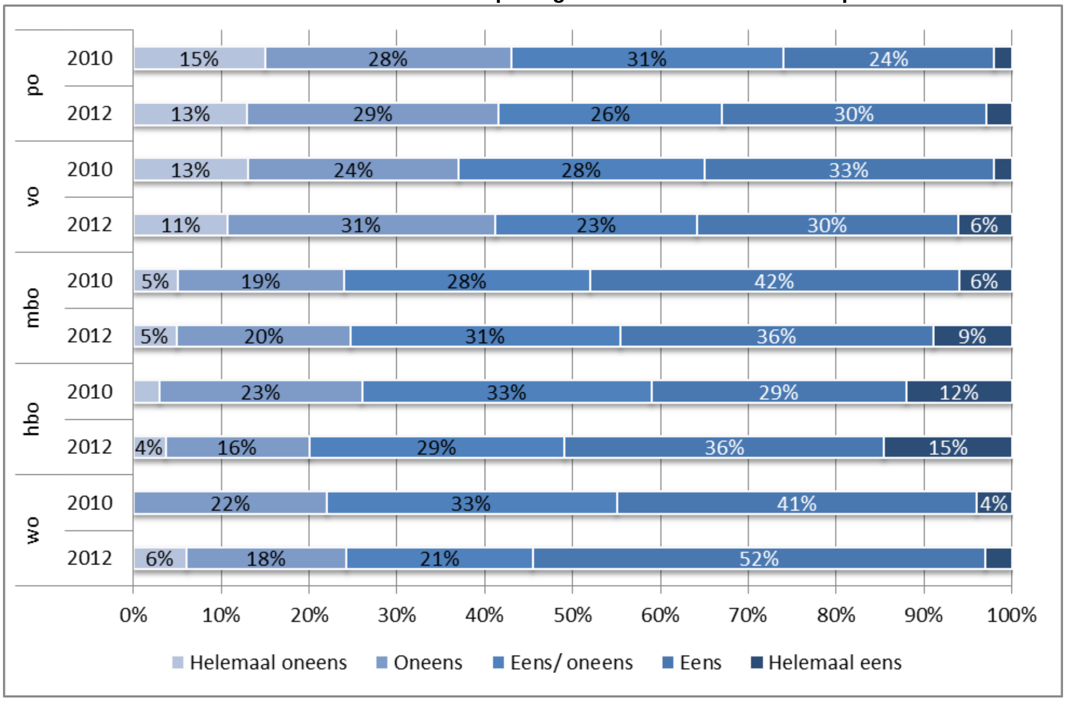
Po: n=257 vo: n=133 mbo: n=108, hbo: n=57 wo: n=34.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

Praktijkvoorbeeld wo:
“Multidisciplinaire samenwerking”
De opleiding Science, Business & Innovation (SBI) van de *Vrije Universiteit Amsterdam* is interdisciplinair; het verbindt innovatie en ondernemendheid met elkaar. Op basis van enerzijds natuurwetenschappelijke kennis en inzichten en anderzijds theorieën en modellen uit de bedrijfs- en sociale wetenschappen leren studenten om valorisatiestrategieën te ontwikkelen om natuurwetenschappelijke kennis en (uit)vindingen te vertalen naar de samenleving en de markten. Het project Alternatieve Brandstoffen (IAB) is bedrijfs- en praktijk georiënteerd. Studenten werken vier weken fulltime aan elf ‘key successfactors’ die onmisbaar zijn voor goed ondernemerschap. Voorbeelden hiervan zijn integriteit, strategisch denken en besluitvaardig handelen.

Gebruik (alternatieve) financiële middelen

In hoeverre onderwijsinstellingen alternatieve middelen aanboren om ondernemerschapsactiviteiten te financieren is in Figuur 2.10 weergegeven.

Figuur 2.10 – Stelling: Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag weten we alternatieve middelen te vinden om activiteiten op het gebied van ondernemerschap te financieren

Po: n=270 vo: n=131 mbo: n=101, hbo: n=55, wo: n=33.
Nvt. buiten beschouwing gelaten.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

- Op alle onderwijsniveaus is minimaal een derde van de respondenten het ‘eens’ of ‘helemaal eens’ met de stelling goed in staat te zijn alternatieve middelen te vinden om activiteiten op het gebied van ondernemerschap te financieren;
- Meer dan de helft van de directeuren in het hoger onderwijs geeft aan dat zij alternatieve middelen vinden om ondernemerschapsactiviteiten te financieren;

- Ten opzichte van 2010 zijn met name in het hbo en wo directeuren meer in staat geweest alternatieve middel voor de financiering van ondernemerschap te vinden.

Het combineren van de antwoorden uit Figuur 2.10 (vinden van alternatieve middelen) met de antwoorden uit Figuur 2.3 (mate waarin respondent zich ondernemer voelt) geeft de volgende resultaten:

- Bijna de helft van de basisschooldirecteuren die zich sterk tot zeer sterk 'ondernemer' voelt is ook in staat ('mee eens'/'helemaal mee eens') alternatieve middelen te vinden voor de financiering van ondernemerschapsactiviteiten;
- Van de zeer sterk ondernemende directeuren in het vo en in het hbo zegt ruim 40 procent ('helemaal mee eens') alternatieve middelen, ter financiering van activiteiten in het ondernemerschap te vinden;
- Van de ondernemende directeuren in het vo kan daarentegen ook een derde 'helemaal geen' alternatieve middelen vinden;
- In meer dan de helft van de instellingen in het mbo en wo putten directeuren, die zich 'sterk' tot 'zeer sterk' ondernemer voelen, uit alternatieve middelen voor ondernemerschapsactiviteiten. In het wo is dit zelfs op driekwart van de universiteiten met een ondernemende faculteitsdirecteur, het geval;

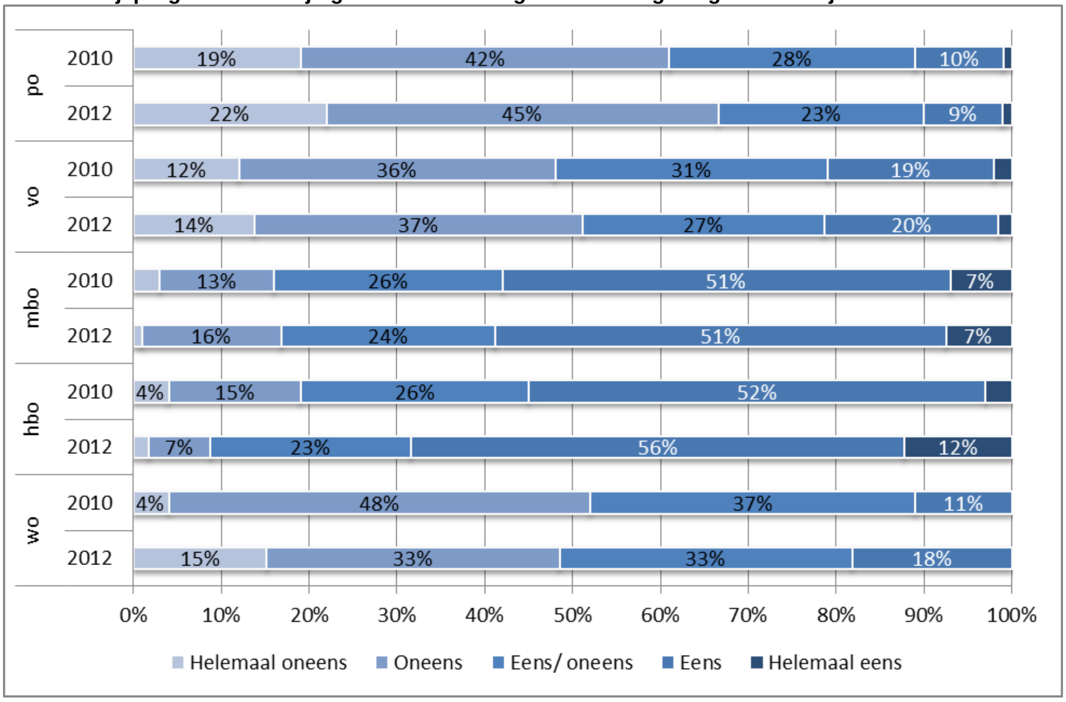
Uit bovengenoemde resultaten kan gesteld worden dat hoe meer een directeur zich ondernemer voelt, des te vaker hij/zij alternatieve middelen ter financiering van ondernemershap in het onderwijs weet aan te boren.

Vraaggericht ondernemerschapscurriculum

De resultaten op de vraag in hoeverre het ondernemerschapscurriculum aangestuurd wordt vanuit het bedrijfsleven is weergegeven in Figuur 2.11:

- In het po wordt op tien procent van de scholen het curriculum voor ondernemerschap door vragen vanuit het bedrijfsleven het aangestuurd, in het vo is dit bij bijna een kwart van de scholen het geval;
- Van de vertegenwoordigers van ROC's is bijna de helft het '(helemaal) eens' met de stelling dat de invulling van het ondernemerschapscurriculum altijd door vragen vanuit het werkveld gestuurd wordt;
- De resultaten in het po, vo en mbo zijn nagenoeg gelijk aan de resultaten gemeten in 2010.

Figuur 2.11 – Stelling: Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag wordt invulling van de onderwijsprogramma's altijd gestuurd door vragen uit de omgeving / het bedrijfsleven

Po:n=278 vo:n=131 mbo: n=107, hbo: n=57, wo: n=33.
Nvt. buiten beschouwing gelaten.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

- Op de hogescholen wordt het ondernemerschapscurriculum, ten opzichte van de meting in 2010, vaker vanuit het bedrijfsleven gestuurd. In 2010 gaf de helft van de respondenten dit aan, in de huidige meting is bijna 70 procent van de respondenten het '(helemaal) eens' met de stelling.
- Op een vijfde van de universiteiten wordt de invulling van het ondernemerschapscurriculum door vragen vanuit de omgeving gestuurd, ten opzichte van de meting in 2010 is dit bijna een verdubbeling.

Een voorbeeld van vraaggestuurd onderwijs is de best practice op de Universiteit van Utrecht.

Praktijkvoorbeeld wo:
"Vraag gestuurd (vanuit het bedrijfsleven) ondernemerschapsonderwijs"
Aan de *Universiteit van Utrecht* worden alle faculteiten uitgedaagd hun commerciële kansen meer te ontplooien. Voor de faculteiten die opleiden voor een meer 'diffuse' arbeidsmarkt betekent de oriëntatie op de 'buitenwereld' een eerste stap naar het opnemen van ondernemerschap in het programma. Zo is er vraag naar ethisch filosofen die willen nemen aan discussies rond bijvoorbeeld bio-ethiek, (griep)vaccinaties en studies over mensenrechten.

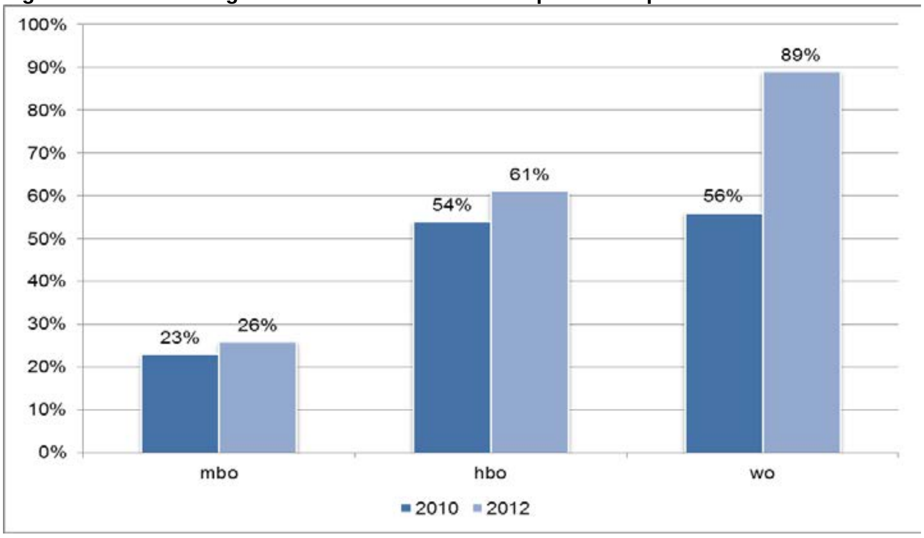
Aanwezigheid Centre of Entrepreneurship

In Figuur 2.12 is de verdeling van instellingen weergegeven die in 2012 over een Centre of Entrepreneurship beschikken. Deze vraag is alleen aan directeuren uit het mbo, hbo en wo gesteld.

Centre of Entrepreneurship

Onder een Centre of Entrepreneurship (CoE) worden samenwerkingsverbanden van universiteiten en hogescholen met het bedrijfsleven verstaan. CoE worden zowel gesubsidieerd alsook ongesubsidieerd opgericht. Wanneer een instelling subsidie ontvangt voor ondernemerschap is het geen voorwaarde dat hier (ook) een CoE mee gefinancierd wordt. Binnen de O&O-regeling ontvangen zes Centres of Entrepreneurship subsidie, waarbij in totaal 16 onderwijsinstellingen betrokken zijn. Bij drie Centres of Entrepreneurship is er sprake van een samenwerkingsverband tussen meerdere instellingen. Bij mbo-instellingen kan een ondernemersloket beschouwd worden als een CoE.

Figuur 2.12 – Aanwezigheid van een Centre for Entrepreneurship

Mbo: n=85, hbo: n=54, wo: n=27.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

- In alle sectoren is het aandeel instellingen met een Centre of Entrepreneurship toegenomen;
- De grootste toename is gemeten onder universiteiten; in 2010 beschikte 56 procent van de universiteiten over een dergelijk samenwerkingsverband en in 2012 is dit aandeel toegenomen tot 89 procent. Dit verklaart ook de toename in het aantal universiteiten met een functionerend aanspreekpunt (Figuur 2.7).

2.3 Toetsing en examinering van ondernemerschap

Behalve het aanbieden van het thema ondernemerschap in het onderwijsprogramma is het van belang ondernemerschapscompetenties te toetsen en te examineren. In deze paragraaf worden de volgende vragen beantwoord:

- Worden ondernemerschapscompetenties tijdens, en bij de afronding, van de onderwijsloopbaan getoetst?
- Hoeveel ECTS wordt aan ondernemerschap besteed?
- In hoeverre studeert men af op een business en/of een eigen onderneming?
- Hoeveel studenten starten binnen vijf jaar een eigen onderneming?

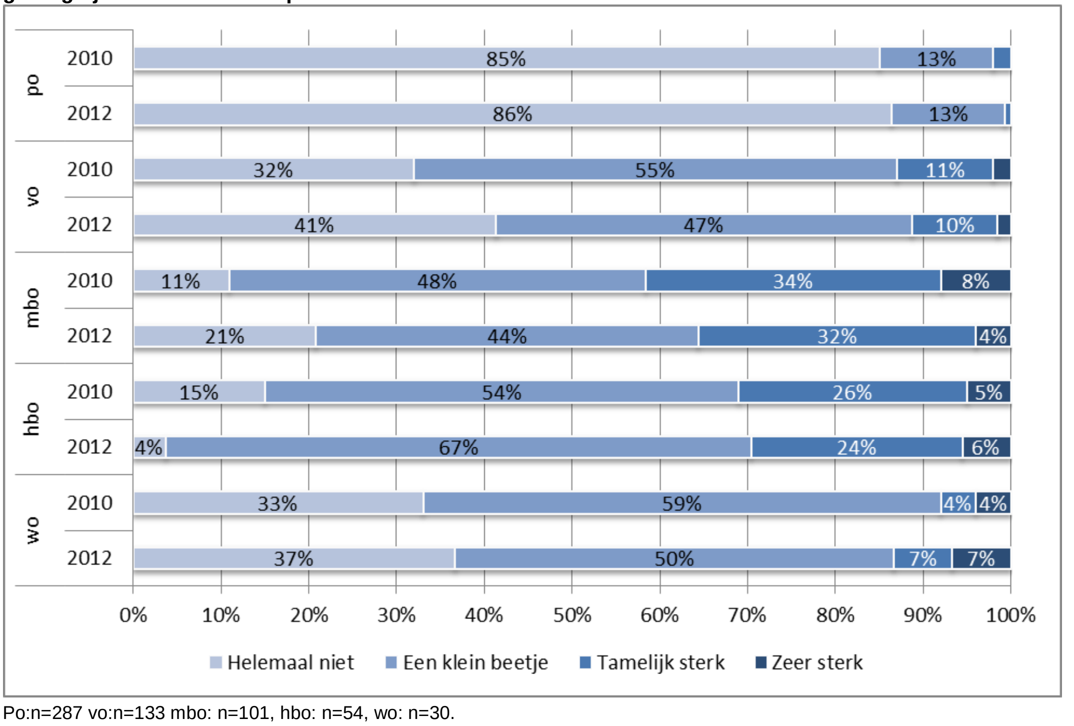
Toetsen van ondernemerschapscompetenties

- In Figuur 2.13 is te zien dat in het po de ondernemerschapscompetenties, talenten en prestaties van leerlingen in zeer beperkte mate worden getoetst (13% van de scholen);
- Op ruim een derde van de ROC's en hogescholen worden de ondernemerschapscompetenties van studenten 'tamelijk sterk' tot 'zeer sterk' getoetst.

CE Ondernemerschap

Sinds schooljaar 2011-2012 kunnen ROC's de Certificeerbare Eenheid (CE) Ondernemerschap als 'plus' bij de opleidingen aanbieden. Studenten die geïnteresseerd zijn in ondernemerschap wordt geleerd wat een startende 'zelfstandige zonder personeel' nodig heeft om een onderneming op te zetten en te ontwikkelen (zie voor meer informatie: www.ce-ondernemerschap.nl).

Figuur 2.13 – Toetsing van competenties/ talenten/ prestaties rond ondernemerschap of ondernemend gedrag tijdens de schoolloopbaan

Po:n=287 vo:n=133 mbo: n=101, hbo: n=54, wo: n=30.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

- In vergelijking met 2010 worden universiteitsstudenten in 2012 vaker getoetst op hun ondernemerschapscompetenties. Desondanks blijven de resultaten in het wo achter bij de mate waarin studenten in het mbo en hbo getoetst worden op hun ondernemend gedrag, hetgeen gezien het meer beroepsgerichte karakter van de opleidingen in deze sector niet verrassend is.

Resultaat ondernemerschapscurriculum:

- In 2012 besteedde 11 procent van de hbo-studenten en 7 procent van wo-studenten meer dan 28 ECTS-punten aan ondernemerschap. In de eenmeting (2010) was dit respectievelijk 18 en 5 procent;
- Gemiddeld studeerde tien procent van de hbo-studenten af op een businessplan[15];
- In het mbo en wo studeerde, gelijk aan de resultaten in 2010, rond de vijf procent van alle studenten af op een eigen onderneming[16].

15 Zie Bijlage 5 Tabel 1.
16 Zie Bijlage 5 Tabel 2.

- Het aantal studenten dat binnen vijf jaar na afronding van de opleiding een eigen onderneming is gestart wordt in het hbo op 17 procent en in het wo op 9 procent geschat[17].

2.4 Evaluatie van ondernemerschap

De instellingen die specifieke activiteiten op het gebied van ondernemerschap hebben ontwikkeld is gevraagd of, en zo ja met wie, deze ondernemerschapsactiviteiten geëvalueerd worden[18]:

- In het Nederlandse onderwijs wordt op bijna alle instellingen (indien specifieke activiteiten georganiseerd worden) het ondernemerschapsonderwijs geëvalueerd;
- In het po evalueert 80 procent van de scholen haar ondernemerschapsactiviteiten;
- In het vo, mbo en wo wordt op 90 procent van de onderwijsinstellingen geëvalueerd en in het hbo ligt dit percentage zelfs boven de 95 procent.

Wanneer een onderwijsinstelling haar ondernemerschapsonderwijs evalueert wordt dit in de meeste gevallen gedaan samen met docenten, het bedrijfsleven en leerlingen/studenten:

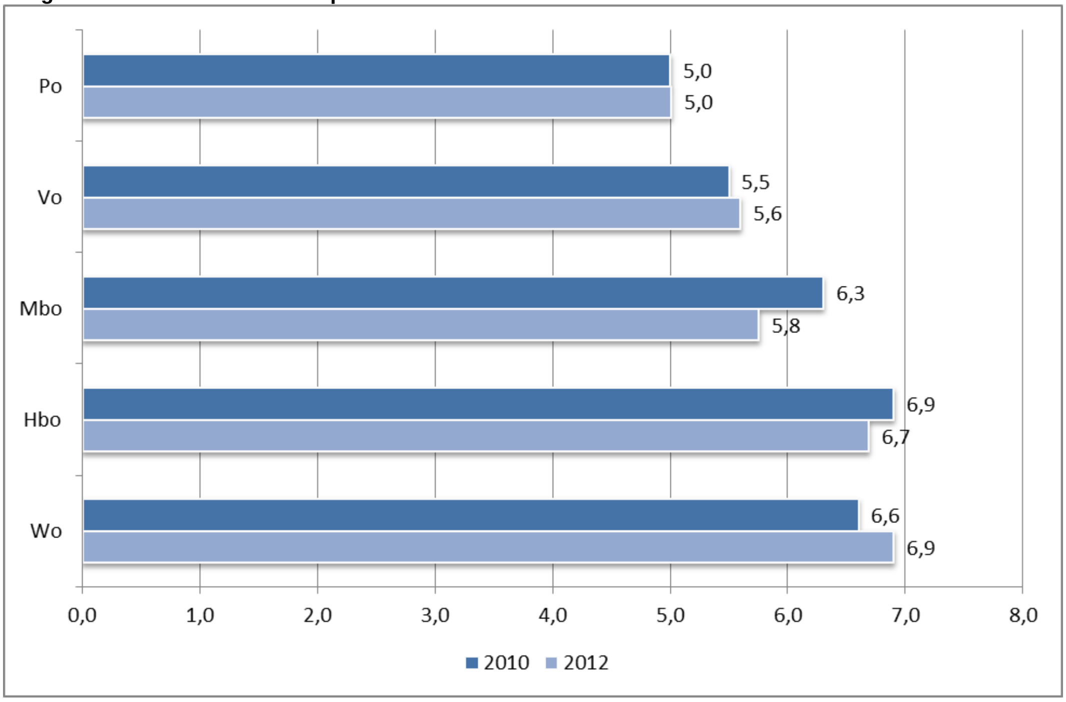
- In het hbo worden het meeste aantal partijen betrokken bij de evaluatie; gemiddeld 3 à 4. In het vo, mbo en wo wordt dit vaak gedaan met 2 à 3 partijen en in het po met 1 à 2 partijen;
- In alle sectoren wordt in minimaal driekwart van de gevallen de docent betrokken bij de evaluatie;
- In het mbo en hbo maakt ook het bedrijfsleven onderdeel uit van ongeveer driekwart van de evaluaties. In het wo wordt in ongeveer de helft van de evaluaties het bedrijfsleven betrokken;
- Leerlingen/studenten worden behalve in het po (29%) in meer dan de helft van de evaluaties van ondernemerschapsactiviteiten betrokken.

Rapportcijfer ondernemerschapsonderwijs

- Directeuren in het hbo en wo zijn ongeveer even tevreden over de ontwikkelde activiteiten omtrent ondernemerschap; resepectievelijk geven zij hun instelling gemiddeld het rapportcijfer 6,7 en een 6,9;
- In het mbo en vo wordt gemiddeld net een voldoende gegeven. In het po is er, gelijk aan het resultaat in 2010, gemiddeld een 5 gegeven voor de ontwikkelde activiteiten op het gebied van ondernemerschap.

[17] Zie Bijlage 5 Tabel 3.
[18] Zie Bijlage 5 Figuur 2.

Figuur 2.14 – Gemiddeld rapportcijfer voor activiteiten ontwikkeld binnen eigen onderwijsinstelling op het gebied van ondernemerschap

Po: n=180, vo: n=104, mbo: n=85, hbo: n=48, wo: n=20.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

2.5 Belemmerende factoren voor ondernemerschap in het onderwijs

Een aantal instellingen dat in de enquête minder hoog scoort op ondernemerschap is gevraagd naar de redenen hiervan. Per onderwijssector zijn drie respondenten gevraagd antwoord te geven op een aantal verdiepende vragen. Deze paragraaf is gebaseerd op een 15-tal interviews en is daarom niet representatief voor het hele onderwijsveld in Nederland.

Allereerst worden enkele algemene verklaringen gegeven voor de lage prioriteit die ondernemerschap heeft. Daarna wordt kort ingegaan op een aantal onderwijssector specifieke redenen waarom er weinig of geen aandacht aan ondernemerschap in het onderwijs besteedt wordt:

- Uit een groot deel van de gesprekken blijkt dat de geïnterviewden het niet als hun taak zien om ondernemerschap te behandelen in het curriculum. In het po en in het vo vindt men het thema meer thuishoren in het middelbaar- en hoger onderwijs;
- De geïnterviewden in het mbo, hbo en wo geven aan dat er vanuit het bedrijfsleven en vanuit de student weinig vraag naar ondernemerschapsgericht onderwijs is, waardoor zij zich niet genoodzaakt voelen dit aan te bieden;
- Veel geïnterviewden voelen zich niet gestimuleerd door het (college van) bestuur; ondernemerschap vormt geen onderdeel van de missie en visie van de instelling. Het aanbieden van ondernemerschap in het curriculum wordt door hen gezien als een strategisch besluit dat van bovenaf genomen en aangestuurd dient te worden;
- In een aantal gesprekken is het verschil tussen het instellingsbeleid en onderwijspraktijk genoemd. Wanneer ondernemerschap wel beschreven staat in de missie en de visie van de instelling, betekent dit niet automatisch dat er op de werkvloer op effectieve wijze invulling aan wordt gegeven. Communicatie, commitment en draagvlak zijn belangrijke basisvoorwaarden. Daarnaast zou ondernemerschap in de leerplannen van vaksecties een plaats moeten hebben zodat er een basis is om met elkaar over in gesprek te gaan;

- Ook is een vergrijsd docentenkorps soms een reden voor de afwezigheid van ondernemerschap in het curriculum. Oudere leraren zijn minder vertrouwd met het concept en soms ook minder gemotiveerd om hiermee aan de slag te gaan. In voorkomende gevallen is de verwachting uitgesproken dat bij het werven van nieuw personeel waarschijnlijk wel ingezet wordt op meer ondernemende docenten;
- Een aantal geïnterviewden geeft aan dat er op dit moment (nog) geen goede doelstellingen, voorwaarden en standaarden ontwikkeld zijn waarmee het ondernemerschap gemeten en vastgesteld kan worden;
- Een aantal geïnterviewden wijst naar de prioriteiten/kerndoelen die de overheid voor het onderwijs heeft vastgesteld, waarin ondernemerschap geen plaats heeft. Facultatieve initiatieven, zoals ondernemerschap, delven dan al snel het onderspit, zeker in tijden van (dreigende) bezuinigingen;
- Een deel van de geïnterviewden wijst op roostertechnische problemen voor het invoeren van ondernemerschapsactiviteiten; met name het synchroniseren van de lesroosters van leerlingen/studenten en docenten vormt een probleem om (op grote schaal) nieuwe activiteiten binnen het curriculum te ontwikkelen.

Een aantal redenen om geen of weinig aandacht aan ondernemerschap in het onderwijs te (kunnen) schenken zijn meer sectorspecifiek:
- Door geïnterviewden in het po is aangegeven dan de omvang van de school een belangrijke belemmering kan vormen bij het uitvoeren van ondernemerschapsonderwijs. Bij éénpitters kan het gevoel ontstaan, dat er door hun beperkte omvang minder ruimte is voor initiatieven, zoals ondernemerschap;
- Een instelling in het praktijkonderwijs voorziet problemen met de stage bedrijven wanneer zij meer zouden inzetten op ondernemerschap; het faciliteren van miniondernemingen zou als concurrentie gezien kunnen worden waardoor het verkrijgen van stageplaatsen in de toekomst moeizamer zou kunnen gaan;
- Volgens een geïnterviewde is er in het bedrijfsleven weinig vraag naar middelbaar opgeleide studenten voor ondernemende functies. Om die reden zou het aanbieden van ondernemerschapsgericht onderwijs op mbo-niveau geen prioriteit hebben;
- In het wo wordt gewezen op minoren die op andere faculteiten aangeboden worden. De vraag van studenten naar ondernemerschap binnen faculteiten als bètatechniek, rechten en wijsbegeerte zou niet groot zijn. Wanneer studenten binnen deze faculteiten zich wel op ondernemerschap willen richten, is dit mogelijk bij de ‘meer ondernemerschap georiënteerde faculteiten’ waar ondernemerschap tot het vakgebied behoort.

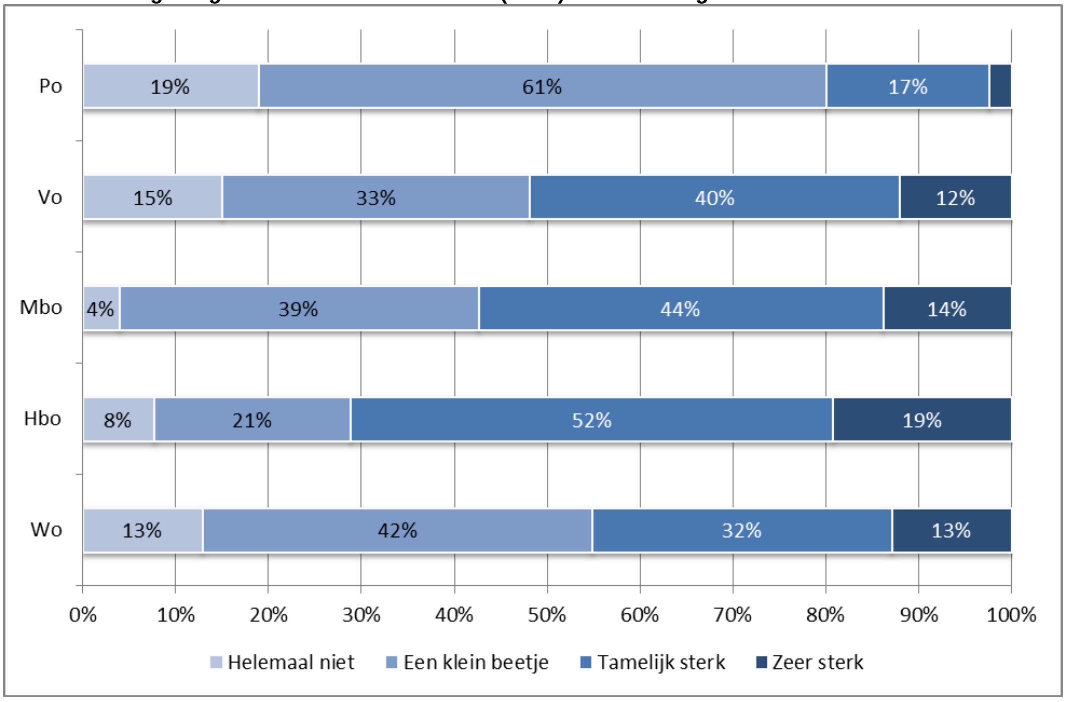
2.6 Toekomstplannen met ondernemerschap

Door middel van een tweetal stellingen is alle respondenten gevraagd hoe zij denken dat het ondernemerschap in hun instellingen er in de toekomst uit zal zien. Deze vraag is in 2012 voor het eerst in de enquête opgenomen. Uit Figuur 2.15 is af te lezen dat de meeste respondenten vrij positief zijn over deze stelling[19]:
- In het vo, mbo en hbo verwacht minimaal de helft van de respondenten dat ondernemerschap ‘tamelijk sterk’/’zeer sterk’ structureel meer aandacht zal krijgen in de toekomst;
- Op bijna de helft van de universiteiten is dit het geval;
- De meerderheid van de directeuren van responderende basisscholen verwachten in de toekomst ‘een klein beetje’ structureel meer aandacht te geven aan ondernemerschap.

---

19 Dat deze resultaten een bepaalde mate van ‘sociaal wenselijkheid’ bevatten is niet geheel ondenkbaar. In hoeverre dit meespeelt in de antwoorden is moeilijk vast te stellen.

Figuur 2.15 – Stelling: In hoeverre is uw school/onderwijsinstelling van plan ondernemerschap en/of ondernemend gedrag in de toekomst structureel (meer) aandacht te geven?

po: n=286 vo: n=133 mbo: n=101, hbo: n=52, wo: n=31.
Nvt. buiten beschouwing gelaten.
Bron: Ecorys, 2012.

Ook op de vraag of ondernemerschap een vast(er) onderdeel uit gaat maken van het reguliere onderwijsprogramma is, over het algemeen, positief geantwoord[20]:

- Op een vijfde van de basisscholen zal ondernemerschap onderdeel uit gaan maken van het reguliere onderwijsprogramma;
- In de helft van de instellingen in het vo, mbo en wo verwacht men dat het thema ondernemerschap, in de toekomst onderdeel uit zal gaan maken van het reguliere onderwijsprogramma;
- Bijna 80 procent van de afdelingsdirecteuren op hbo-niveau heeft deze verwachting en is het '(helemaal) eens' met de stelling.

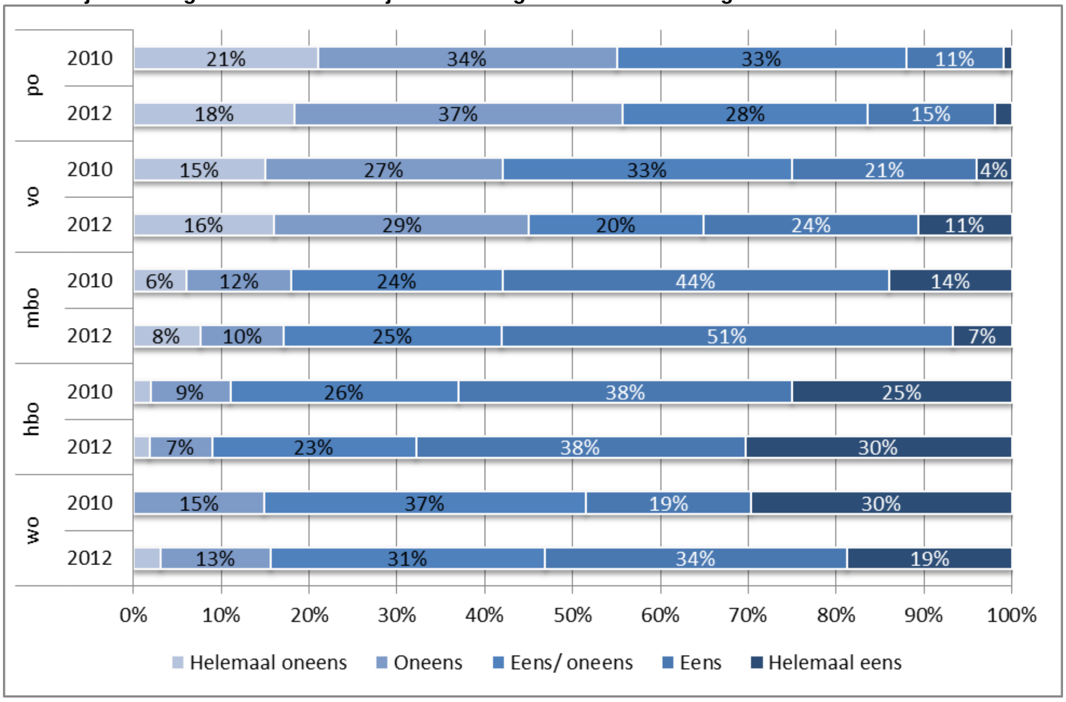
Toonaangevend in ondernemerschap binnen drie jaar

De respondenten is gevraagd in hoeverre zij verwachten dat hun onderwijsinstelling binnen drie jaar toonaangevend is op het gebied van ondernemerschap (zie Figuur 2.16):

- In het po is bijna 20 procent het '(helemaal) eens' met deze ambitieuze stelling. Ten opzichte van de meting in 2010, is in de huidige meting iets positiever geantwoord.

[20] Deze vraag is alleen gesteld aan respondenten die hebben aangegeven in de toekomst meer aandacht te willen besteden aan ondernemerschap. Zie Bijlage 5 Figuur 1.

Figuur 2.16 – Stelling: Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag is onze school/ onderwijsinstelling binnen nu en drie jaar toonaangevend binnen de regio

Po: n=262 vo: n=131 mbo: n=105, hbo: n=56, wo: n=32.
Nvt. buiten beschouwing gelaten.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012.

- In het vo was in 2010, 25 procent van de respondenten het '(helemaal) eens' met de stelling, in 2012 is dat toegenomen tot 35 procent;
- Ook in het mbo en het hbo is men (net als in de vorige meting) erg positief over de toekomst: tussen de 58 en 70 procent van de directeuren ziet zijn of haar onderwijsinstelling binnen drie jaar als toonaangevend in de regio;
- Op universitair niveau wordt deze ambitie in iets mindere mate onderschreven; toch is ruim 50 procent van de respondenten het '(helemaal) eens' met de stelling.

2.7 Samenvatting

In dit hoofdstuk 2 is een beeld gegeven van de wijze waarop ondernemerschap georganiseerd en verankerd is in het Nederlandse onderwijs. Waar mogelijk zijn ontwikkelingen gesignaleerd ten opzichte van 2010.

Ondernemerschap in het onderwijs

De meest positieve ontwikkeling heeft plaatsgevonden in het hbo wat betreft het ondernemerschap in het onderwijs. In het hbo is in 2012, ten opzichte van 2010 een toename gemeten in het aantal specifieke ondernemerschapsactiviteiten. In het hbo is daarnaast het (college van) bestuur een sterkere rol gaan spelen bij de stimulering van ondernemerschap en is de verankering van ondernemerschap in het competentieprofiel van docenten toegenomen.

Ook de mate waarin het thema ondernemerschap in het primair- en voortgezet onderwijs voorkomt kent over het algemeen een positieve ontwikkeling. In vergelijking met de meting in 2010 is er in 2012 een toename in de mate waarin ondernemerschap onderdeel uitmaakt van de missie en de visie, de verankering in het curriculum en het aanstellen van een functionerend aanspreekpunt binnen de onderwijsinstelling. Vooral in het vo bestaat er een duidelijke samenhang tussen de mate

waarin het (college) van bestuur betrokken is bij het stimuleren van ondernemerschap en de aandacht die hiervoor bestaat in de missie en de visie van de school. Daarnaast is in het po en vo gebleken dat een betrokken bestuur en de mate waarin een (vestigings)directeur zich 'ondernemer' voelt sterk met elkaar samenhangen. Een duidelijke visie op ondernemerschap en een managementteam waarin de neuzen wat dit betreft dezelfde kant op staan gaan dus veel hand in hand.

De specifieke ondernemerschapsactiviteiten in het mbo, hbo en wo zijn in 2012 veelvuldig in samenwerking met andere (vak)disciplines ontwikkeld en uitgevoerd. Ook wordt het ondernemerschapsonderwijs in het hbo en wo steeds meer aangestuurd door het bedrijfsleven en is er sprake van een toename van het aantal instellingen dat over een Centre of Entrepreneurship beschikt. Ook is er een toename in het aantal, dat (alternatieve) middelen voor de financiering van het ondernemerschapscurriculum weet te realiseren. In het mbo, hbo en wo hangt vooral het vinden van alternatieve middelen samen met de mate waarin een directeur zich 'ondernemer' voelt. Met andere woorden: waar een wil is, is een weg, zo lijkt het.

Beoordelen van studenten, docenten en ondernemerschapsonderwijs
De leerlingen van basisscholen worden vrijwel niet getoetst op ondernemerschapscompetenties en op ongeveer tien procent van de scholen in het voortgezet onderwijs worden leerlingen duidelijk wel getoetst. In de helft van alle onderwijsinstellingen maakt ondernemerschap onderdeel uit van het competentieprofiel van docenten. Het toetsen van ondernemerschapscompetenties bij studenten is alleen in het wo licht toegenomen. In het hbo en mbo werden studenten in 2010 al vrij veel getoetst (33% 'sterk' tot 'zeer sterk'), dit is ongeveer gelijk gebleven in 2012.

In het merendeel van de Nederlandse onderwijsinstellingen behoort ondernemerschap vooralsnog in bescheiden mate tot het competentieprofiel van docenten. Alleen in het hbo is wat dit betreft sprake van een toename. Wel wordt het ondernemerschapsonderwijs, indien er specifieke ondernemerschapsactiviteiten uitgevoerd worden, veelal geëvalueerd. In het po vindt de evaluatie van het onderwijs grotendeels plaats met alleen de inbreng van docenten. In het vo worden daar de leerlingen veelal ook bij betrokken. In het mbo en hoger onderwijs nemen ook vaak de deelnemende ondernemers/bedrijven deel aan de evaluatie van het ondernemerschapsonderwijs.

Belemmerende factoren en toekomst ondernemerschap
De belangrijkste redenen waarom onderwijsinstellingen weinig of geen aandacht aan ondernemerschapsonderwijs besteden zijn:
- Andere prioritering vanuit het (overkoepelende) schoolbestuur;
- Andere (verplichte) maatregelen/prioriteiten vanuit de overheid;
- Beperkte innovatiebereidheid als gevolg van een vergrijsd docentenkorps;
- Praktische problemen zoals het synchroniseren van lesroosters.

Uit de best practices is een aantal adviezen te ontlenen waarmee bovenstaande belemmeringen deels zijn op te lossen. Het introduceren van een nieuw initiatief in het onderwijs bijvoorbeeld werkt het beste wanneer er een pilot uitgezet wordt onder een klein groepje, enthousiaste docenten. Wanneer een aantal docenten, om welke reden dan ook, niet enthousiast is over het initiatief heeft het geen zin om hen dit op te dringen. De ervaring leert dat ook de minder bevlogen docenten, enthousiast worden, zodra er successen worden behaald.

Ook praktische belemmeringen zoals het niet kunnen synchroniseren van de lesroosters is besproken bij de selectie van de best practices. Op een aantal instellingen is dit opgelost door het specifieke ondernemerschapsonderwijs buiten de reguliere onderwijstijd aan te bieden, of er wordt samengewerkt met andere leerjaren en/of andere scholen om interne obstakels te vermijden. Er

zijn ook scholen die geen les meer geven in de gebruikelijke blokken van 45 of 50 minuten. Ook hier geldt, waar een wil is, is een weg.

Veel van de directeuren, behalve in het po, die momenteel nog weinig aandacht aan ondernemerschap besteden, verwachten dit in de toekomst structureel, aanzienlijk meer te doen/ Bij het werven van nieuw personeel zal bijvoorbeeld hiervoor meer ingezet worden op ondernemerschapsgerichte docenten. Bij deze ambitie wordt door een aantal directeuren wel de nuance gemaakt dat de school eerst een aantal duidelijke stappen zou moeten zetten voordat het thema ondernemerschap ingevuld en uitgevoerd kan worden.

3 Betrokken partijen

3.1 Inleiding

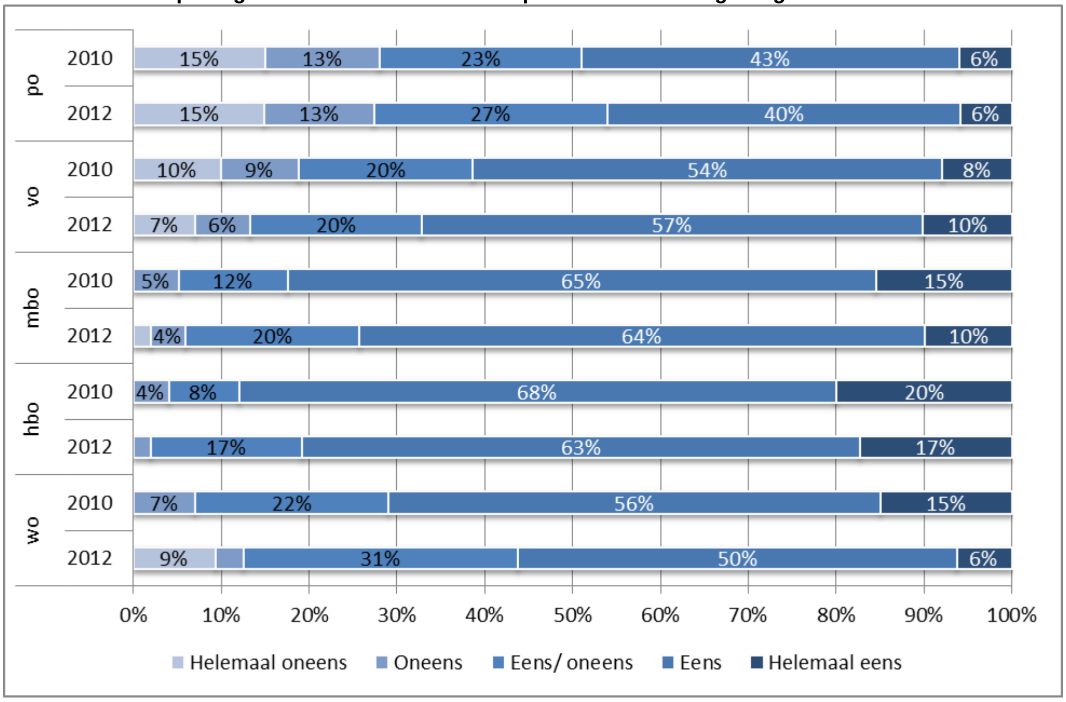
Bij ondernemerschapsonderwijs zijn verschillende partijen betrokken; docenten, leerlingen, ondernemers en ouders. In dit hoofdstuk gaan we in op de mate waarin en de manier waarop zij hier een bijdrage aan leveren (paragraaf 3.2). In paragraaf 3.3 wordt de betrokkenheid van leerlingen/studenten bij het ondernemerschapsonderwijs besproken. Daarna komt de betrokkenheid van het bedrijfsleven bij het ondernemerschap op onderwijsinstellingen aan bod en wordt in paragraaf 3.5 de betrokkenheid van de ouders met het ondernemerschapscurriculum beschreven. Tot slot komt in paragraaf 3.6 de (mogelijke) rol van de overheid aan bod.

3.2 Betrokkenheid van docenten

De betrokkenheid van docenten is in twee hoofdvragen gevat: (1) zijn docenten betrokken bij de ontwikkeling en aansturing van ondernemerschapsactiviteiten? en (2) maakt ondernemerschap onderdeel uit van het functioneren (en beoordelen) van docenten?

Betrokkenheid docenten bij ontwikkeling en aansturing ondernemerschapsactiviteiten
Leraren en docenten vervullen vanzelfsprekend een belangrijke rol bij het geven van ondernemerschapsonderwijs. Maar zij zijn daarnaast ook in belangrijke mate eigenaar van het onderwijs. In het vo, mbo, hbo en wo hebben de docenten bij een ruime meerderheid van de instellingen/opleidingen invloed op de ontwikkeling van activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. In Figuur 3.1 zijn de resultaten hiervan opgenomen.

Figuur 3.1 – Stelling: Op het gebied van ondernemerschap hebben docenten invloed op de ontwikkeling van activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag

Po :n=256 vo: n=128 mbo: n=101, hbo: n=52, wo: n=32.
Nvt. buiten beschouwing gelaten.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

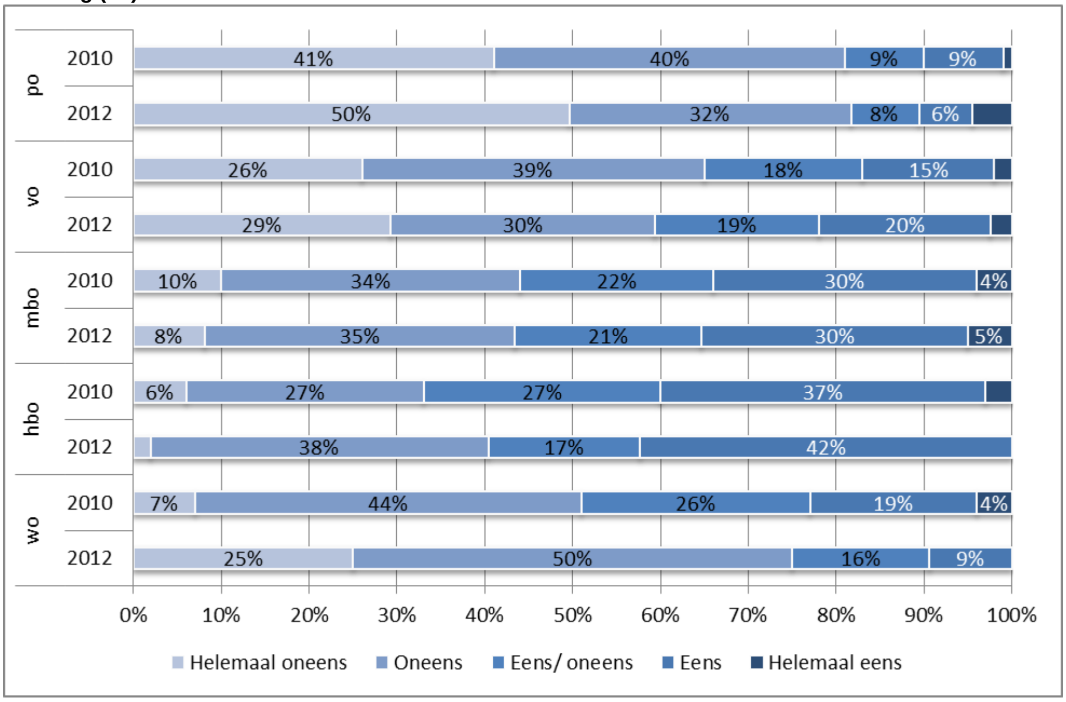
Praktijkvoorbeeld vo:
"Ondernemerschap en docentbetrokkenheid"
Het ondernemerschapsonderwijs op het *Maarten van Rossem college* is vormgegeven vanuit een droombeeld; "hoe willen wij dat onze leerlingen de school verlaten?". Er is geen volledig verplicht lesprogramma, de docenten geven zelf hun lessen vorm.

Omdat er zoveel van de docenten verwacht wordt, is het van belang hen te faciliteren bij de uitwerking van hun ideeën, bijvoorbeeld door intervisie en een adviseur die hen ondersteund.

In Figuur 3.2 is te zien in hoeverre docenten aanvullende opleidingen en trainingen op het gebied van ondernemerschap kunnen volgen:

- In het po en vo is een kleine toename ten opzichte van het resultaat in 2010 geconstateerd. In deze onderwijssectoren krijgen docenten in 2012 op respectievelijk 13 en 22 procent van de scholen aanvullende opleidingen en trainingen aangeboden, ten opzichte van 10 procent in het po en 17 procent in het vo in 2010.
- In mbo en hbo krijgen docenten op 35 tot 42 procent van de instellingen deze mogelijkheid. In beide sectoren zijn de mogelijkheden voor opleidingen en trainingen ten opzichte van 2010 verbeterd.
- Op tien procent van de universiteiten kunnen docenten deelnemen aan aanvullende opleidingen en training op het gebied van ondernemerschap. In 2010 gaven meer faculteitsdirecteuren aan hun docenten de mogelijkheid te bieden voor aanvullende opleidingen en trainingen.

Figuur 3.2 – Stelling: Op het gebied van ondernemerschap krijgen docenten (aanvullende) opleiding (en) / training (en)

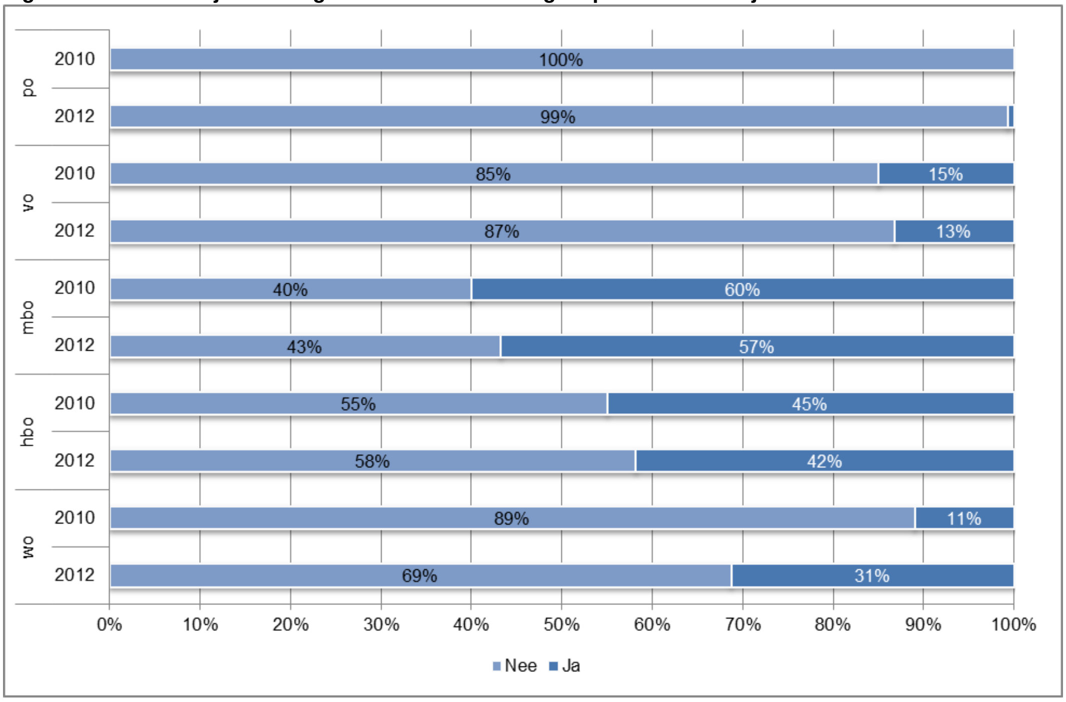
Po: n=246 vo: n=123 mbo: n=99, hbo: n=52, wo: n=32.
Nvt. buiten beschouwing gelaten.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Het aandeel instellingen waarvan docenten stage lopen in het bedrijfsleven is weergegeven in Figuur 3.3:

- Vrijwel geen van de directeuren van basisscholen geeft aan dat dit aan de orde is[21].
- In het vo kunnen docenten op 13 procent van de scholen kennis in de praktijk op doen.
- Op ROC's en hogescholen lopen docenten het vaakst stage in het bedrijfsleven; op respectievelijk 57 en ruim 40 procent van de instellingen.
- In het wo is aantal universiteiten waar docenten in het bedrijfsleven stagelopen toegenomen, van ruim 10 procent in 2010 tot ongeveer een derde van de universiteiten in 2012.

Uit eerder onderzoek[22] is gebleken dat het wel zinvol is om voor een docent op stage te gaan in het bedrijfsleven. Omdat ze zien wat er in de praktijk van hun studenten verwacht wordt, zijn zij beter in staat de kloof tussen het beroepsonderwijs en de arbeidsmarkt te dichten. Wel blijken er grote verschillen in de kwaliteit van de docentstages; vooral de begeleiding vanuit het bedrijfsleven laat te wensen over en ook niet alle werkzaamheden die de docenten moeten doen, dragen bij het doel van de stage. In de meeste onderwijsinstellingen (op de helft van de basisscholen en in meer dan 80 procent van de overige onderwijsinstellingen) heeft een docent contact met ondernemers[23].

Figuur 3.3 – Onderwijsinstellingen waar docenten stage lopen in het bedrijfsleven

Po: n=294 vo: n=136 mbo: n=104, hbo: n=55, wo: n=32.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Veel directeuren zijn van plan om hun docenten de komende jaren te stimuleren docentstages te laten volgen [24]:

- Meer dan de helft van de respondenten in het vo, mbo en hbo is het '(helemaal) eens' met stelling dat docenten de komende jaren (meer) gestimuleerd worden om stage te lopen.
- In het po worden docenten op ongeveer een vijfde van de scholen gestimuleerd (meer) stage te lopen.

21 Hierbij moet in acht genomen worden dat het in het basis- en voortgezet onderwijs over het algemeen minder makkelijk is om docenten de mogelijkheid te bieden om stage te lopen in het bedrijfsleven dan in het middelbaar- en hoger onderwijs.

22 *Onderzoek naar de stand van zaken en effecten van de ontwikkeling van 'les- en examenmateriaal en docentstages' in het kader van het FES-project.* Kohnstamm Instituut 2010.

23 Zie Bijlage 5 Figuur 3.

24 Zie Bijlage 5 Figuur 1.

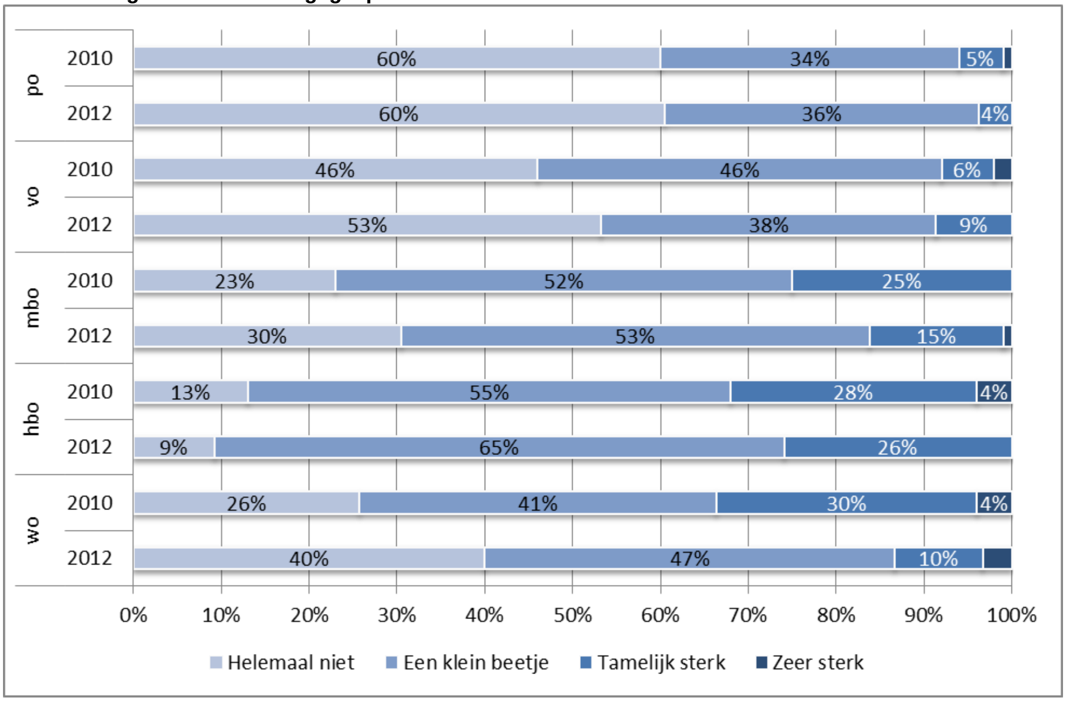
- In het wo zegt 30 procent van de faculteitsdirecteuren hun docenten hiertoe (meer) te stimuleren.

Ondernemerschap in het beoordelingscyclus

Voor volledige borging van ondernemerschap in de onderwijsinstelling zou het thema ook onderdeel uit moeten maken van de beoordelings- en functioneringscyclus. In hoeverre dit reeds het geval is in het Nederlandse onderwijs blijkt uit Figuur 3.4:

- In het po en vo maakt in meer dan een derde van de instellingen het thema ondernemerschap 'een klein beetje' onderdeel uit van de beoordelingscyclus. In het po is dit in vier procent van de scholen 'tamelijk sterk' het geval en in het vo is dit in bijna 10 procent van de scholen 'tamelijk sterk' aan de orde.
- Op hogescholen maakt ondernemerschap het vaakst onderdeel uit van het beoordeling- en functioneringsgesprek; op een kwart van de instellingen komt dit 'tamelijk sterk' tot 'zeer sterk' voor.
- De mate waarin in het mbo en wo aandacht wordt geschonken aan ondernemerschap in beoordelingsgesprekken is ongeveer gelijk; in het mbo in 16 procent en in het wo in 13 procent van de onderwijsinstellingen 'tamelijk sterk' tot 'zeer sterk'.

Figuur 3.4 – Mate waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag een vast onderdeel uitmaakt van functionerings- en beoordelingsgesprekken

Po: n=296 vo: n=139 mbo: n=105, hbo: n=54, wo: n=30.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Uit eerder onderzoek[25] blijkt dat functioneringsgesprekken in het onderwijs, ongeacht de onderwijssector veelal (nog) geen gemeengoed zijn. Aan het niet beoordelen van leraren op ondernemerschap ligt in dat geval een andere oorzaak ten grondslag.

[25] *Evaluatie Wet BIO*. Ecorys 2010.

Aandacht voor ondernemerschap bij (nieuw) personeel

De instellingen die aangaven in de toekomst meer structurele aandacht aan ondernemerschap te geven, is ook gevraagd in hoeverre ondernemerschap een vast(er) onderdeel uit zal maken van het functioneringsgesprek.

- In een vijfde van de basisscholen zal in de toekomst meer aandacht aan ondernemerschap in het functioneringsgesprek besteedt worden.
- In het vo is ruim 40 procent van de directeuren het '(helemaal) eens' met deze stelling.
- Op meer dan de helft van de ROC's en hogescholen zal ondernemerschap in de toekomst een vast(er) onderdeel van de beoordelingscyclus uit maken.
- Een derde van de faculteitsdirecteuren in het wo neemt ondernemerschap in de toekomst als vast(er) onderdeel op in het functioneringsgesprek.

Daarnaast is de directeuren gevraagd in hoeverre ondernemendheid een belangrijk(er) selectiecriteria voor nieuw personeel zal zijn[26].Dit levert de volgende resultaten op:

- In het hbo verwacht men vooral dat ondernemendheid een belangrijke(re) rol bij de selectieprocedure voor nieuw personeel zal gaan spelen; op 70 procent van de hogescholen heeft men deze verwachting.
- Op een vijfde van de basisscholen en een derde van de scholen in het voortgezet onderwijs hebben directeuren deze verwachting.
- In het mbo is dit door de helft van de domeindirecteuren aangegeven en in het wo verwacht 30 procent van de faculteitsdirecteuren dat in de toekomst ondernemendheid in de selectieprocedure van groter belang zal zijn.

3.3 Betrokkenheid van leerlingen/studenten

In deze paragraaf wordt de rol van studenten bij de invulling van het ondernemerschapsonderwijs besproken en de mate waarin faciliteiten rond ondernemerschap op de onderwijsinstellingen aangeboden worden.

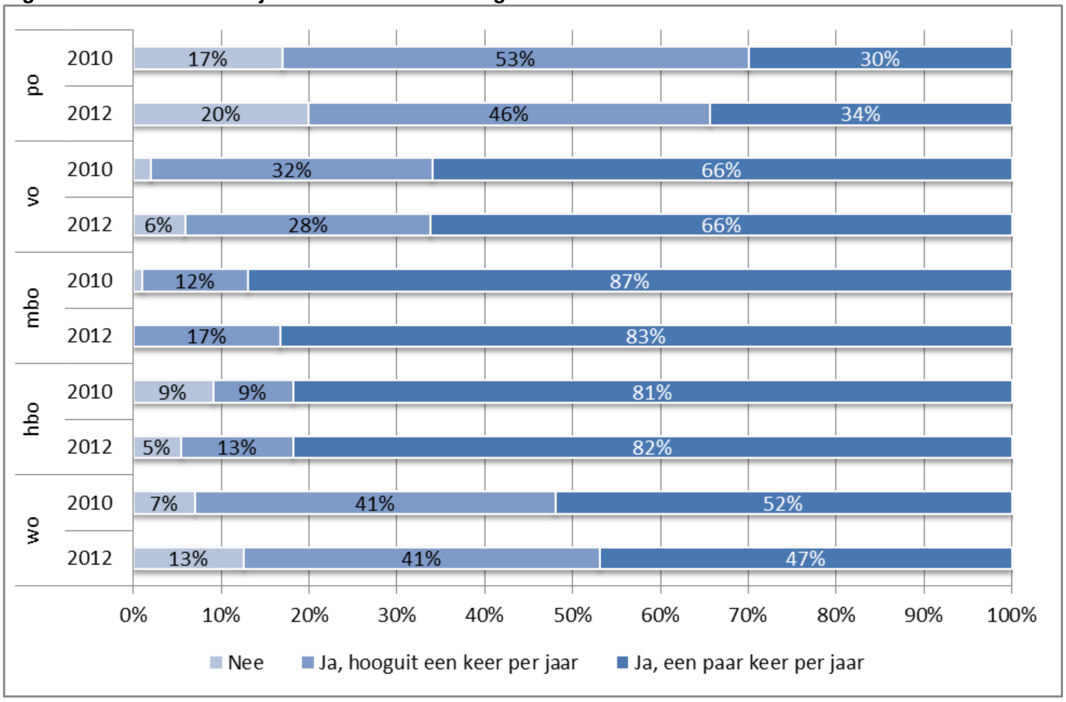
Bedrijfsbezoeken

Onderdeel van ondernemerschapsonderwijs is het bezoeken van bedrijven.

- Op het merendeel van de onderwijsinstellingen wordt door de leerlingen/studenten minstens 1 keer per jaar een bedrijfsbezoek gemaakt.
- In het po wordt dit op een derde van de scholen vaker dan een keer per jaar gedaan en in het vo door twee derde van de scholen vaker dan een keer per jaar.
- In het mbo en hbo wordt meerdere keren per jaar een bezoek aan een bedrijf gebracht door de studenten.
- Op de universiteiten komen bedrijfsbezoeken minder voor, op bijna de helft van de instellingen komt dit een paar keer per jaar voor.
- Ten opzichte van de meting in 2010 zijn er weinig veranderingen opgetreden.

[26] Bijlage 5 Figuur 1.

Figuur 3.5 – Komen bedrijfsbezoeken van leerlingen voor?

Po: n=291 vo: n=136 mbo: n=102, hbo: n=55, wo: n=32.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Vraaggericht (vanuit leerling/student) ondernemerschapsonderwijs

Om te inventariseren in hoeverre in het ondernemerschapsonderwijs rekening wordt gehouden met de behoefte van de studenten is de respondenten gevraagd of zij structureel navraag doen naar hun behoeften rond onderwijs in ondernemend gedrag[27].

- Uit de resultaten blijkt dat studenten in het mbo en in het hbo met enige regelmaat (tussen 30 en 45 procent) gevraagd wordt naar hun behoefte aan ondernemerschapsonderwijs.
- Op bijna 20 procent van universiteiten wordt studenten gevraagd of zij behoefte hebben aan ondernemerschapsonderwijs en/of het (verder) ontwikkelen van ondernemend gedrag.
- De meting in 2010 liet vergelijkbare resultaten zien.

Ontwikkelen ondernemerschapseigenschappen

De mate waarin iemand ondernemend is, hangt samen met de ontwikkeling van een aantal competenties. In onderhavig onderzoek zijn elf eigenschappen onderscheiden die onderdeel uit (kunnen) maken van het ondernemerschapsonderwijs.

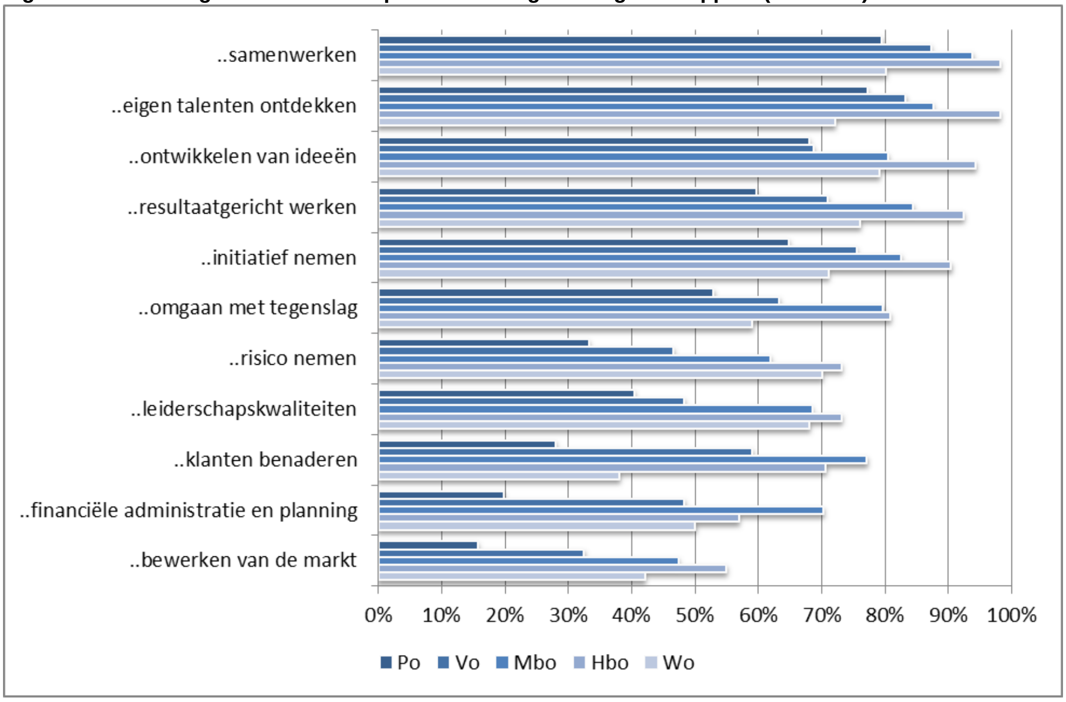
27 Zie Bijlage 5 Figuur 4.

Praktijkvoorbeeld vo:
"Vraaggericht ondernemerschap (vanuit de leerling)"
Op het *Hondsrug College* is ondernemerschap en ondernemend gedrag in jaar 1 t/m 5-6 vormgegeven. Het belangrijkste is dat alle leerlingen de kans krijgen om hun ondernemende ideeën te ontplooien. Er wordt veel aandacht besteed aan 'maatschappelijk ondernemen'.

Na het eerste jaar (lesprogramma 'Jij de Baas') wordt een selectie gemaakt van ondernemende leerlingen ten opzichte van de minder ondernemende kinderen. Leerlingen die hun ondernemerschaps-competenties willen ontplooien, kunnen zich aanmelden voor het Entreprenasium. De leerlingen op het Entreprenasium moeten dezelfde lesstof kennen als hun klasgenoten alleen leggen zij andere en extra verbanden. Ze ontwikkelen bijvoorbeeld ook hun eigen leerlijn.

De respondenten van de enquête is gevraagd aan te geven in hoeverre hun leerlingen of studenten deze eigenschappen aangeleerd krijgen. In Figuur 3.6 zijn de resultaten hiervan opgenomen. De scores van de antwoordcategorieën 'eens' en 'helemaal eens' zijn bij elkaar opgeteld en worden per sector weergegeven.

Figuur 3.6 – Leerlingen/studenten ontplooien de volgende eigenschappen '(helemaal) mee eens'

Po: n=233 vo: n=117 mbo: n=96, hbo: n=52, wo: n=24.
Bron: Ecorys, 2012

- Op veel basisscholen maakt de ontwikkeling van de ondernemerschapseigenschappen 'samenwerken', 'eigen talent ontwikkelen', 'ontwikkelen van ideeën' en 'initiatief nemen' veelal onderdeel uit van het onderwijsprogramma.
- De echte commerciële eigenschappen zoals het 'het benaderen van klanten' en het 'op orde maken van de financiële administratie en planning' worden vooral in het mbo en hbo aangeleerd.

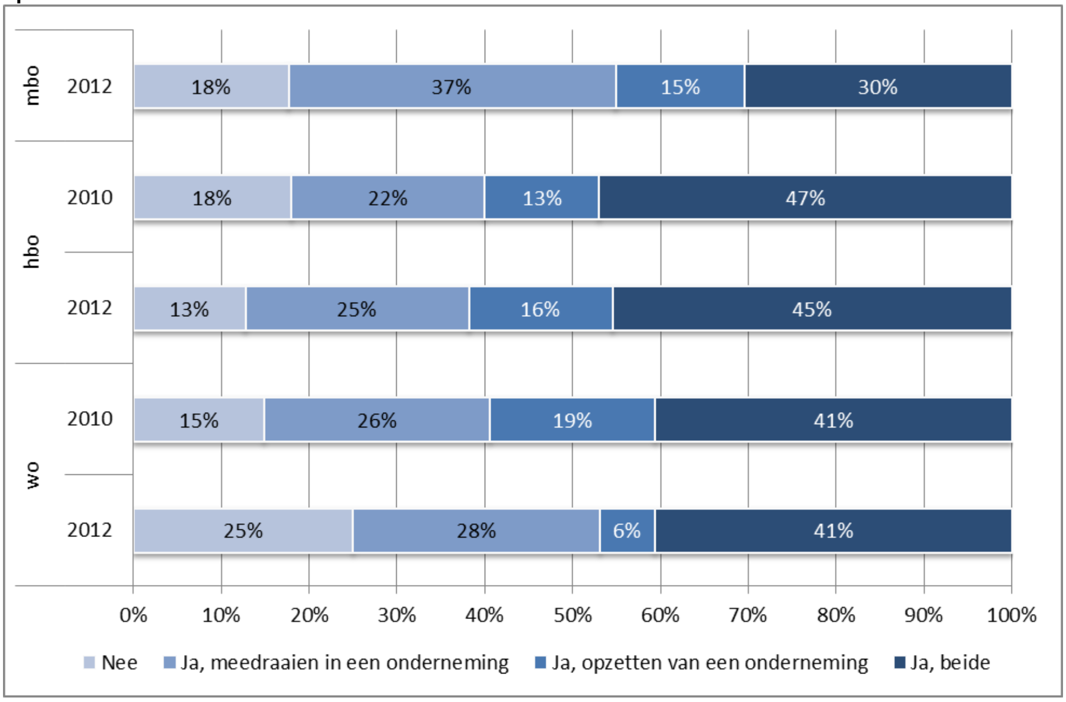
- ‘Risico nemen’, ‘leiderschapskwaliteiten’ en ‘het ontwikkelen van ideeën’ komen in het wo relatief vaak aan de orde.
- In 2010 zijn vrijwel dezelfde eigenschappen genoemd die de leerlingen/studenten aangeleerd krijgen.

Studentfaciliteiten

Voor het mbo en hoger onderwijs is nagegaan in hoeverre instellingen faciliteiten aanbieden aan studenten om mee te draaien in een onderneming of anderszins gebruik te maken van voorzieningen voor studentondernemers.

- Op (ruim) driekwart van alle instellingen in het mbo, hbo en wo kunnen studenten meedraaien in een onderneming, een onderneming opzetten of beide.
- Studenten in het hbo worden beide opties het vaakst aangeboden; op 45 procent van de hogescholen.

Figuur 3.7 – Mogelijkheid voor studenten om mee te draaien in een onderneming of een onderneming op te zetten*

*Deze vraag is in 2010 niet aan mbo-respondenten gesteld.
Mbo: n=102, hbo: n=55, wo: n=32.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

- In het hbo en wo zijn relatief veel organisaties voor studentondernemers[28]; respectievelijk zo’n 60 procent en 70 procent.
- Op een derde van de ROC’s is een organisatie voor studentondernemers aanwezig en in 10 procent van de gevallen is een dergelijke organisatie nog in oprichting.
- In het wo is de grootste toename (6 procentpunt), ten opzichte van 2010, gemeten van onderwijsinstellingen met een organisatie voor studentondernemers.

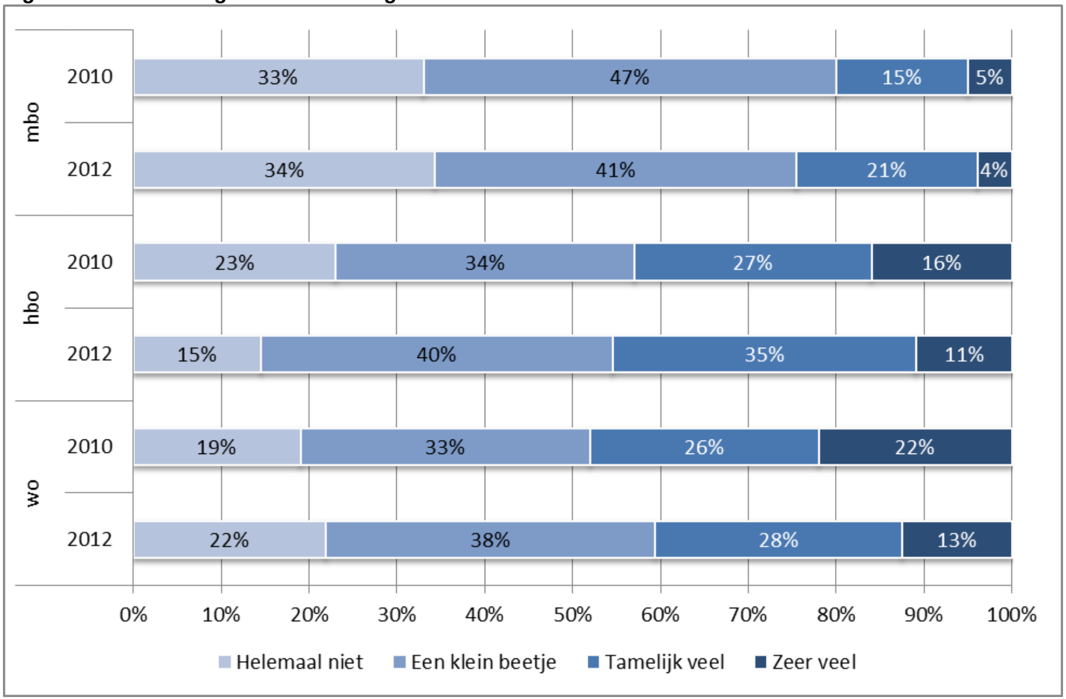
[28] Zie Bijlage 5 Figuur 5.

Praktijkvoorbeeld mbo:
“Meedraaien in een onderneming”
De Stichting Innovision Solutions is een jong leerbedrijf opgericht door mbo-studenten van het ICT-Lyceum van *Scalda*. Studenten vinden het leuker om te werken aan echte opdrachten voor echte klanten. Voor iedere opdracht wordt een leerofferte opgesteld die de student, opdrachtgever en coach ondertekenen. Deze offerte beschrijft niet alleen de opdracht maar ook de leerdoelen per student. Het doel van de stichting is het realiseren van leerwinst.

In hoeverre er binnen de onderwijsinstellingen voorzieningen zijn voor studentenondernemers is te zien in Figuur 3.8.

- In een kwart van de ROC’s zijn er tamelijk tot zeer veel voorzieningen voor studentondernemers, dit is een kleine toename ten opzichte van 2010.
- De meeste voorzieningen voor studentondernemers worden aangeboden in het hbo. In 46 procent van de hogescholen is dit ‘tamelijk/zeer veel’ het geval; een vergelijkbaar resultaat zoals gemeten in 2010. Het percentage instellingen waarbij helemaal geen voorziening voor studentondernemers zijn, is in het hbo afgenomen met 8 procent.
- Op 40 procent van de universiteiten zijn ‘tamelijk veel’ tot ‘zeer veel’ faciliteiten voor studentondernemers aanwezig.

Figuur 3.8 – Aanwezigheid voorzieningen voor studentondernemers

Mbo: n=102, hbo: n=55, wo: n=32.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

3.4 Betrokkenheid bedrijfsleven

In deze paragraaf komt de betrokkenheid van het bedrijfsleven bij het ondernemerschapsonderwijs aan bod. Daarbij is onderscheid gemaakt naar (de mate van intensiteit van) de relatie tussen instellingen en bedrijfsleven, het bezoek van bedrijven aan onderwijsinstellingen en de inzet van een ondernemer als gastdocent.

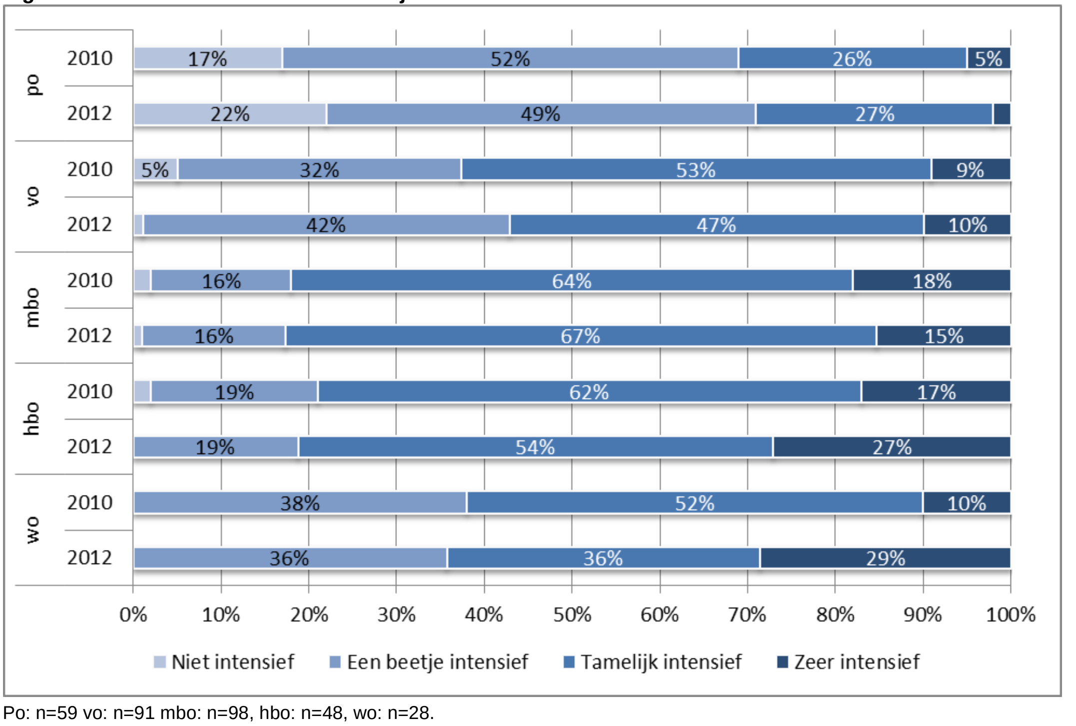
- In het po is in 20 procent van de scholen sprake van een ‘actief partnership’ tussen de school en het bedrijfsleven, in het vo is dit in 70 procent van de scholen het geval.
- In de ruime meerderheid van instellingen in het mbo, hbo en wo (tussen de 80% en 95%[29]) bestaat een actief partnerschap tussen de onderwijsinstelling en het bedrijfsleven.

Praktijkvoorbeeld mbo:
“Ondernemerschap en intensief contact bedrijfsleven”
ROC Twente werkt samen met Regionale Organisatie voor Zelfstandigen (ROZ). Samen hebben zij het Ondernemerslab Twente opgezet dat studenten de gelegenheid biedt te starten met een eigen bedrijf.

In het lab experimenteren studenten met ideeën, onderzoeken de haalbaarheid van hun plannen en ontwikkelen ze ondernemersvaardigheden.

Degenen die zeggen een actief partnership met het bedrijfsleven te hebben, is ook gevraagd hoe intensief deze relatie is. In Figuur 3.9 zijn de resultaten van deze vraag weergegeven.

Figuur 3.9 – Intensiteit relatie met bedrijfsleven

Po: n=59 vo: n=91 mbo: n=98, hbo: n=48, wo: n=28.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

[29] Zie Bijlage 5 Figuur 6.

- De meeste relaties tussen het bedrijfsleven en de onderwijsinstellingen zijn (zowel in 2010 als in 2012) ‘tamelijk intensief’.
- In het wo en hbo zijn ten opzichte van de andere onderwijssectoren de meeste relaties ‘zeer intensief’. In het wo is dit percentage toegenomen van 10 procent in 2010 tot bijna 30 procent in 2012.
- Van de instellingen die in de toekomst (meer) aandacht besteden aan ondernemerschap is, behalve in het po, in meer dan 70 procent van de onderwijsinstellingen het onderhouden van de relatie met het bedrijfsleven aangemerkt als belangrijk speerpunt[30].

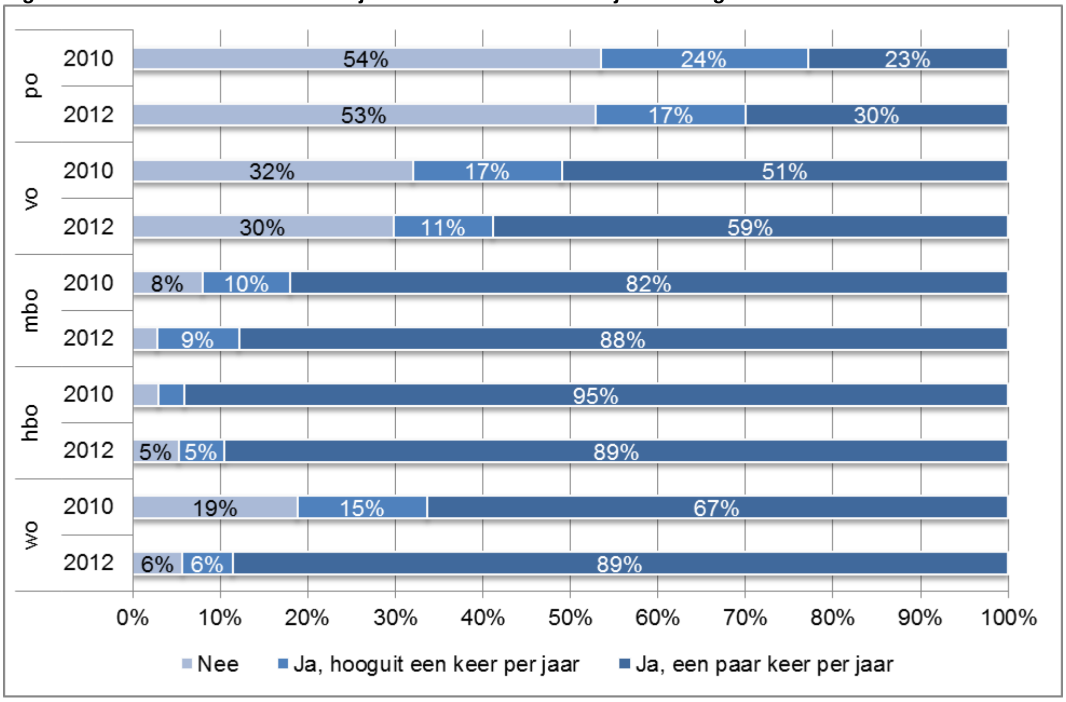
Praktijkvoorbeeld vo:
“Betrokkenheid van bedrijven bij de onderwijsinstelling”
Studenten van twee vo-scholen in de Achterhoek ontwikkelen een product in een minionderneming. Om te beoordelen of het product 'ondernemersproof' is, is een Dragons Den samengesteld. Dit zijn adviseurs uit 7 a 8 disciplines, zoals het bankwezen, accountancy, marketing en hrm die de leerlingen feedback geven.

De competitieve aanpak bij het in praktijk brengen van de (ondernemers)theorie motiveert, inspireert en stimuleert de studenten.

In Figuur 3.10 is te zien hoe vaak bedrijven, een bezoek brengen aan een onderwijsinstelling.
- Op basisscholen worden de minste bezoeken door bedrijven gemeld (in 47% van de scholen een of enkele keren per jaar).
- Op ROC’s, hogescholen en universiteiten vindt minimaal een keer per jaar een bezoek van een bedrijf aan de instelling plaats (op slechts 5% van de instellingen helemaal niet). Bij de meeste onderwijsinstellingen komt een bezoek van bedrijven vaker per jaar voor.

30 Zie Bijlage 5 Figuur 1.

Figuur 3.10 – Bezoek van een bedrijf aan de school/ onderwijsinstelling

Po: n=297 vo: n=141 mbo: n=107, hbo: n=57, wo: n=35.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Ondernemers worden soms ook ingezet als gastdocent [31].

- In de meeste sectoren worden ondernemers 'een klein beetje' ingezet als gastdocent (in het po, vo, mbo en wo tussen de 61% en 75%).
- In het hbo worden ondernemers in bijna de helft (47%) van de instellingen 'tamelijk veel' ingezet als gastdocent.

Praktijkvoorbeeld hbo:
"Ondernemerschap en interactie tussen bedrijven en studenten"
De opleiding 'Small Business & Retail Management' is de opleiding op het gebied van ondernemerschap van *Hogeschool Saxion*. Adoptieleren is een belangrijk onderdeel van het ondernemerschapsonderwijs. Hierbij loopt iedere student tijdens de studie minimaal een jaar lang, één dag per week met een ondernemer mee; de ondernemer adopteert als het ware een student.

De student en de ondernemer trekken samen op, waardoor de student direct ervaart wat het is om ondernemer te zijn.

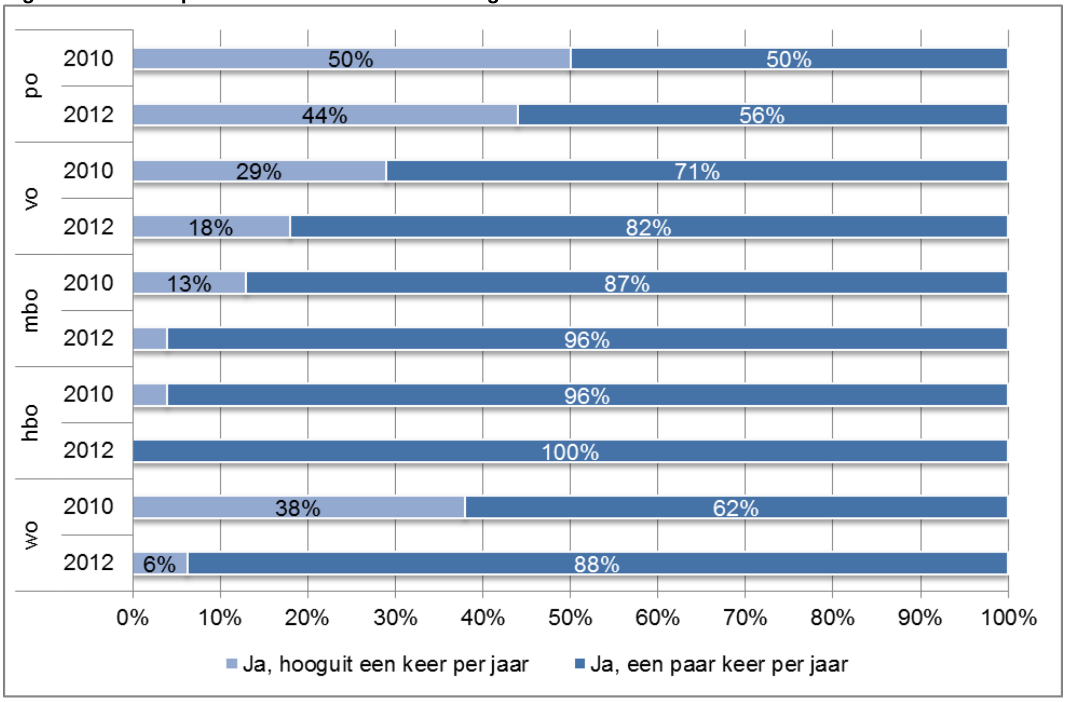
In Figuur 3.11 is de frequentie van gastcolleges door ondernemers in kaart gebracht.

- Ondernemers brengen aan de meeste onderwijsinstellingen meerdere keren per jaar een bezoek.

[31] Zie Bijlage 5 Figuur 7.

- Zelfs in het po wordt op de helft van de scholen vaker dan één keer per jaar een les door een ondernemer verzorgd.
- Naar schatting van de respondenten[32] worden er in het po en vo tussen de vier en tien gastcolleges door ondernemers per jaar gegeven worden.
- In het mbo en wo komt ongeveer één keer per twee weken een ondernemer om een gastcollege te geven, in het hbo is dit gemiddeld iedere collegeweek het geval.

Figuur 3.11 – Frequentie inzet ondernemers als gastdocenten

Po: n=297 vo: n=140 mbo: n=107, hbo: n=57, wo: n=34.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

3.5 Betrokkenheid van ouders

In deze paragraaf wordt ingegaan op de betrokkenheid van ouders bij ondernemerschap in het onderwijs. Daarbij wordt gekeken naar de frequentie waarmee ouders bij het thema betrokken worden en welke rol zij hierbij spelen.

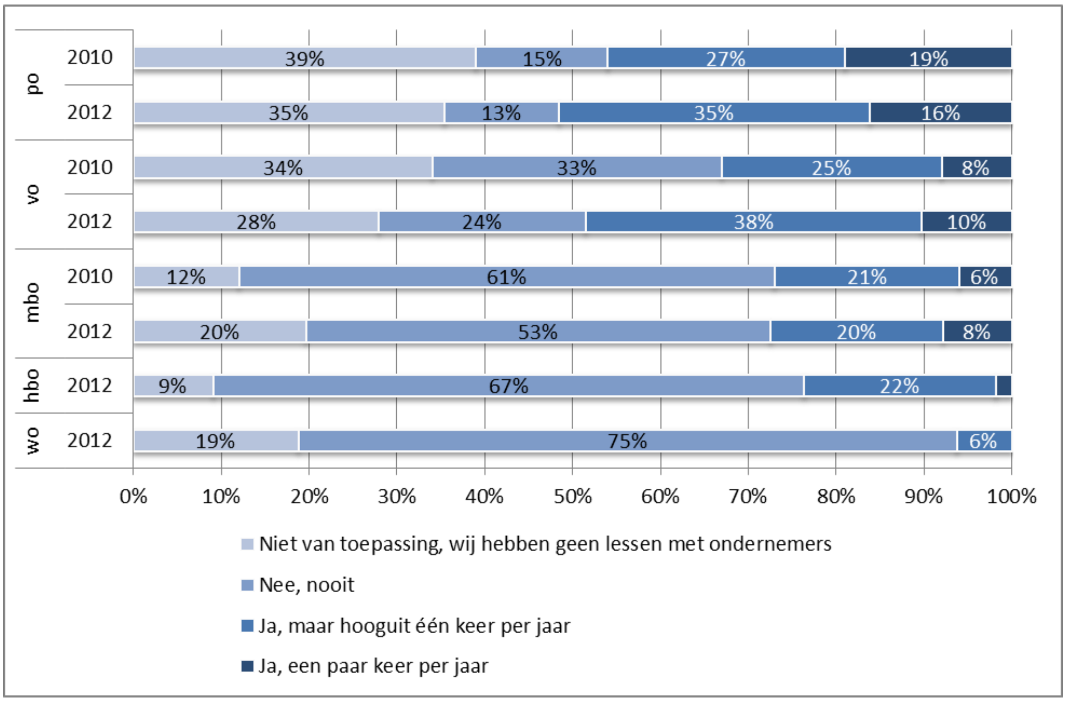
- Als er ouders in het onderwijs betrokken worden bij het thema ondernemerschap, is dit veelal in het po en vo, bij respectievelijk 16 en 10 procent van de scholen komt dit vaker dan één keer per jaar voor (zie Figuur 3.12).
- In beide sectoren is de betrokkenheid van ouders toegenomen ten opzichte van de meting in 2010. In 2010 werden ouders op 46 procent van de basisscholen betrokken bij het ondernemerschapsonderwijs, in 2012 is dit op 51 procent van de scholen het geval. Op een derde van de vo-scholen werden ouders in 2010 betrokken bij het thema ondernemerschap, in 2012 is dit aantal met 15 procentpunt toegenomen naar 48 procent.
- In het hbo en wo worden ouders in mindere mate betrokken bij het (ondernemerschaps) onderwijs[33]. Op ongeveer een vijfde van de hogescholen en op zes procent van de universiteiten worden ouders hooguit een keer per jaar betrokken bij het ondernemerschapsonderwijs.

---

[32] Niet in de figuur opgenomen. Vanuit de resultaten uit de eenmeting is niet op te maken hoeveel gastcolleges er per onderwijssector gemiddeld gegeven worden.

[33] In 2010 is deze vraag niet gesteld aan respondenten in het hoger onderwijs.

Figuur 3.12 – Betrokkenheid ouders bij lessen waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag zit vervat

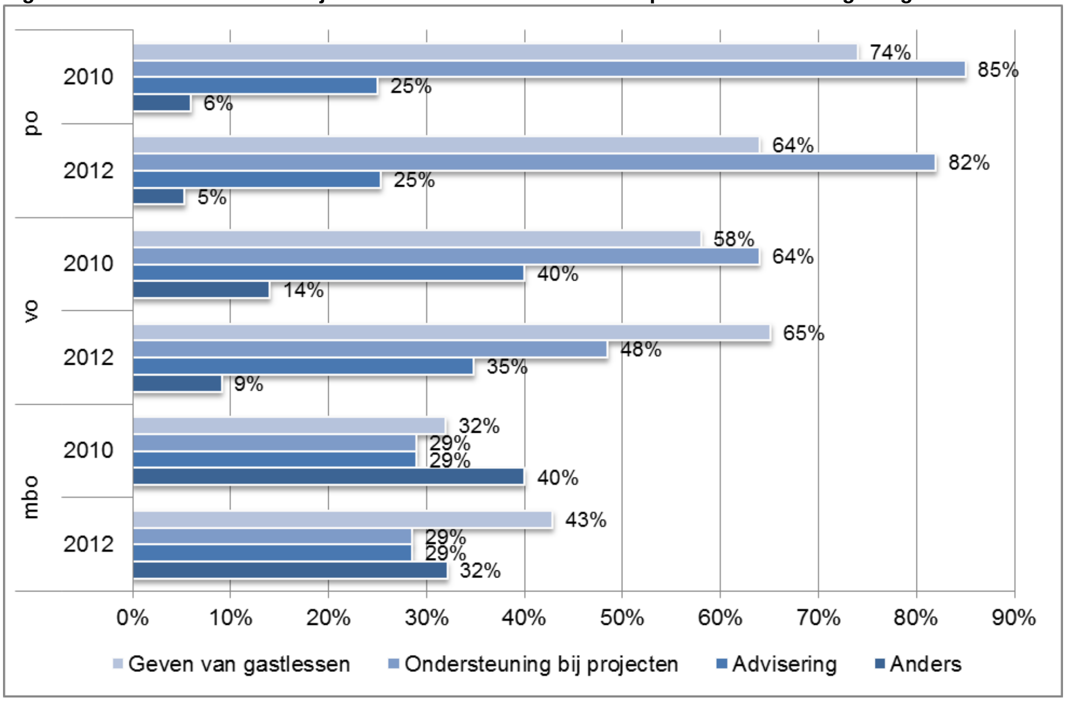

Po: n=291 vo: n=136 mbo: n=102, hbo: n=55, wo: n=32.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

De ouders die betrokken worden bij het ondernemerschapsonderwijs geven gastlessen of bieden ondersteuning bij projecten (Figuur 3.13). In het mbo wordt ongeveer een derde van de ouders ook gebruikt voor advisering. In de categorie 'Anders' zijn antwoorden gegeven zoals:

- Ouders zijn ondernemer of (mede-)eigenaar van een bedrijf;
- Ouders zijn betrokken als mentor of aandeelhouder van een studentbedrijf;
- Ouders worden als beoordelaar van ondernemerschapsonderwijs ingezet;
- Ouders evalueren het ondernemerschapsonderwijs;
- Ouders bieden hun zakelijke netwerk aan.

Figuur 3.13 – Rol van ouders bij lessen waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag zit vervat

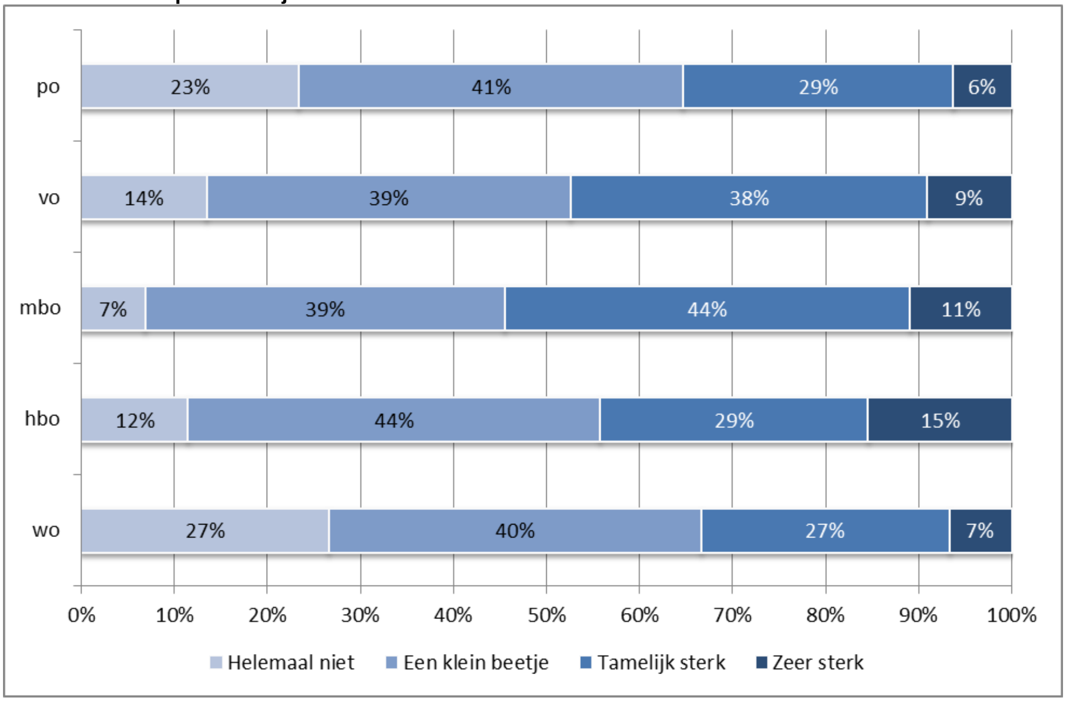
Po: n=150 vo: n=66 mbo: n=28.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

3.6 Ondersteuning door de Rijksoverheid

Tot slot is de respondenten in de tweemeting gevraagd wat de (mogelijke) rol van de Rijksoverheid kan zijn in het (verder) stimuleren van ondernemerschap. Deze vraag is in de nul- en eenmeting niet in de vragenlijst opgenomen. In de Figuur 3.14 zijn de resultaten opgenomen.

- Tussen de onderwijssectoren zijn geringe verschillen in de mate waarin de respondenten aangeven dat de Rijksoverheid in de toekomst een rol kan spelen bij het bevorderen van ondernemerschapsonderwijs. Op ongeveer 40 procent van alle onderwijsinstellingen vindt men dat de Rijksoverheid deze rol 'een klein beetje' op zich zou moeten nemen.
- Ten opzichte van de andere onderwijssectoren wordt in het mbo het vaakst aangegeven dat de Rijksoverheid 'tamelijk sterk' of 'zeer sterk' een rol zou moeten spelen bij de bevordering van ondernemerschapsonderwijs.
- Op de universiteiten wordt het minst van de overheid verwacht wat betreft de ondernemerschapsbevordering; bijna een derde van de directeuren ziet deze rol 'helemaal niet' voor de overheid weggelegd.

Figuur 3.14 – Kan de Rijksoverheid in de toekomst een rol spelen bij het verder bevorderen van ondernemerschapsonderwijs?

Po: n=286 vo: n=133 mbo: n=101, hbo: n=52, wo: n=30.
Bron: Ecorys, 2012

Op de open vraag hoe de overheid kan bijdragen aan de bevordering van ondernemerschapsonderwijs zijn veel verschillende antwoorden gegeven. De volgende figuur bestaat uit de meest gegeven antwoorden van de respondenten. Hoe groter het woord, des te vaker is dit specifieke antwoord gegeven[34].

Figuur 3.15 – Visuele weergave gewenste ondersteuning van de Rijksoverheid

Po: n=168 vo: n=98 mbo: n=76, hbo: n=37, wo: n=16.
Bron: Ecorys, 2012

Omschrijving categorieën figuur 3-16

Onder de categorie **subsidies** zijn antwoorden geschaard zoals (project)financiering, innovatietrajecten en financiering van kenniscentra. **Formatie** gaat vooral om het vrij roosteren van docenten voor stages en scholing en het vergroten van mogelijkheden op dit gebied. Bij het faciliteren van ondernemerschap wordt ingegaan op zaken zoals het faciliteren van voorzieningen op de onderwijsinstellingen maar ook het faciliteren van (eenvoudig) lesmateriaal. Onder de noemer **netwerk** zijn antwoorden opgenomen zoals het stimuleren van bedrijven om de samenwerking met scholen aan te gaan en het stimuleren van het geven van gastlessen door ondernemers en bedrijven. Bij **stimulering** wordt vooral ingezet op het enthousiasmeren van scholen; dat de overheid (als bedrijf) het goede voorbeeld moet geven, dat goed

[34] Zie Bijlage 5 Tabel 4.

draaiende projecten gefinancierd moeten worden en dat goede randvoorwaarden en heldere doelen formuleren moeten worden. Onderdeel van het enthousiasmeren van scholen is het publiceren van goede **voorbeelden** (best practices). Omdat best practices een belangrijk deel van dit onderzoek uitmaken is deze categorie apart in de figuur weergegeven. De categorieën **autonomie** en **regelgeving**, tot slot, bevatten antwoorden die lijnrecht tegenover elkaar staan. In de eerste categorie wordt gepleit voor meer ruimte in wetgeving rondom curriculum, meer vrijheid bij on(der)bevoegdheid van docenten en ondernemers en minder strikte eisen van de Inspectie van het Onderwijs op bijvoorbeeld kwaliteit, proeve van bekwaamheid en prestaties in het onderwijs. In de tweede categorie wordt, daarentegen, juist aangedrongen op verplichting van ondernemerschapsonderwijs om er prioriteit aan te geven, het opnemen van het ondernemerschap in het bekwaamheidsdossier en het verplichten van scholing en stage door docenten.

- De meeste respondenten verwachten, ongeacht de onderwijssector, van de overheid financiële hulp (subsidie) biedt bij de ontwikkeling van het ondernemerschapsonderwijs. Ook wordt in alle onderwijssectoren in ongeveer dezelfde mate aangegeven dat de overheid scholen meer moet stimuleren ondernemerschap in het onderwijs op te nemen.
- In het po en in het vo is daarnaast vraag naar een meer faciliterende rol van de overheid.
- Vooral in het hbo wordt door een deel van de respondenten aangedrongen op ruimte in de regelgeving. In de andere sectoren is het aandeel van respondenten dat meer autonomie wil ongeveer gelijk met het aandeel van de respondenten dat pleit voor meer regelgeving in het onderwijs.

3.7 Samenvatting

Wanneer we de rol van docenten, studenten, ouders en de overheid bekijken, zijn er ten opzichte van de meting in 2010 kleine veranderingen opgetreden. Wat betreft de rol van docenten is in veel gevallen een vergelijkbaar resultaat gemeten. De invloed van studenten en ouders op het ondernemerschapscurriculum is wat toegenomen.

Betrokkenheid van docenten

De betrokkenheid van de docenten bij de ontwikkeling van ondernemerschap in het onderwijs van hun instelling is toegenomen in het vo, in de rest van de sectoren is dit gelijk gebleven of iets afgenomen. Wel is het belangrijk te constateren dat de betrokkenheid van docenten in het mbo en in het hbo al vrij groot was. In het vo en in het hbo is het aantal instellingen toegenomen waar docenten aanvullende trainingen op het gebied van ondernemerschap krijgen. Ten opzichte van de meting in 2010 lopen docenten in het wo vaker stage in het bedrijfsleven. Het opnemen van ondernemerschap in de beoordelingscyclus van docenten is in geen van de onderwijssectoren toegenomen sinds de vorige meting. In alle onderwijssectoren wordt daarentegen in de toekomst wel een toename verwacht van de mate waarin docenten beoordeeld worden op ondernemerschap en de mate waarin ondernemerschap een rol zal spelen bij de werving en selectie van nieuwe docenten.

Betrokkenheid leerlingen/studenten, ouders en bedrijfsleven

De betrokkenheid van leerlingen/studenten bij ondernemerschapsonderwijs is in 2012 vergelijkbaar met die in 2010; in het mbo en hbo worden studenten vaker gevraagd naar hun ondernemerschapsambities dan in het wo. Het aantal ondernemersfaciliteiten op de onderwijsinstellingen, zoals voorzieningen voor studentondernemers en Centres of Entrepreneurships, zijn toegenomen in zowel het mbo, hbo als het wo.

In alle onderwijssectoren is de frequentie van de inzet van ondernemers als gastdocent toegenomen. Ook de relatie tussen de onderwijsinstelling en het bedrijfsleven is in het hbo en in het wo intensiever geworden. Op een vijfde van de basisscholen bestaat een ‘actief partnership’ met het bedrijfsleven, in het vo en hoger is dit op de ruime meerderheid van de scholen het geval. De meeste relaties worden bestempeld als ‘ tamelijk intensief’ in het hbo en wo zijn in vergelijking met de andere sectoren meer instellingen met een ‘zeer intensieve’ relatie met het bedrijfsleven. In de toekomst is op de meerderheid van de onderwijsinstellingen (behalve po) het opbouwen en/of onderhouden van actief partnership als speerpunt aangemerkt.

De betrokkenheid van ouders bij ondernemerschapsonderwijs speelt vooral een rol in het po en in het vo. In beide sectoren is een toename van de betrokkenheid van ouders geconstateerd. In het po worden ouders ingezet voor ondersteuning bij projecten en in het vo verzorgen ouders vaak gastlessen.

Rol van de overheid

In de huidige meting is gevraagd of de Rijkoverheid kan bijdragen aan (verdere) stimulering van ondernemerschap in het onderwijs. De meeste respondenten verwachten, ongeacht de onderwijssector, van de overheid financiële hulp (subsidie) biedt bij de ontwikkeling van het ondernemerschapsonderwijs. In 40 procent van alle onderwijssectoren is aangegeven dat de overheid, ‘een klein beetje’ een rol zou moeten spelen bij het stimuleren van scholen om ondernemerschap in het onderwijsprogramma op te nemen. In de helft van de mbo-instellingen vindt men dat de overheid een tamelijk tot zeer sterke rol hierbij kan spelen. Een onderdeel van de rol die de overheid op zich neemt omtrent het thema ondernemerschap behelst de regelgeving. In het hbo is een sterke voorkeur voor het versoepelen van de regelgeving om ondernemerschap in het onderwijs verder te kunnen ontwikkelen. Dit zou kunnen betekenen dat bepaalde regelgeving vooral in het hbo drempels opwerpt waardoor ondernemerschap minder goed ontwikkeld kan worden.

4 Resultaten studentenenquête

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk beschrijft de opvattingen en ervaringen van studenten in het mbo, hbo en wo. Paragraaf 4.2 gaat in op het beeld dat studenten hebben over ondernemen, de mate waarin zij zichzelf als ondernemer zien en de vaardigheden die volgens hen van belang zijn voor ondernemerschap. In paragraaf 4.3 komen ondernemerschap als beroepskeuze en eerdere ervaringen van studenten met ondernemerschap aan de orde. Paragraaf 4.4 gaat in op verschillende aspecten van ondernemerschap tijdens de studie. De vraag in hoeverre instellingen ondernemerschap stimuleren komt in paragraaf 4.5 aan bod. Vervolgens gaat paragraaf 4.6 in op de tevredenheid van studenten over activiteiten op het gebied van ondernemerschap en ondernemend gedrag.

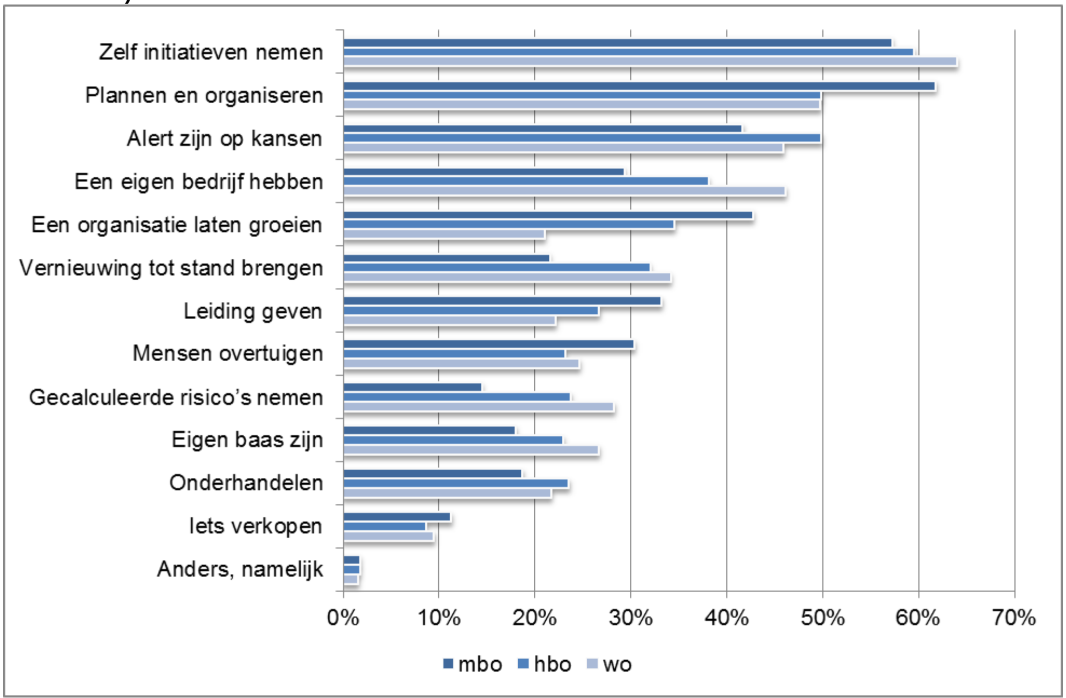
4.2 Ondernemend gedrag onder studenten

Opvattingen over ondernemen

In de studentenenquête is de respondenten gevraagd om de meest kenmerkende eigenschappen van iemand die onderneemt te benoemen. Uit een lijst met kenmerken konden studenten maximaal vier kenmerken selecteren (zie Figuur 4.1).

- ‘Zelf initiatieven nemen’ en ‘plannen en organiseren’ zijn net als in 2010 de meest genoemde kenmerken. ‘Alert zijn op kansen’ en ‘een eigen bedrijf hebben’ zijn daarna de meest genoemde kenmerken door hbo- en wo-studenten. Dit is onveranderd ten opzichte van de resultaten in 2010.
- Mbo-studenten noemen naast ‘alert zijn op kansen’ ook vaak ‘een organisatie laten groeien’ als kenmerk. Deze resultaten komen grotendeels overeen met het beeld dat mbo’ers in de eenmeting hadden over ondernemen.
- Initiatief nemen is een eigenschap die studenten in veel gevallen aangeleerd krijgen in het mbo- en hoger onderwijs (zie Figuur 3.6).
- Overall gezien lijken studenten op de hoogte te zijn van de belangrijkste elementen van het ondernemerschap. Deze conclusie wordt onderstreept door het feit dat ‘iets verkopen’ in dit geval het minst vaak door studenten genoemd wordt.

Figuur 4.1 – Wat is jouw beeld bij ondernemen? (Meest kenmerkende eigenschappen van iemand die onderneemt)

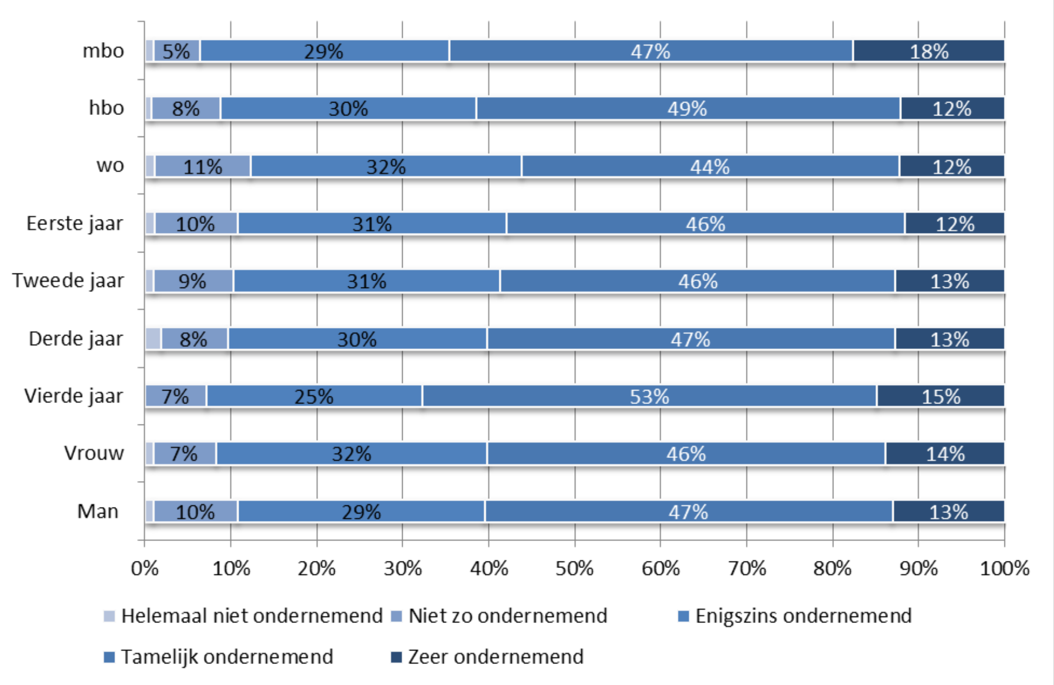
Mbo: n=283, hbo: n=509, wo: n=442.
Bron: Ecorys, 2012

Mate van ondernemendheid onder studenten

Zoals al bleek uit de eenmeting beschouwen veel studenten zich als een ondernemend persoon (zie Figuur 4.2).

- Een meerderheid (60%) van de studenten ziet zichzelf als ondernemend. Slechts 9 procent vindt zichzelf niet of helemaal niet ondernemend. Ten tijde van de eenmeting was dit 12 procent (niet in de figuur).
- Mbo- en hbo-studenten zien zichzelf het vaakst als ondernemend. Respectievelijk 65 en 61 procent van hen beschouwt zichzelf als een ondernemend persoon. Onder wo-studenten is dit 56 procent. In vergelijking met de eenmeting zijn de verschillen beperkt.
- Vierdejaars studenten zien zichzelf iets vaker als ondernemend dan eerstejaars studenten. Het verschil met de overige studenten is niet significant.
- Er is geen noemenswaardig verschil in de mate waarin vrouwen en mannen zichzelf als ondernemend persoon beschouwen.

Figuur 4.2 – In hoeverre beschouw je jezelf als een ondernemend persoon?

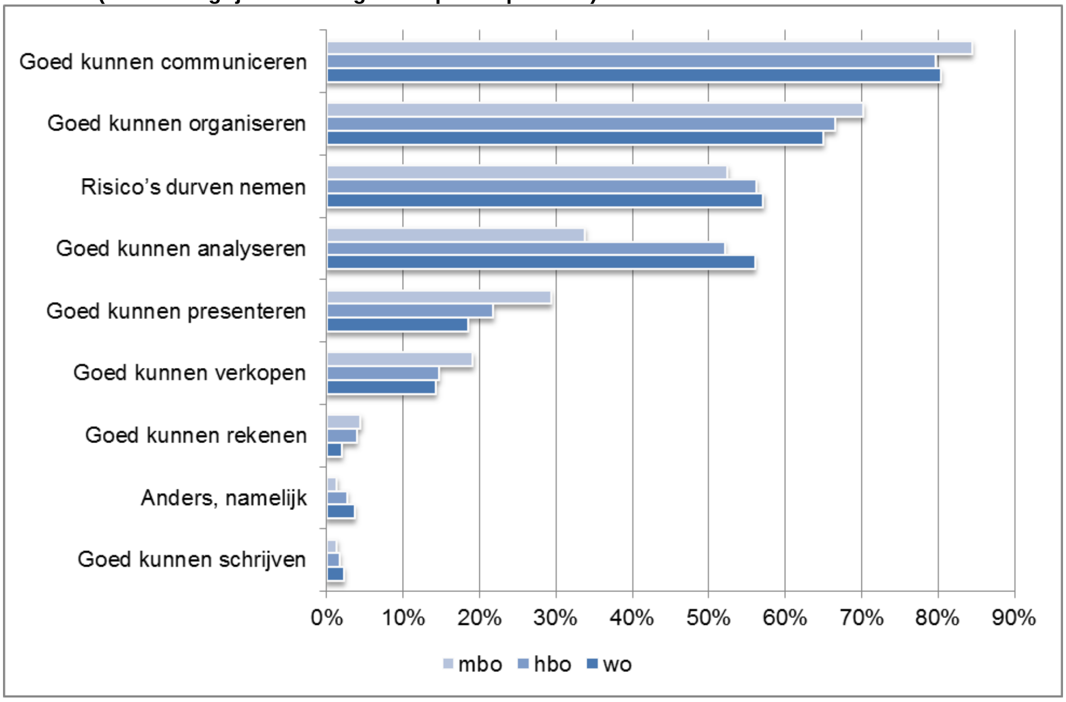

Mbo: n=283, hbo: n=509, wo: n=440, Eerste jaar: n=354, Tweede jaar: n=283, Derde jaar: n=259, Vierde jaar: n=195, Vrouw: n=628, Man: n=604
Bron: Ecorys, 2012

Belangrijkste vaardigheden om een goede ondernemer te worden

‘Goed kunnen communiceren’ en ‘goed kunnen organiseren’ zijn volgens studenten de belangrijkste vaardigheden die benodigd zijn om een goede ondernemer te worden (zie Figuur 4.3). ‘Risico’s durven nemen’ en ‘goed kunnen analyseren’ volgen daarna als belangrijkste vaardigheden. Deze volgorde geldt voor studenten in alle onderwijssectoren. Ten opzichte van de eenmeting is de volgorde onveranderd en zijn de uitkomsten nagenoeg gelijk gebleven.

Figuur 4.3 – Wat zijn de belangrijkste vaardigheden die je moet leren om een goede ondernemer te worden? (Drie belangrijkste vaardigheden per respondent)

Mbo: n=225, hbo: n=409, wo: n=357
Bron: Ecorys, 2012

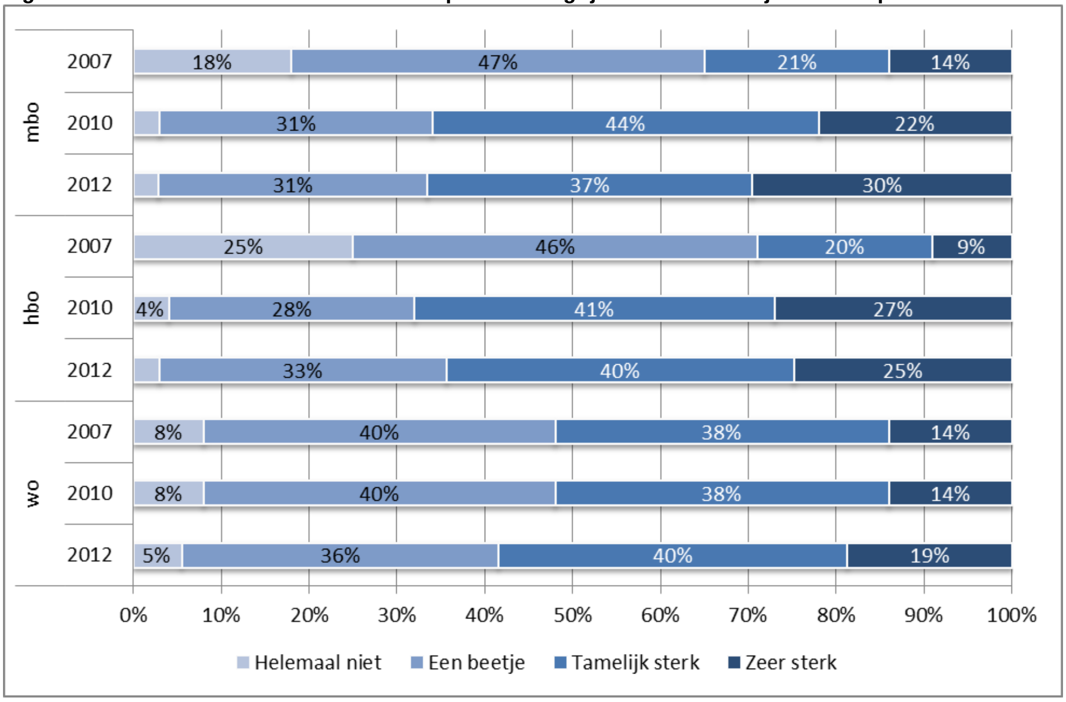
4.3 Ondernemerschap als beroepskeuze

Beroepswens

De studenten is gevraagd in hoeverre ondernemerschap een belangrijk onderdeel uitmaakt van hun beroepswens. Het aandeel studenten waarvoor ondernemerschap 'tamelijk sterk' of 'zeer sterk' deel uitmaakt van de beroepswens bedraagt 63 procent. In vergelijking met de eenmeting betreft het een toename (zie Figuur 4.4).

- De figuur laat zien dat voor twee derde van de studenten in het mbo ondernemerschap een belangrijk onderdeel is van hun beroepskeuze. Dit is vrijwel onveranderd ten opzichte van de meting in 2010.
- Voor hbo-studenten is juist sprake van een lichte afname (4 procentpunt).
- Het percentage wo-studenten voor wie ondernemerschap een tamelijk of zeer belangrijk onderdeel van de beroepswens vormt, is toegenomen van 52 procent in 2010 naar 58 procent in 2012.

Figuur 4.4 – In hoeverre is ondernemerschap een belangrijk onderdeel van jouw beroepswens?

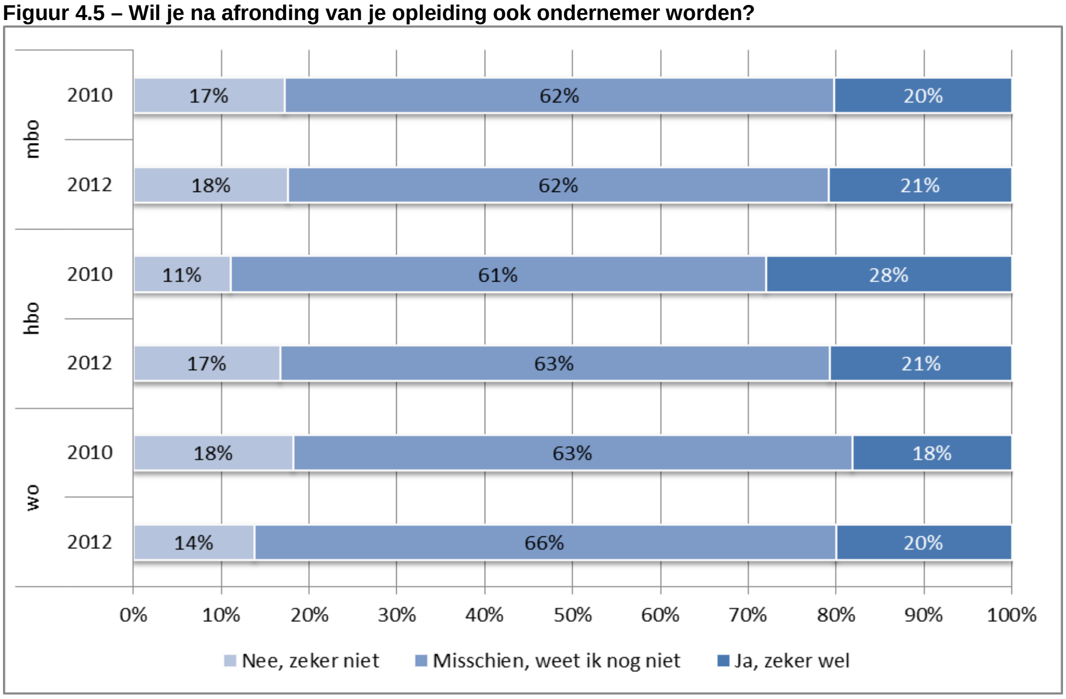
Mbo: n=281, hbo: n=508, wo: n=438
Bron: B&A Consulting, 2007; EIM, 2010 en Ecorys, 2012

Deel van de studenten dat na hun studie ondernemer wil worden

De studenten waar ondernemerschap ‘een beetje’, ‘tamelijk sterk’ of ‘zeer sterk’ deel uitmaakt van de beroepswens is gevraagd of ze na het voltooien van hun opleiding ook ondernemer willen worden.

- Figuur 4.5 laat zien dat ongeveer een vijfde van de respondenten ‘zeker’ weet ondernemer te worden (21%). Dit aandeel is toegenomen voor het mbo en wo. Het aandeel studenten dat zeker weet ondernemer te worden is als vrij hoog te kwalificeren.
- Voor studenten in het hbo is sprake van een afname van dit aandeel.

Figuur 4.5 – Wil je na afronding van je opleiding ook ondernemer worden?

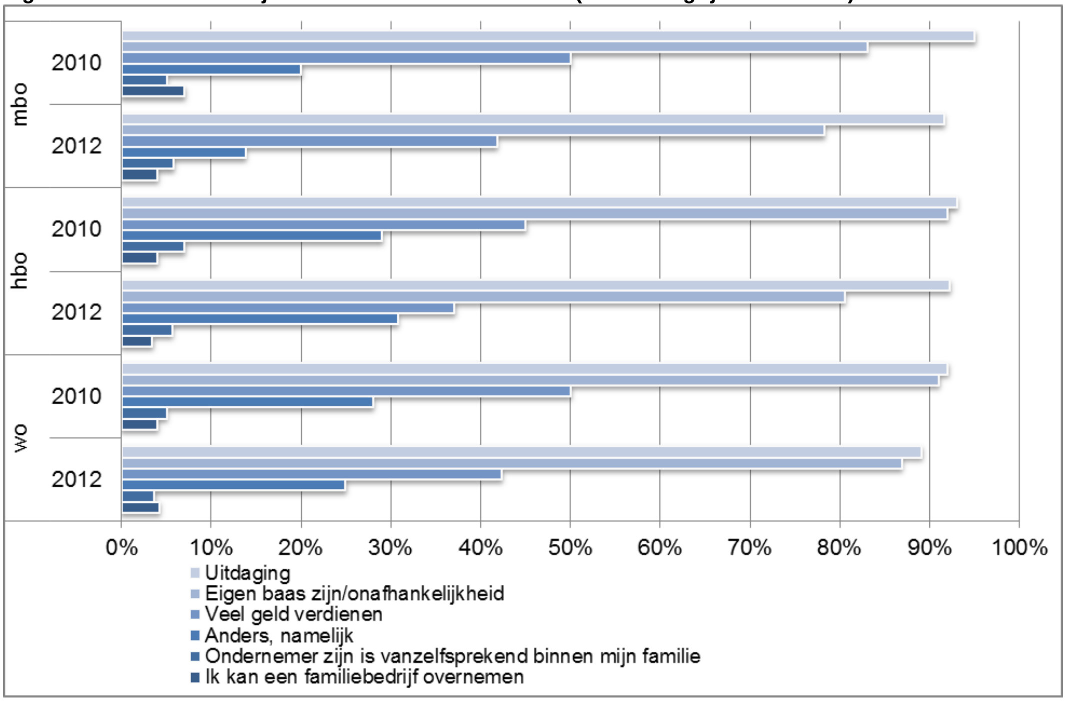

Mbo: n=273, hbo: n=492, wo: n=414
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Studenten die aangeven na hun studie misschien of zeker ondernemer te worden is gevraagd naar de redenen ervoor. Uit een lijst konden studenten de voor hen drie belangrijkste redenen selecteren.

- Net als bij de nul- en eenmeting zijn het 'aangaan van een uitdaging' en het 'eigen baas zijn / onafhankelijk zijn' de meest genoemde redenen om ondernemer te worden.
- De volgorde van de overige redenen is ten opzichte van de nul- en eenmeting eveneens onveranderd gebleven.
- 'Veel geld verdienen' wordt in de tweemeting minder vaak aangemerkt als reden om ondernemer te worden. Dit is zowel in het mbo, hbo als in het wo het geval.
- Overige redenen die veel genoemd zijn (categorie 'anders, namelijk') zijn 'het kunnen verwezenlijken van eigen ideeën', 'iets kunnen bijdragen aan de maatschappij', 'veel flexibiliteit hebben' en 'zelf iets kunnen opbouwen'.

Figuur 4.6 – Waarom zou je ondernemer willen worden? (drie belangrijkste redenen)

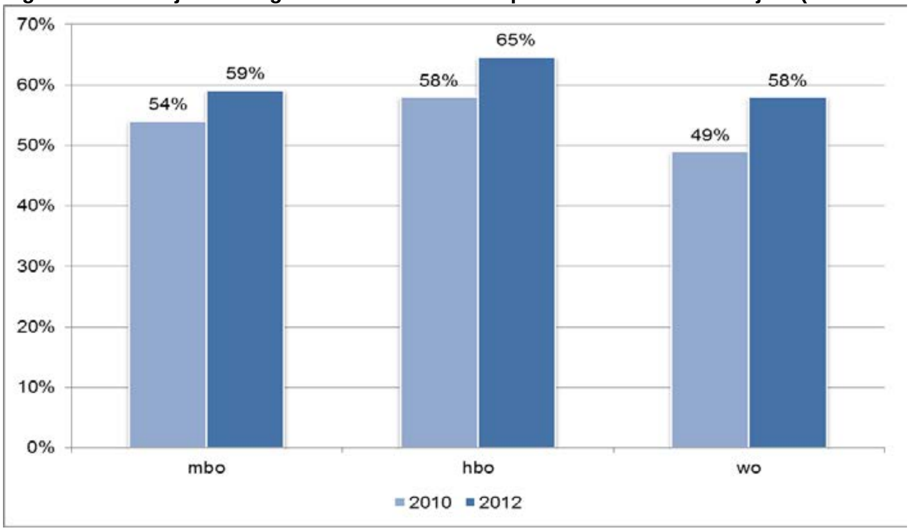

Mbo: n=225, hbo: n=410, wo: n=357
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Ervaringen met ondernemerschap of ondernemer zijn

De groep studenten die 'misschien' of 'zeker' ondernemer wil worden is gevraagd naar hun ervaring met ondernemerschap. Figuur 4.7 laat zien dat het percentage studenten dat ervaring heeft met ondernemerschap en/of ondernemer zijn, is toegenomen tussen 2010 en 2012 voor alle sectoren. De toename is het grootst voor wo-studenten (van 49% naar 58%).

Figuur 4.7 – Heb je ervaring met 'ondernemerschap' en / of 'ondernemer zijn'? (% antwoord ja)

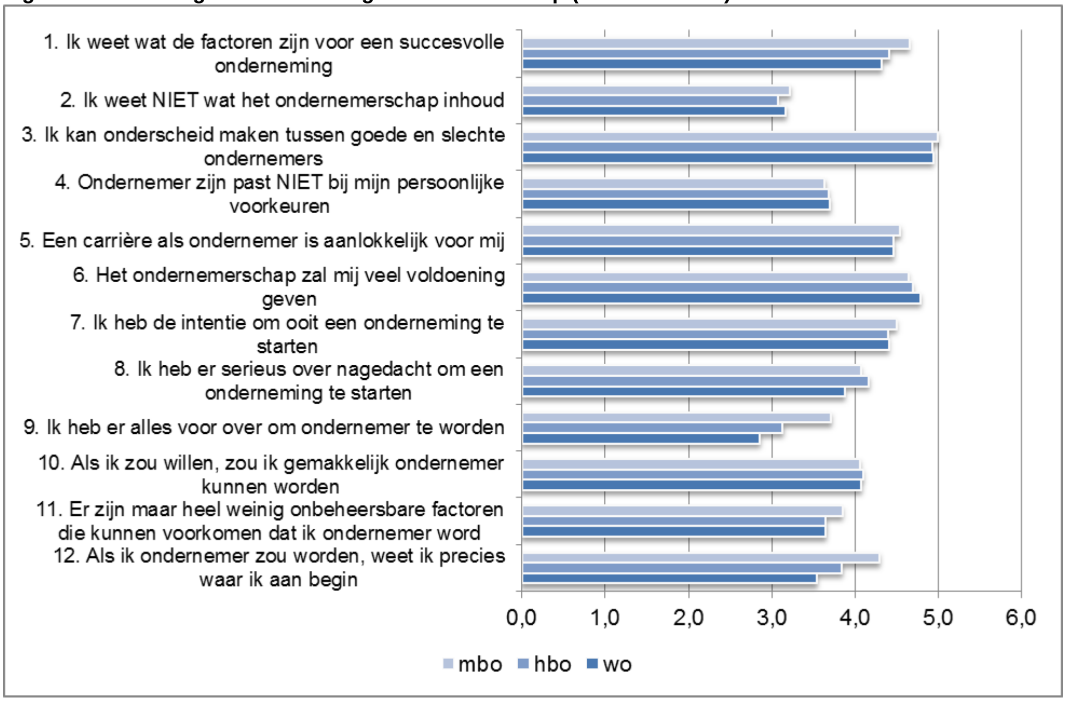
Mbo: n=225, hbo: n=410, wo: n=357
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Stellingen over zelfstandig ondernemerschap

Figuur 4.8 laat de gemiddelde score zien op twaalf stellingen over zelfstandig ondernemerschap. Studenten konden aangeven in hoeverre ze het eens waren met een stelling door deze te scoren op een schaal van 1 (helemaal oneens) tot 5 (helemaal eens). Voor de vergelijkbaarheid met de uitkomsten uit de eenmeting zijn de scores herschaald van 1 tot 7.

- Studenten oordelen vrij positief over hun kennis over ondernemerschap (stelling 1, 2 en 3). De antwoorden op de stellingen geven hetzelfde beeld als in de eenmeting naar voren kwam. De stelling 'Ik weet wat het ondernemerschap inhoud' is in de tweemeting negatief gesteld. Terwijl de gemiddelde score in de eenmeting hoog was, is de score op de stelling 'Ik weet niet wat het ondernemerschap inhoudt' neutraal.
- Het beeld dat studenten hebben over ondernemerschap is eveneens onveranderd positief (stelling 4, 5 en 6). In tegenstelling tot de eenmeting is ook stelling 4 negatief gesteld. Ook hier leidt dit tot een meer neutrale score, waar de gemiddelde score bij de eenmeting vrij positief was.
- Over ondernemerschap als toekomstig beroep (stellingen 7 t/m 10) bestaat een gemengd beeld. Een op de zeven studenten onderschrijft de stelling 'Ik heb er alles voor over om ondernemer te worden'. Ruim een kwart (27%) van de studenten stelt gemakkelijk ondernemer te kunnen worden wanneer ze dat zouden willen en een kwart is het eens met de stelling 'Als ik ondernemer zou worden, weet ik precies waar ik aan begin'.

Figuur 4.8 – Stelling over zelfstandig ondernemerschap (schaal van 1-7)

Mbo: n=269, hbo: n=490, wo: n=426
Bron: Ecorys, 2012

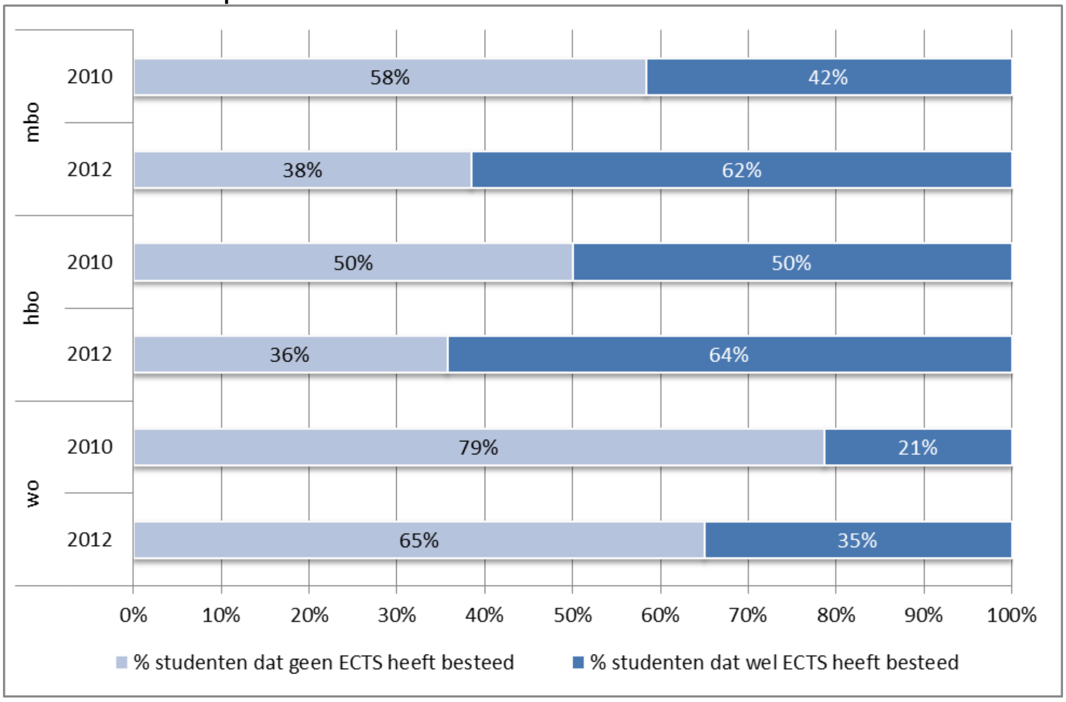
4.4 Ondernemerschap tijdens de studie

Studenten is gevraagd hoeveel studiepunten[35] ze in 2011 hebben besteed aan ondernemerschap. Deze vraag is gesteld om een beeld te krijgen van de intensiteit van het ondernemerschaps-onderwijs in het curriculum.

- De meerderheid van de studenten kan niet aangeven hoeveel studiepunten zijn besteed aan ondernemerschapsonderwijs. Dit geldt het sterkst voor mbo-studenten (87%) en hbo-studenten (58%) en in mindere mate voor studenten in het wo (40%). Het aandeel studenten dat het antwoord op de vraag schuldig moest blijven, is vergelijkbaar met de uitkomsten van de meting uit 2010.
- Van de studenten die het aantal studiepunten wel konden aangeven, is het aandeel dat wel studiepunten aan ondernemerschap heeft besteed toegenomen ten opzichte van de resultaten in 2010 (zie Figuur 4.9). De studenten ervaren dat ze meer studietijd besteden aan ondernemerschap dan ten tijde van de eenmeting.

[35] Uitgedrukt in ECTS-studiepunten, waarbij een studiepunt overeenkomt met 28 uur studiebelasting. ECTS staat voor European Credit Transfer System.

Figuur 4.9 – Studenten die hebben aangegeven wel of geen studiepunten (in ECTS) te hebben besteed aan 'ondernemerschap'

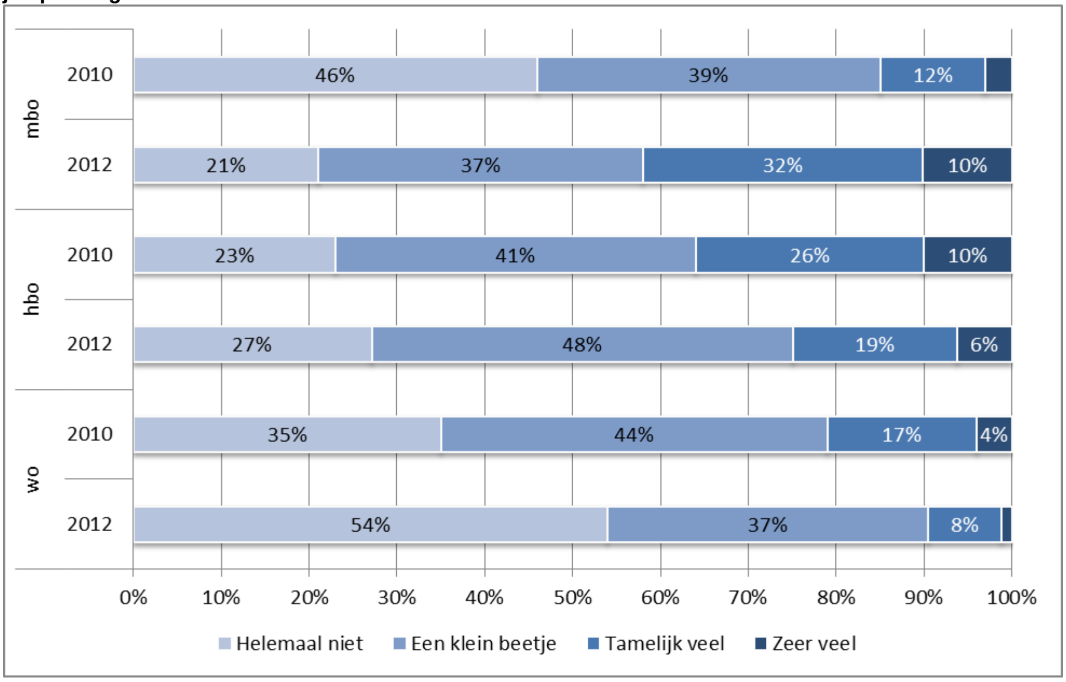

Mbo: n=286, hbo: n=511, wo: n=444
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Toetsing van competenties rond ondernemen

Op de vraag in hoeverre competenties rondom ondernemen tijdens de opleiding getoetst worden, geeft in totaal 65 procent van de studenten aan dat dit in meer of mindere mate gebeurd. Figuur 4.10 laat zien dat dit aandeel voor mbo-studenten is toegenomen in de periode 2010 – 2012, maar is afgenomen voor hbo- en wo-studenten. Voor wo-studenten is de afname zelfs vrij sterk (14 procentpunten).

Figuur 4.10 – In hoeverre worden competenties/ talenten/ prestaties rond ondernemen getoetst tijdens je opleiding?

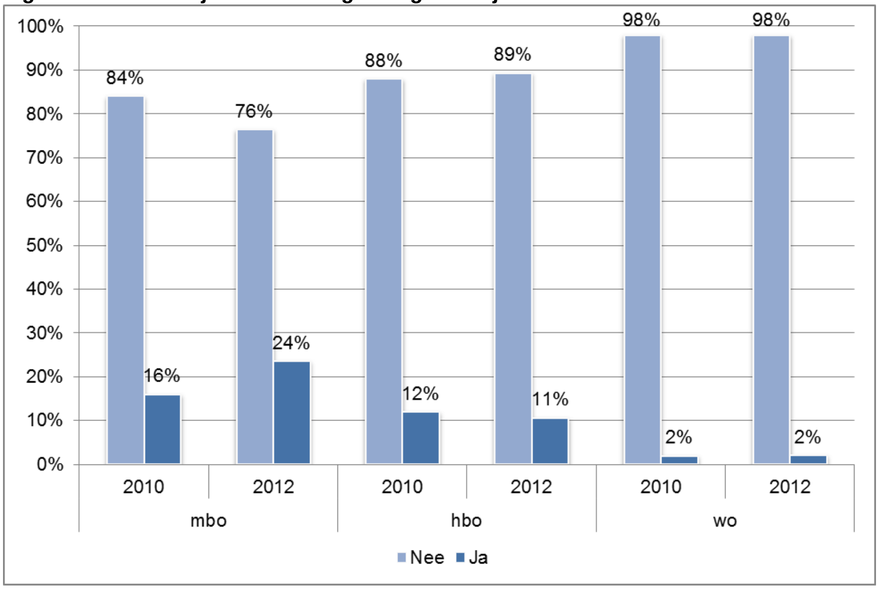

Mbo: n=276, hbo: n=498, wo: n=432
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Behoefte rondom ondernemen

Het aandeel studenten dat structureel door hun onderwijsinstelling naar hun behoefte rond ondernemen gevraagd wordt, blijft beperkt. In het mbo is het percentage toegenomen tot 24 procent, terwijl het percentage in het hbo en wo nagenoeg gelijk is gebleven ten opzichte van de eenmeting.

Figuur 4.11 – Word je structureel gevraagd naar je behoefte rond ondernemen?

Mbo: n=276, hbo: n=498, wo: n=431
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Wanneer alleen de studenten geselecteerd worden die na de studie met zekerheid zeggen ondernemer te willen worden, neemt het aandeel studenten dat aangeeft regelmatig naar zijn/haar behoefte rond ondernemen gevraagd te worden toe. Van de mbo-studenten wordt 39 procent regelmatig naar hun behoeften rondom ondernemen gevraagd, van de hbo-studenten 14 procent en op het wo wordt 5 procent van de studenten regelmatig gevraagd naar hun ondernemerschaps-behoefte.

Faciliteiten voor studentondernemers

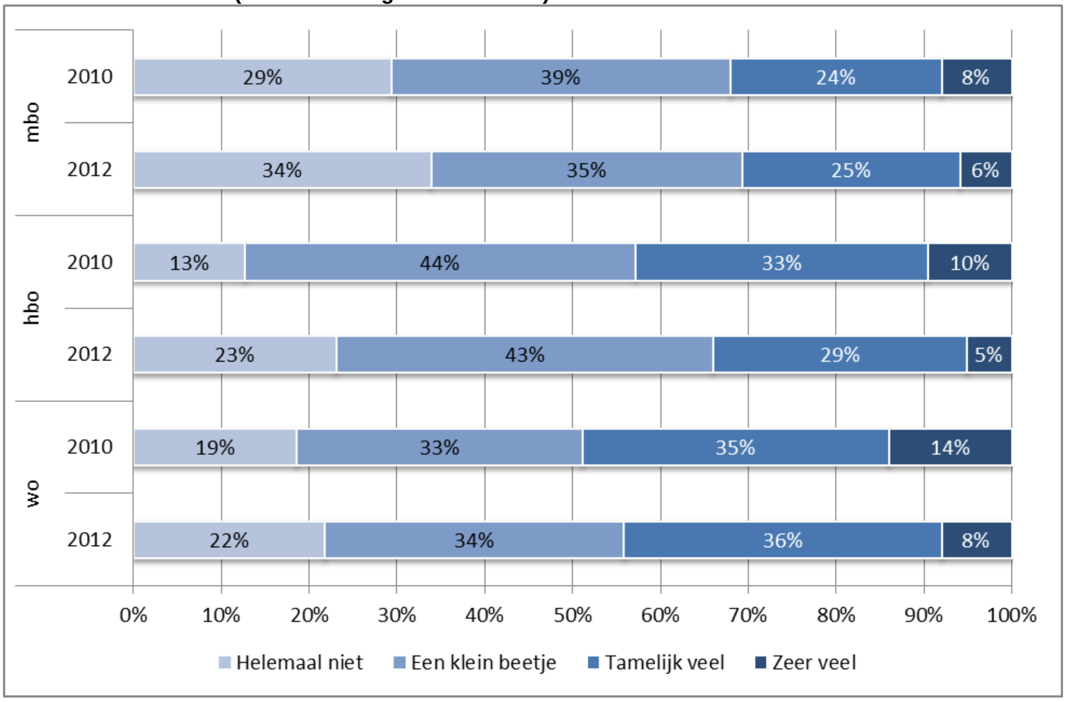
Met faciliteiten rondom ondernemerschap wordt onder meer bedoeld:

- Kantoorfaciliteiten;
- Ateliers of werkruimtes;
- Mogelijkheid tot inwinnen advies over businessplannen;
- Toegang tot netwerken zoals de Kamer van Koophandel.

Niet alle studenten zijn op de hoogte van de faciliteiten voor studentondernemers die hun school of universiteit hen te bieden heeft.

- In totaal geeft 48 procent van de studenten aan niet te weten of dergelijke voorzieningen aanwezig zijn. Ten opzichte van de eenmeting is dit aandeel iets toegenomen. Van de studenten die wel weten in hoeverre er faciliteiten voor studentondernemers zijn, geeft 36 procent aan dat er tamelijk of zeer veel faciliteiten geboden worden. Voor studenten in het wo is dit percentage het hoogst (44%). Figuur 4.12 toont de uitkomsten per sector.

Figuur 4.12 – In hoeverre zijn er binnen je school/ universiteit voorzieningen aanwezig voor studentondernemers? (exclusief categorie 'weet niet')

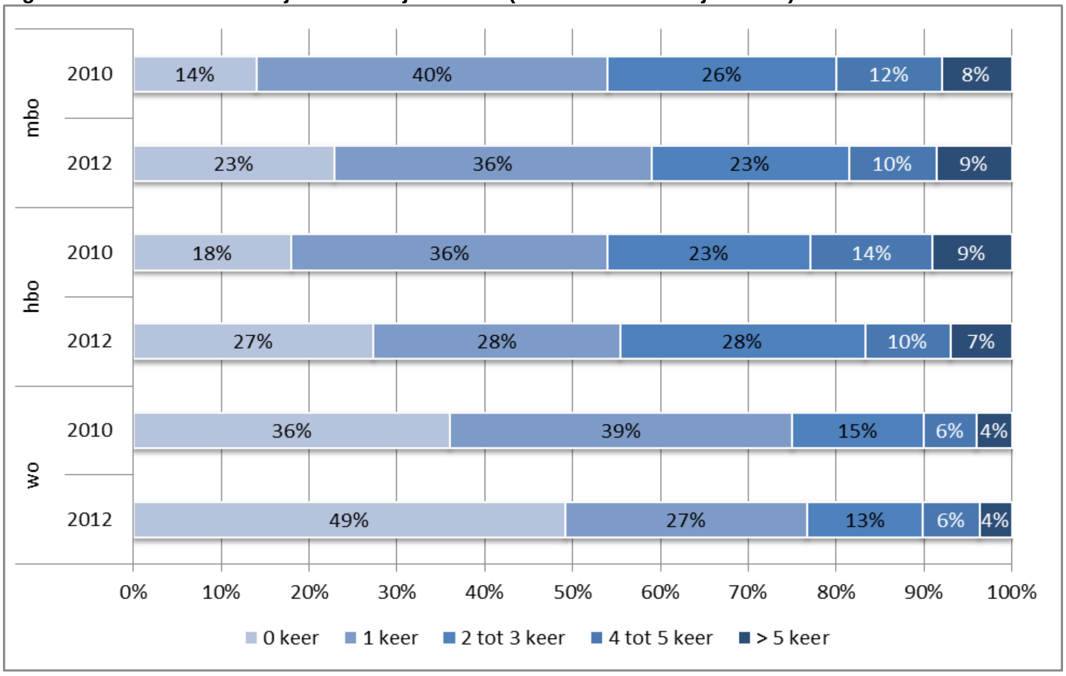
Mbo: n=277, hbo: n=499, wo: n=433
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

- Het percentage studenten dat niet weet of er binnen de instelling een Centre of Entrepreneurship aanwezig is, is eveneens hoog. Een deel van deze groep weet vermoedelijk niet wat een Centre of Entrepreneurship is of herkent het aanbod van de CoE's niet als zodanig. Van alle studenten geeft 15 procent aan dat er binnen de school of universiteit een Centre of Entrepreneurship is.
- Het aandeel studenten dat niet weet of er een organisatie voor studentondernemers is (61%), is vrijwel gelijk aan dat in 2010. 26 procent van de studenten geeft aan dat er zo'n organisatie is, terwijl 12 procent aangeeft dat er geen organisatie voor studentondernemers is.
- Wanneer alleen de antwoorden geselecteerd worden van studenten die na hun studie ('ja zeker') ondernemer willen worden zijn de resultaten uit bovengenoemde enquêtevragen iets positiever.

Bedrijfsbezoek

Twee derde van de geënquêteerde studenten heeft in het kader van zijn of haar studie weleens een bedrijf bezocht. Dit aandeel is hoger voor studenten in het mbo en hbo (circa 75%) dan voor wo-studenten (circa 50%). In vergelijking met de eenmeting is het percentage studenten dat als onderdeel van de studie een bedrijf heeft bezocht, afgenomen. Studenten in het mbo bezoeken het vaakst een bedrijf. Dit is in overeenstemming met de eerste gepresenteerde resultaten van de instellingsenquête waar een soortgelijk resultaat gemeten is.

Figuur 4.13 – Hoe vaak heb je een bedrijf bezocht (als onderdeel van je studie)?

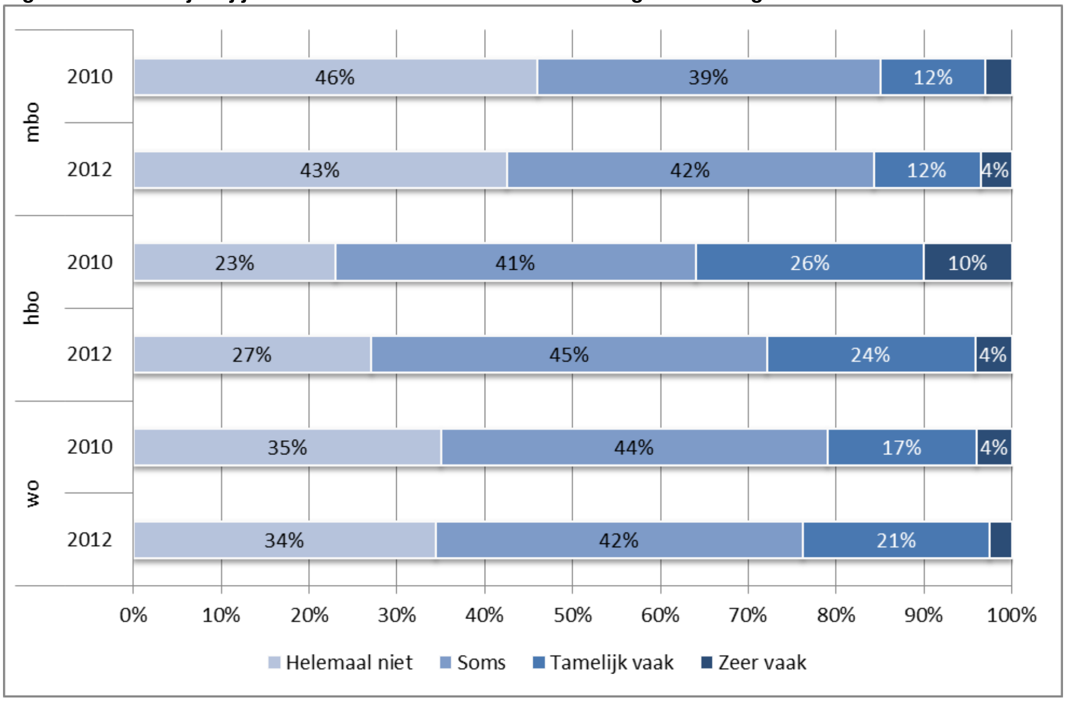

Mbo: n=280, hbo: n=502, wo: n=433
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Ondernemer als gastdocent

Twee derde van de studenten geeft aan tijdens de studie weleens een ondernemer als gastdocent te hebben gehad (zie Figuur 4.14). Dit percentage is gelijk gebleven ten opzichte van de meting uit 2010. In het hbo is het aandeel studenten dat aangeeft tijdens de studie weleens een ondernemer als gastdocent te hebben gehad het hoogst en in het mbo het kleinst.

Figuur 4.14 – Heb je bij je studie weleens een ondernemer als gastdocent gehad?

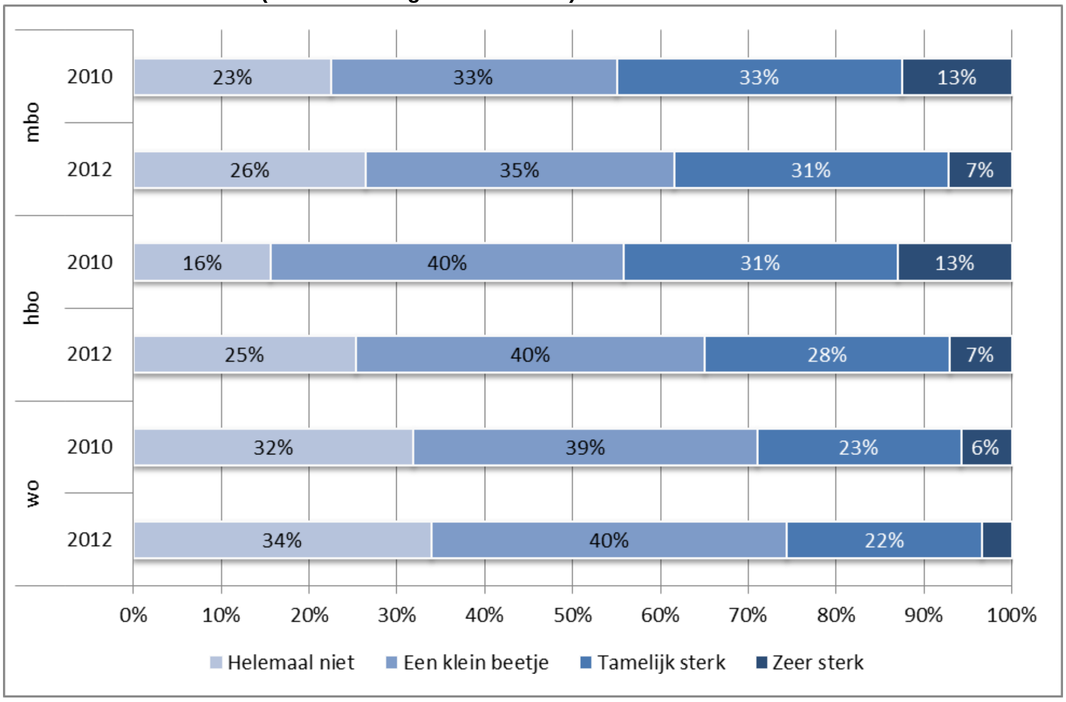
Mbo: n=280, hbo: n=502, wo: n=433
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

4.5 Stimuleren van ondernemerschap in het onderwijsprogramma

Mate waarin de instelling ondernemerschap stimuleert

Ruim de helft van de studenten laat weten dat hun school of opleiding ondernemerschap – in meer of mindere mate – stimuleert bij studenten. Ruim een kwart geeft aan niet te weten of de school of opleiding hier beleid op voert. Het aandeel studenten dat te kennen geeft dat ondernemerschap gestimuleerd wordt is hoog in alle drie de sectoren. In het mbo en hbo geldt dit voor drie kwart van de studenten, in het wo voor twee derde. Figuur 4.15 laat zien dat dit aandeel in vergelijking met de eenmeting licht is afgenomen.

Figuur 4.15 – In hoeverre probeert jouw school / opleiding 'ondernemerschap' te stimuleren bij de deelnemers / studenten? (exclusief categorie 'weet niet')

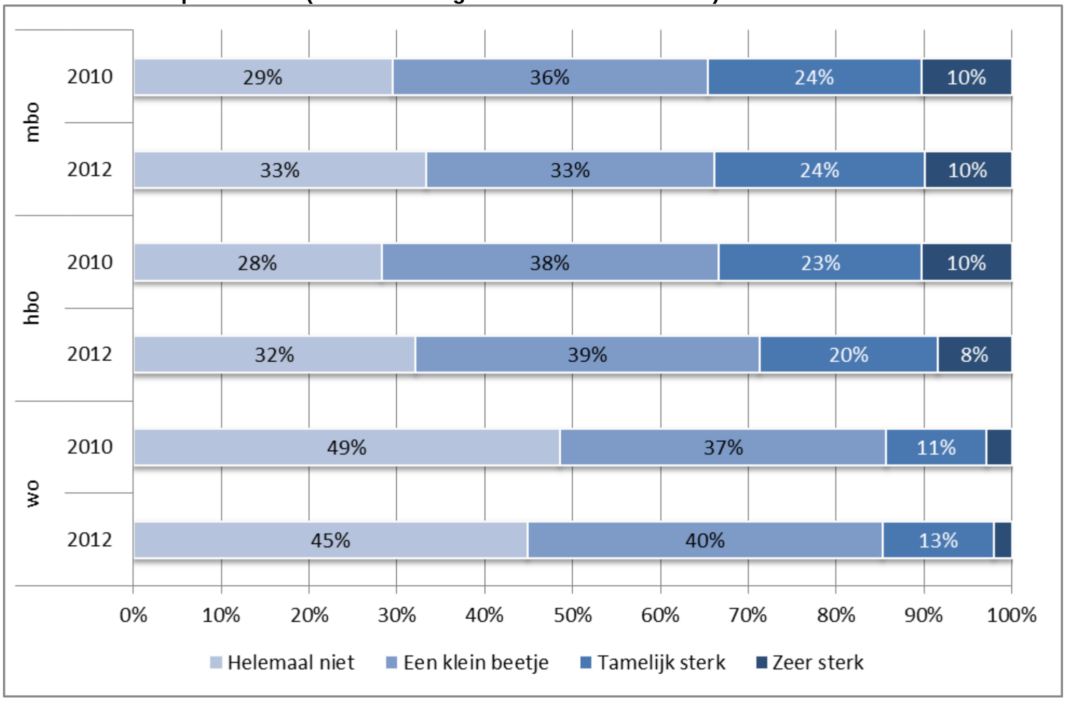

Mbo: n=277, hbo: n=499, wo: n=433
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

De studenten is ook gevraagd in hoeverre zij door de school of opleiding gestimuleerd worden in hun ondernemerschapsambities (zie Figuur 4.16).

- In totaal geeft ongeveer 63 procent van de studenten aan dat dit het geval is.
- In het mbo en hbo voelen studenten zich over het algemeen vaker gestimuleerd in hun ondernemerschapsambities (respectievelijk 67% en 68%) dan in wo-studenten (55%).
- Voor het mbo en hbo is sprake van een toename ten opzichte van de eenmeting, de resultaten in wo het zijn nagenoeg gelijk gebleven.

Figuur 4.16 – In hoeverre word jij door je huidige school/ opleiding gestimuleerd in jou 'ondernemerschapsambitie'? (exclusief categorie 'n.v.t.' en 'weet niet')

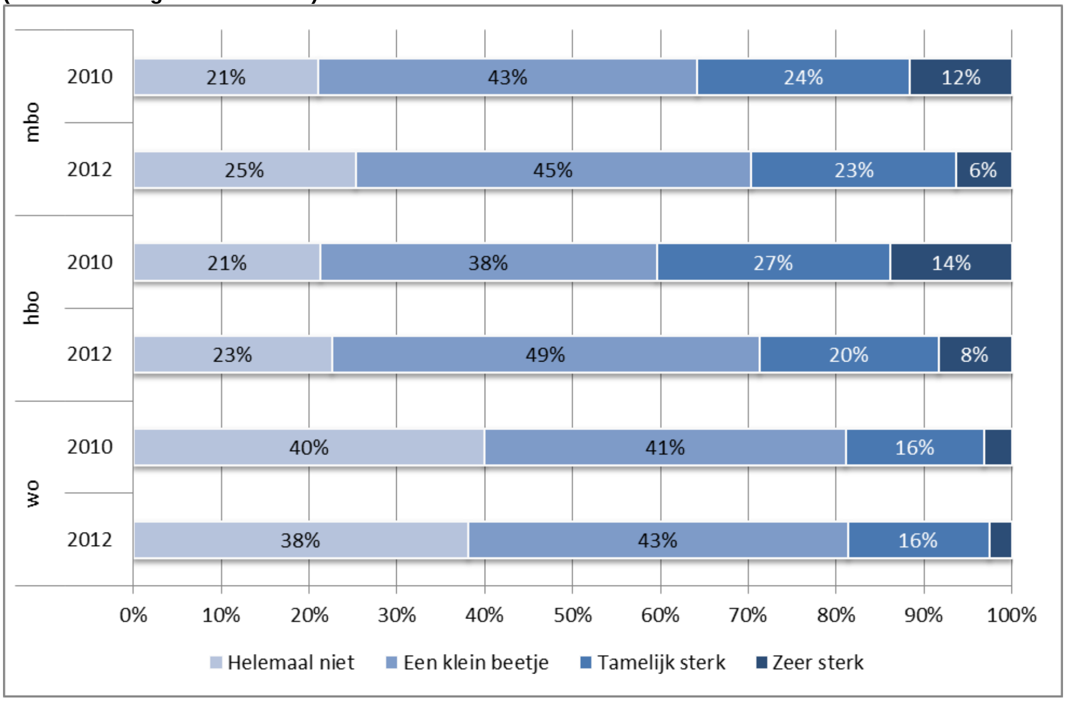

Mbo: n=277, hbo: n=499, wo: n=433
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Ondernemerschapsvaardigheden

- Het aandeel studenten dat aangeeft binnen de opleiding belangrijke kennis op te doen omtrent ondernemerschap is vergelijkbaar met de meting in 2010 (zie Figuur 4.17).
- Driekwart van de hbo-studenten en mbo-studenten geeft aan dingen te leren die van belang zijn voor ondernemerschap, on wo-studenten geeft ruim 60 procent dit aan.

Figuur 4.17 – Leer je binnen jouw opleiding dingen die belangrijk zijn voor 'ondernemerschap'? (exclusief categorie 'weet niet')

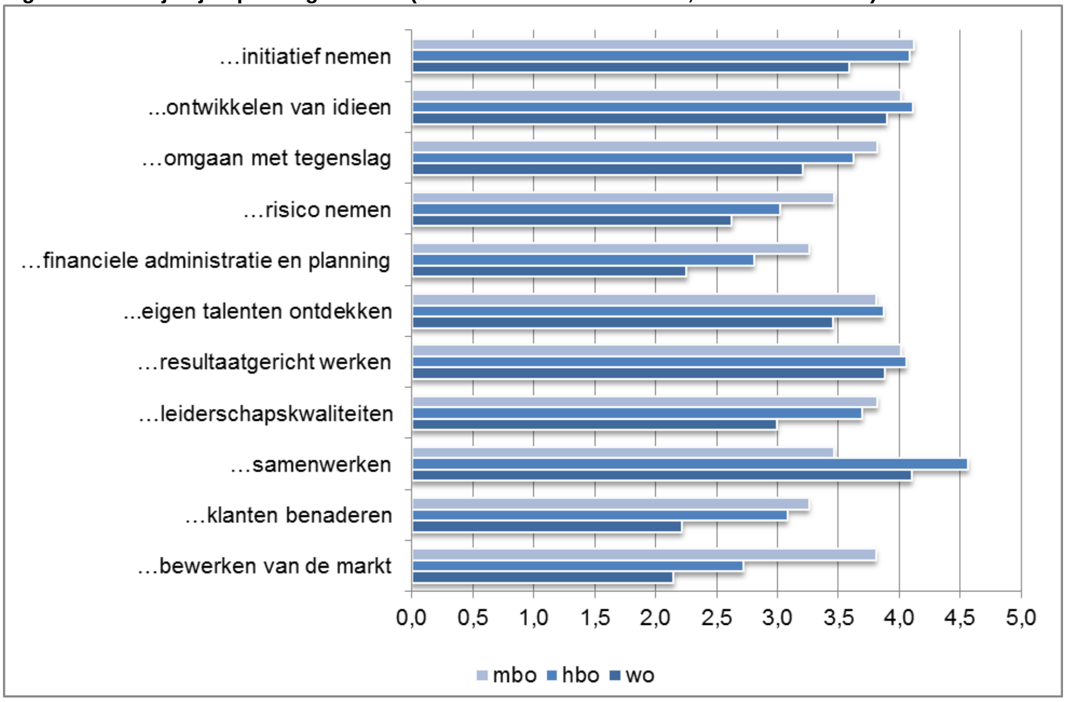

Mbo: n=276, hbo: n=498, wo: n=431
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

De antwoorden van respondenten op een aantal stellingen over ondernemerschapsvaardigheden in de opleiding zijn weergegeven in Figuur 4.18.

- De vaardigheden samenwerken, ontwikkelen van ideeën, resultaatgericht werken en initiatief nemen scoren het hoogste.
- Hbo- en mbo-studenten geven gemiddeld genomen vaker aan dat een vaardigheid in de opleiding aan bod komt.

Figuur 4.18 – Bij mijn opleiding leer ik... (scores 1=helemaal oneens, 5=helemaal eens)

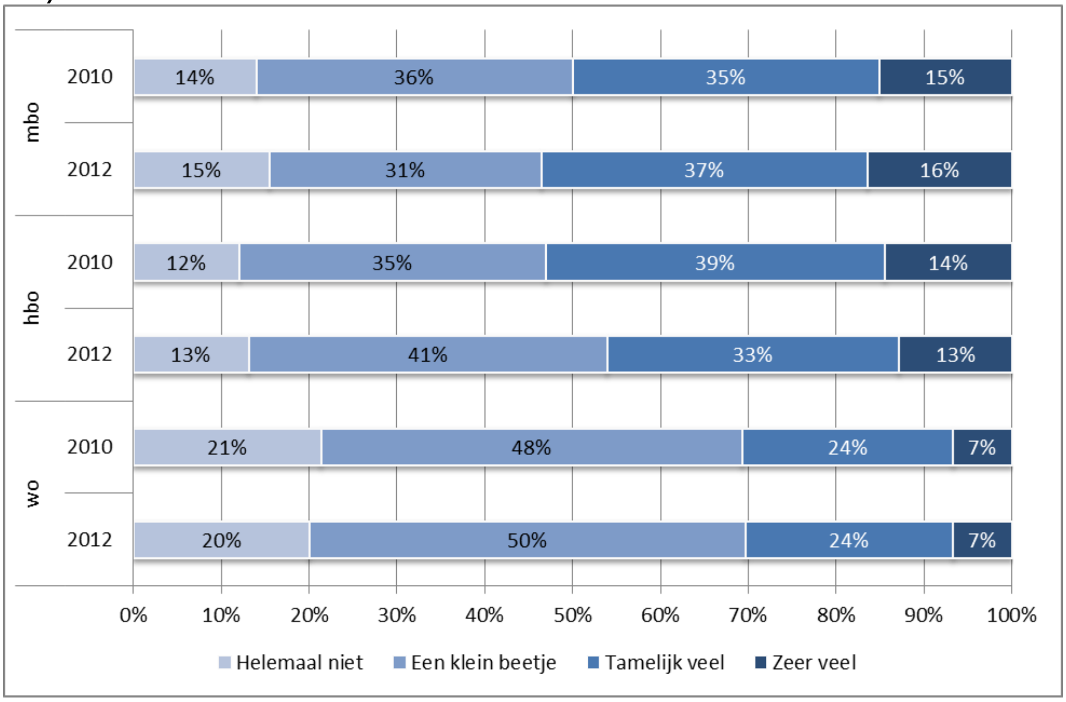
Mbo: n=281, hbo: n=508, wo: n=438
Bron: Ecorys, 2012

Mogelijkheid om invulling te geven aan ondernemerschap

Vijf van de zes studenten (84%) geeft aan dat het binnen de opleiding mogelijk is om een praktische invulling te geven aan ondernemerschap (zie Figuur 4.19).

- Dit aandeel is gelijk gebleven ten opzichte van de eenmeting, toen het totaal eveneens 84 procent bedroeg.
- Het aandeel is hoger voor hbo-studenten (87%) en mbo-studenten (85%) dan voor wo-studenten (80%).

Figuur 4.19 – In hoeverre zijn er binnen jouw opleiding mogelijkheden om invulling te geven aan 'ondernemerschap' binnen de beroepspraktijkvorming / stages e.d.? (exclusief categorie 'n.v.t.' en 'weet niet')

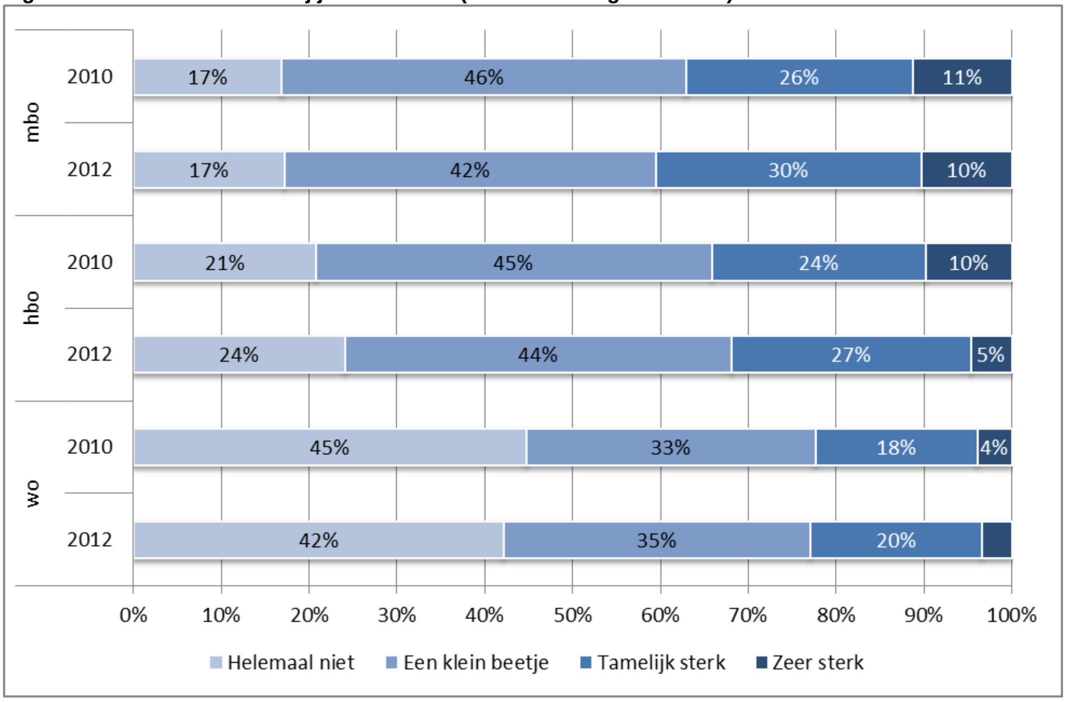

Mbo: n=277, hbo: n=499, wo: n=432
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Een ruime meerderheid van de studenten (72%) maakt ook zelf gebruik van deze mogelijkheden (zie Figuur 4.20).

- In het mbo en hbo is het aandeel studenten dat invulling geeft aan ondernemerschap in de beroepspraktijkvorming of binnen een stage het hoogst (respectievelijk 83% en 76%). Wo-studenten geven minder vaak invulling aan ondernemerschap (58%).
- Het aandeel studenten dat gebruik maakt van de mogelijkheden binnen de opleiding om invulling te geven aan ondernemerschap via stage of beroepspraktijkvorming is op een vergelijkbaar niveau gebleven ten opzichte van de eenmeting.

Figuur 4.20 – In hoeverre doe jij dit ook zelf? (exclusief categorie 'n.v.t.')

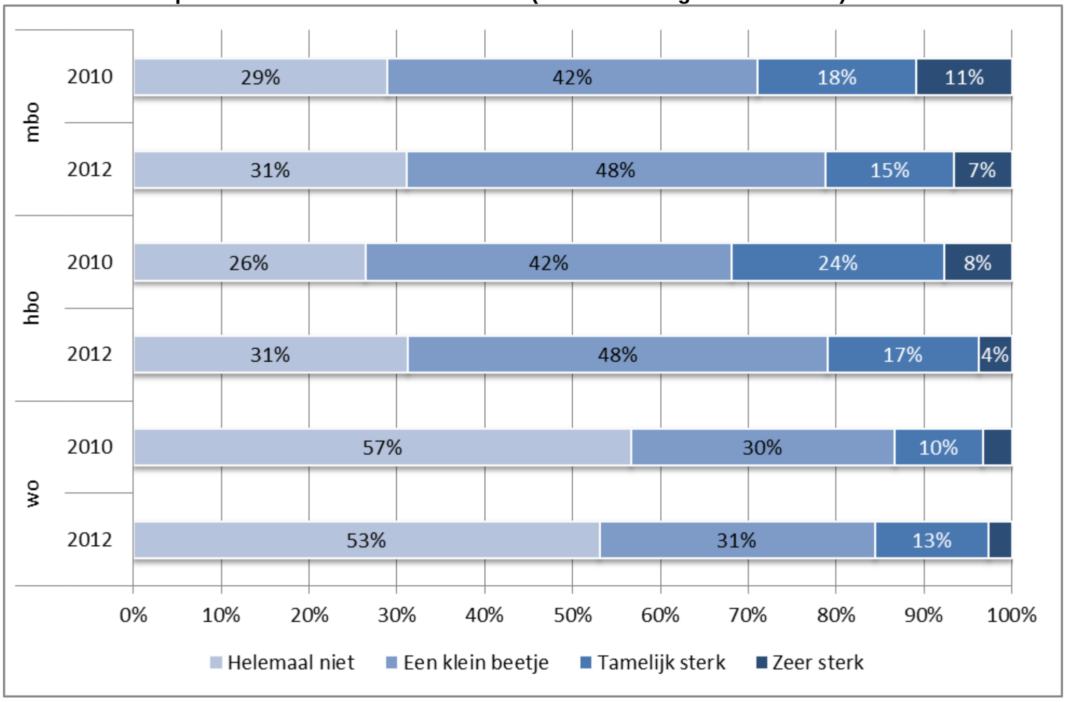
Mbo: n=276, hbo: n=498, wo: n=432
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Verankering in het onderwijsprogramma

Ruim de helft van de studenten (61%) stelt dat ondernemerschap is verankerd in het curriculum. Een derde geeft aan dat dit niet het geval is en een op de zes studenten kan dit niet beoordelen.

- Onder hbo- en mbo-studenten is het aandeel studenten dat aangeeft dat ondernemerschap in het onderwijsprogramma verankerd is, het hoogst (beide 69%). Het gaat om een lichte daling in vergelijking met de eenmeting.
- Bij wo-studenten is dit aandeel het laagst (47%), maar is sprake van een toename ten opzichte van de eenmeting.

Figuur 4.21 – In hoeverre is 'ondernemerschap' verankerd in het onderwijsprogramma. Is ondernemerschap vervlochten met andere vakken? (exclusief categorie ‘weet niet’)

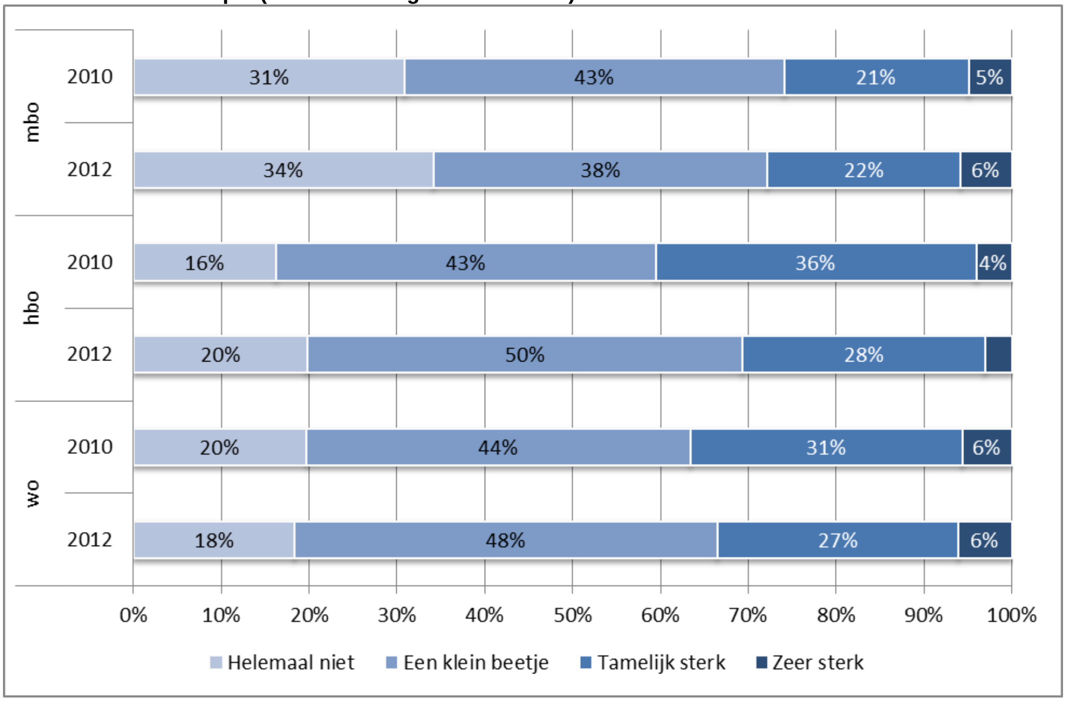

Mbo: n=277, hbo: n=499, wo: n=433
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Het aandeel studenten dat aangeeft dat er ook buiten het officiële onderwijsprogramma mogelijkheden zijn om aandacht te geven aan ondernemerschap is licht afgenomen in vergelijking met de eenmeting (zie Figuur 4.22).

- Drie kwart van de studenten (77%) geeft aan dat hiertoe mogelijkheden bestaan.
- Studenten in het wo en hbo geven vaker aan dat deze mogelijkheden er zijn (respectievelijk 82% en 80%) dan mbo-studenten (66%).

Figuur 4.22 – In hoeverre is er buiten het officiële onderwijsprogramma ruimte om aandacht te besteden aan 'ondernemerschap'? (exclusief categorie 'weet niet')

Mbo: n=276, hbo: n=498, wo: n=432
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

4.6 Tevredenheid

Ook in de tweemeting is de studenten gevraagd een rapportcijfer te geven aan de activiteiten op het gebied van ondernemerschap en ondernemend gedrag. Gemiddeld geven studenten het ondernemerschapsonderwijs op hun instelling een krappe voldoende 5,7. In het mbo is het rapportcijfer het hoogst (6,2), in het hbo iets lager (5,9) en in het wo een 'onvoldoende' (5,2). In vergelijking met de eenmeting zijn de rapportcijfers in het hbo en wo gedaald, in 2010 waren de rapportcijfers een 6,3 voor mbo en hbo en een 5,4 voor het wo.

Wanneer alleen de studenten geselecteerd worden die geïnteresseerd zijn in ondernemerschap (en op de hoogte zijn van de mogelijkheden op hun onderwijsinstelling biedt) komen de rapportcijfers voor alle sectoren op een voldoende uit. In het mbo geven studenten gemiddeld een 6,6, in het hbo wordt een 6,3 gescoord en wo-studenten geven hun universiteit een 6,1.

De mate waarin de school of opleiding ondernemerschap stimuleert, is licht afgenomen in vergelijking met de eenmeting. Ook de mate waarin ondernemerschapsvaardigheden worden bijgebracht binnen de opleiding is in de ogen van studenten gedaald. De mogelijkheid om praktische invulling te geven aan ondernemerschap is tenslotte ook afgenomen ten opzichte van de eenmeting. De daling in de cijfers voor de tevredenheid over de activiteiten op het gebied van ondernemerschap en ondernemend gedrag houden hier wellicht verband mee.

4.7 Samenvatting

Over het geheel genomen is het met de ondernemendheid van studenten nog altijd positief gesteld. Ondernemerschap krijgt meer aandacht in het mbo en hbo dan in het wo. De uitkomsten van de tweemeting komen sterk overeen met die van de eenmeting. Studenten hebben hetzelfde beeld

van ondernemen. Ze zien zichzelf niet vaker maar ook niet minder vaak als ondernemend dan in 2010 het geval was.

Ondernemend gedrag onder studenten

Een meerderheid (60%) van de studenten ziet zichzelf als ondernemend. Mbo'ers beschouwen zichzelf het vaakst als ondernemend persoon (65%), wo-studenten het minst vaak (56%). De vaardigheden die studenten van belang achten om een goede ondernemer te worden, zijn onveranderd ten opzichte van de eenmeting. De belangrijkste zijn 'goed communiceren', 'goed organiseren' en 'risico's durven nemen'.

Ondernemerschap als beroepskeuze

Het aandeel studenten waarvoor ondernemerschap een belangrijk onderdeel uitmaakt van de beroepskeuze is vergeleken met de eenmeting toegenomen. Ook het deel van de studenten dat na de studie ondernemer wil worden is ook gestegen. Ruim een vijfde (21%) van de studenten weet zeker dat ze na hun studie ondernemer worden. Het aangaan van een uitdaging en 'eigen baas' en onafhankelijk zijn, zijn daarbij de meest genoemde redenen.

Het percentage studenten dat ervaring heeft met ondernemerschap en/of ondernemer zijn, is voor alle onderwijssectoren gestegen. Voor het mbo betreft het een stijging van 5 procentpunt naar 59%. Hbo –studenten geven het vaakst aan ervaring te hebben met ondernemen (65% in 2012, 58% in 2010). De toename is het grootst voor wo-studenten en bedraagt 9 procentpunt. 58 procent van de wo-studenten heeft ervaring met ondernemerschap en/of ondernemer zijn.

De kennis van studenten over ondernemerschap en het beeld dat studenten hebben over ondernemerschap is in vergelijking met de eenmeting niet veranderd. Studenten zijn vrij positief over hun kennis over ondernemerschap. Ook zijn ze positief over het beeld dat ze hebben over ondernemerschap.

Ondernemerschap tijdens de studie

Veel studenten kunnen – net als tijdens de eenmeting – niet aangeven hoeveel studiepunten ze in 2011 hebben besteed aan ondernemerschap. Van de studenten die dit wel aan konden geven, is het aandeel studenten dat wel studiepunten heeft besteed aan ondernemerschap toegenomen ten opzichte van de eenmeting.

In totaal geeft 65 procent van de studenten aan dat competenties rondom ondernemen tijdens de opleiding getoetst worden. Voor het mbo is dit aandeel toegenomen, maar voor hbo- en wo-studenten is het afgenomen ten opzichte van 2010. De mate waarin studenten door hun onderwijsinstelling gevraagd worden naar hun behoefte rondom ondernemen, blijft beperkt. In het mbo is het percentage toegenomen naar 24 procent (voorheen 16%). In het hbo en wo is het nagenoeg gelijk gebleven en is het aandeel respectievelijk 11 en 2 procent.

Studenten zijn net als ten tijde van de eenmeting niet goed op de hoogte van de faciliteiten voor studentondernemers die hun school of universiteit al dan niet te bieden heeft. Bijna de helft (48%) van de studenten weet niet of dergelijke voorzieningen aanwezig zijn. Van de studenten die hier wel van op de hoogte zijn, geeft 36 procent aan dat er tamelijk of zeer veel faciliteiten geboden worden. Van alle studenten geeft 15 procent aan dat er een Centre of Entrepreneurship aanwezig is binnen hun onderwijsinstelling (13% in 2010). Onveranderd met de situatie in 2010, geven veel studenten aan niet te weten of er een Centre of Entrepreneurship is of herkent het aanbod van de CoE's niet als zodanig. Of alle onderwijsinstellingen de aanduiding Centre of Entrepreneurship voor dit aanbod gebruiken, is niet bekend. Een andere mogelijke oorzaak waarom studenten het aanbod

niet kennen, kan vraaggerichte in plaats van een aanbodgerichte communicatie zijn vanuit de instellingen.

Stimulans ondernemerschap tijdens de studie

Het aandeel studenten dat aangeeft dat ondernemerschap door hun school of opleiding gestimuleerd wordt, is hoog in alle drie de onderwijssectoren (67% in totaal). Wel is er sprake van een lichte afname ten opzichte van meting in 2010 (71%). Het percentage studenten dat zichzelf door de onderwijsinstelling gestimuleerd voelt in hun ondernemerschapsambities, is eveneens hoog (63%). Er is een lichte daling van het aandeel studenten dat aangeeft binnen de opleiding zaken te leren die van belang zijn voor ondernemerschap. Desondanks blijft het aandeel hoog (totaal 71%). Vijf van de zes (84%) studenten geeft aan dat er mogelijkheden zijn om een praktische invulling te geven aan ondernemerschap en 72 procent van hen doet dit ook door middel van bijvoorbeeld een stage. Een ruime meerderheid (61%) van de studenten stelt dat ondernemerschap is verankerd in het curriculum. Drie kwart (77%) van de studenten geeft aan dat ook buiten het officiële onderwijsprogramma mogelijkheden bestaan om aandacht aan ondernemerschap te geven.

Studenten zijn gevraagd een rapportcijfer toe te kennen aan de activiteiten op het gebied van ondernemerschap en ondernemend gedrag. In het mbo is het rapportcijfer het hoogst (6,2), in het hbo wat lager (5,9) en in het wo het laagst (5,2). In vergelijking met de eenmeting zijn de rapportcijfers gedaald.

5 Conclusies

5.1 Inleiding

Het Actieprogramma Ondernemerschap in het onderwijs heeft twee doelstellingen:

Een toenemend aantal onderwijsinstellingen in Nederland heeft ondernemerschap in het onderwijs geïntegreerd in beleid, organisatie en programma's;

Meer leerlingen en studenten gedragen zich ondernemender, zijn positief over ondernemerschap en starten binnen vijf jaar na afronding van hun opleiding een eigen bedrijf.

De monitor Ondernemerschap in het onderwijs beoogt:

1. Het in beeld brengen van de structurele aandacht die onderwijsinstellingen besteden aan het bevorderen van ondernemend gedrag en ondernemerschap alsmede de verankering daarvan.
2. Het in beeld brengen van de betrokkenheid van bestuur, docenten, bedrijfsleven en ouders bij ondernemerschapsonderwijs, maar ook van de betrokkenheid, opvattingen en ervaringen van leerlingen/ studenten.

In dit hoofdstuk worden de onderzoeksvragen beantwoord en enkele algemene conclusies getrokken.

5.2 Antwoord op de onderzoeksvragen

1. **Hoe (op welke wijze) krijgt ondernemend gedrag en ondernemerschap structureel aandacht in onderwijsinstellingen?**

Om ondernemerschap structureel op de onderwijskundige kaart te krijgen is het van belang dat onderwijsinstellingen hier een strategische visie op ontwikkelen. Ten opzichte van de eerdere metingen in 2007 en 2010 is het aantal scholen in het po, vo en hbo waarbij in de missie en visie aandacht wordt besteed aan ondernemerschap toegenomen tot ruim 20 procent. In het mbo is dit beeld stabiel, terwijl in het wo de aandacht voor ondernemerschap in de strategie tussen 2010 en 2012 minder is geworden. Behalve in het wo is het aantal instellingen waar het (college van) bestuur een stimulerende rol speelt bij de ontwikkeling van ondernemerschapsonderwijs toegenomen ten opzichte van de eerdere metingen. Hoe meer een (college van) bestuur ondernemerschap stimuleert, hoe meer een directeur zichzelf ook 'ondernemer' voelt, zo blijkt uit dit onderzoek. De toename van het aantal Centres of Entrepreneurship in het hbo en wo (en ondernemersloketten in het mbo) geeft ook aan dat ondernemerschapsonderwijs een meer prominente en blijvende plaats krijgt bij de onderwijsinstellingen.

Op steeds meer hogescholen is er de mogelijkheid voor studenten om mee te draaien in een onderneming of om een onderneming op te zetten. Een 'realistische leeromgeving' is vaak de kern van het ondernemerschapsonderwijs. Studenten in het mbo en hbo maken het meeste gebruik van de geboden ondernemerschapsfaciliteiten. Een groot deel van de studenten is echter niet goed op de hoogte van de mogelijkheden die hun onderwijsinstelling te bieden heeft op het gebied van ondernemerschap. Zo weet een groot deel van de studenten bijvoorbeeld niet of de onderwijsinstelling beschikt over een Centre of Entrepreneurship of voorzieningen voor studentondernemers. Ten opzichte van de vorige meting is hier weinig aan veranderd. De

studenten die na hun studie ondernemer willen worden, zijn hier iets beter van op de hoogte. Een reden hiervoor zou kunnen zijn er (nog steeds) alleen op initiatief van de student informatie over ondernemerschapsfaciliteiten verstrekt wordt. Hier lijken dus kansen te liggen voor de onderwijsinstellingen om studenten pro-actiever te informeren over de mogelijkheden om ondernemer te worden. Overigens zijn de studenten die wel weten over welke ondernemerschapsfaciliteiten de instelling beschikt, positief over het aanbod.

2. **Hoe wordt de structurele aandacht voor ondernemerschap verankerd in het onderwijsprogramma (relatie school/ universiteit en leerlingen/ studenten);**

In het po, vo en hbo is de grootste toename van het aantal specifieke ondernemerschaps-activiteiten gemeten. In het mbo en in het wo is de aandacht voor ondernemerschap in de strategie tussen 2010 en 2012 licht afgenomen. Met de verankering van ondernemerschap in het curriculum is vooral in het vo, hbo en wo voortuitgang geboekt. De praktische organisatie binnen onderwijsinstellingen is ook verbeterd; op de instellingen in deze sectoren is nu vaker dan voorheen een duidelijk aanspreekpunt voor ondernemerschap aanwezig. Daarnaast hebben steeds meer scholen een brede onderwijskundige visie op ondernemerschapsonderwijs hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit de multidisciplinaire samenwerking bij de invulling van het onderwijs. Ook volgens de studenten is er een grote mate van vervlechting van ondernemerschap met meerdere vakken. Daarnaast is er in het wo en mbo een voorzichtige trend om ook buiten het officiële onderwijsprogramma aandacht aan ondernemerschap te besteden, wat de ambitieuze student nog meer mogelijkheden biedt zijn of haar ondernemerschapscompetenties verder te ontwikkelen.

Vooral in het mbo en hbo zijn ondernemerschapscompetenties tijdens de studie onderdeel van toetsing, het gaat daarbij om 30 tot 40 procent van de opleidingen. In het wo is dat naar schatting 15 procent van de opleidingen, hoewel daar ten opzichte van 2010 wel sprake lijkt van een (lichte) toename. Afgaande op de ervaringen van de studenten zijn het vooral de mbo-deelnemers die in vergelijking met 2010 vaker aangeven te worden getoetst op ondernemerschapscompetenties. Onder studenten in het hbo en wo is wat dit betreft sprake van een lichte teruggang. Niettemin stelt meer dan de helft van de studenten dat hun ROC, hogeschool of universiteit ondernemerschap stimuleert. In het wo is dit aantal toegenomen sinds de meting in 2010. Ook is op universiteiten een stijging waarneembaar in de mate waarin studenten relevante ondernemerschapscompetenties kunnen ontwikkelen. Evenals in de vorige meting zijn het vooral hbo-studenten die van mening zijn dat hun opleiding relevante onderdelen bevat voor ondernemerschap. Anno 2012 besteden meer wo-studenten (35%) studiepunten aan ondernemerschap dan in 2010 (21%).

3. **Op welke manier zijn docenten, bedrijfsleven en ouders betrokken bij het ondernemerschapsonderwijs?**

In meer dan de helft van alle onderwijsinstellingen in Nederland hebben docenten naar eigen mening invloed op de invulling van het ondernemerschapsonderwijs op hun school. In vergelijking met 2010 is in het vo in 2012 wat dit betreft sprake van een toename. In het mbo en hbo maakt ondernemend gedrag onderdeel uit van het functie-/competentieprofiel van docenten. In het hbo is hierin, ten opzichte van de meting in 2010, een toename geconstateerd. De meeste mogelijkheden voor docentstages in het bedrijfsleven zijn er in het mbo, deze mogelijkheid voor docenten is in het wo licht toegenomen. Op een ruime meerderheid van alle onderwijsinstellingen, ook in het po, bezoeken de leerlingen/studenten ieder jaar een of meerdere keren een bedrijf. In vergelijking met de meting in 2010 lijkt dit een redelijk stabiel gegeven.

In het algemeen is de relatie met het bedrijfsleven in het vo, hbo en wo intensiever geworden. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in een stijging van het aantal bezoeken van ondernemers aan de onderwijsinstellingen en een hogere frequentie waarmee ondernemers als gastdocent ingezet worden. Volgens de studenten neemt het aantal bedrijfsbezoeken juist af; zowel mbo, hbo- als wo-

studenten geven in 2012 vaker dan in 2010 aan dat bedrijfsbezoeken *geen* onderdeel uitmaken van de studie. Voor zover ouders een rol hebben bij ondernemerschapsonderwijs speelt dit vooral in het po en in het vo. Zij worden daar dan ingezet ter ondersteuning van projecten en voor het geven van gastlessen met betrekking tot ondernemerschap.

4. **Zijn leerlingen/ studenten betrokken en wat zijn hun opvattingen en ervaringen over en met het ondernemerschapsonderwijs?**

Op een groot deel van de onderwijsinstellingen in het mbo en hbo wordt, naar de mening van de instellingen zelf, studenten met enige regelmaat gevraagd naar hun behoefte aan ondernemerschapsonderwijs. Uit de studentenenquête komt naar voren dat slechts een minderheid van de studenten naar hun behoeften op dit vlak wordt gevraagd. In het mbo is dit volgens een kwart van de studenten het geval, terwijl het in het hbo en wo nog aanzienlijk lager ligt, (respectievelijk 10% en 5% van de studenten). Wanneer alleen wordt gekeken naar de groep studenten die na hun studie ondernemer willen worden, liggen de genoemde percentages hoger.

Ongeveer twee derde van de studenten ziet zichzelf als ondernemend persoon waarbij ondernemerschap een belangrijk onderdeel is van de beroepswens. Ten opzichte van 2007 is dit aandeel toegenomen, maar ten opzichte van 2010 is dit redelijk stabiel. Er zijn weinig verschillen tussen mbo-, hbo- en wo-studenten en de mate waarin ondernemerschap onderdeel is van hun beroepswens, Wel is er onder wo-studenten bij de vergelijking van de resultaten tussen 2010 en 2012 een lichte stijging gemeten (+ 5%) van het aandeel studenten dat na afronding van de studie ondernemer wil worden. De belangrijkste reden voor studenten om ondernemer te worden is onafhankelijk zijn, eigen baas worden.

5. **Wat is de ambitie t.a.v. ondernemendheid en ondernemerschap van onderwijsinstellingen voor de toekomst? Welke concrete plannen hebben zij?**

Behalve in het po geven directeuren uit alle onderwijssectoren aan in de toekomst meer aandacht te willen besteden aan ondernemerschap. In het po, vo en hbo verwachten meer scholen dan voorheen binnen drie jaar “toonaangevend” te zijn wat betreft hun ondernemerschapsonderwijs. Volgens de directeuren moet hiervoor nog wel een flinke slag worden gemaakt. Gemiddelde geven de directeuren hun instelling een krappe voldoende voor het ondernemerschap. Alleen in het vo en wo is sprake van een (kleine) toename in tevredenheid over het ondernemerschapsonderwijs. Ook de rapportcijfers die studenten geven voor het ondernemerschapsonderwijs zijn terughoudend; alleen in het mbo wordt een ruime voldoende gescoord.

De ambitie die de directeuren hebben met betrekking tot ondernemerschap komt ook tot uitdrukking in de functioneringsgesprekken. Bijna de helft van de directeuren in het vo, mbo en hbo geeft aan het thema in de toekomst onderdeel van gesprek zal zijn bij het monitoren en beoordelen van docenten. In het mbo en hbo zal daarnaast in de toekomst bij het werven van nieuwe docenten ondernemerschap van groter belang zijn. Momenteel is ondernemerschap vooral onderdeel van het functioneringsgesprek van hbo-docenten (26% tamelijk sterk).

Ter bevordering van het ondernemerschap zien veel scholen in meer of mindere mate een rol weggelegd voor de rijksoverheid. Vooral op het gebied van subsidieverlening, stimulering en wetgeving willen de instellingen door de overheid ondersteund worden.

6. **Op welke manier wordt de verankering van activiteiten in het (reguliere) onderwijsprogramma, het curriculum en bij docenten vorm gegeven? Op grond van welke verbindingen met ondernemerschap krijgt die verankering vorm?**

Uit het voorgaande vragen kan worden opgemaakt dat ondernemerschap op veel scholen en in toenemende mate een vaste plaats krijgt in het onderwijsprogramma. In alle sectoren is er een

toename van scholen/instellingen dat aangeeft dat ondernemerschap is verankerd in het onderwijsprogramma. Daarnaast maakt ondernemerschap in toenemende mate onderdeel uit van de competentieprofielen van docenten en ook steeds vaker van de functionerings- en beoordelingscyclus. Daarnaast zien we over de gehele linie, uitgezonderd het po, een intensivering van de contacten tussen onderwijsinstellingen en het bedrijfsleven. Dit komt onder meer tot uiting in een stijging van het aantal bezoeken van ondernemers aan de onderwijsinstellingen en een hogere frequentie waarmee ondernemers als gastdocent ingezet worden. Ook volgen docenten vaker cursussen en trainingen om hun kennis en vaardigheden omtrent ondernemerschap verder te ontwikkelen, op de helft van de ROC's en hogescholen is deze toename gemeten. In het vo, mbo en hbo heeft een stijging plaatsgevonden van het aantal instellingen dat zijn docenten cursussen en trainingen op dit vlak aanbiedt. Daarnaast bestaat in bijna de helft van de instellingen in het mbo en hbo voor docenten de mogelijkheid om bedrijfsstages lopen. Op de universiteiten behoort dit ook steeds vaker tot de mogelijkheden.

5.3 Trends per sector

De belangrijkste ontwikkelingen met betrekking tot ondernemerschap in het onderwijs per sector zijn als volgt.

Primair onderwijs
In het primair onderwijs heeft de grootste verschuiving plaatsgevonden van scholen die ondernemerschap voorheen 'helemaal niet' (50% in 2007) verankerd hadden in het curriculum, naar scholen die dit 'een klein beetje' (59% in 2012) hebben. Bij het uitvoeren van het ondernemerschapscurriculum worden, op meer dan de helft van de scholen, ouders betrokken. Dit is een toename van zo'n 5 procent ten opzichte van 2010. Ook is er meer contact met het bedrijfsleven; bedrijven brengen vaker een bezoek aan de scholen en er worden vaker gastcolleges door ondernemers gegeven. Dit is een belangrijk gegeven voor de borging van het ondernemerschapsonderwijs. Het opnemen van ondernemerschapscompetenties in het docentprofiel, maar vooral het toetsen van ondernemerschap onder leerlingen blijft achter ten opzichte van de andere onderwijssectoren.

Voortgezet onderwijs
In het voortgezet onderwijs heeft ondernemerschap bij meer scholen een plaats in de missie en visie van de scholen (33% in 2012 tov. 28% in 2010) en voelt de directeur zich ook vaker ondernemer. Er worden meer specifieke ondernemerschapsactiviteiten georganiseerd (+ 10% tov. 2010) en voor de lessen in ondernemerschap worden vaker gastdocenten ingezet. Docenten zelf krijgen op scholen in het voortgezet onderwijs vaker aanvullende trainingen op het gebied van ondernemerschap (22% in 2012 tov. 17% in 2010).

Middelbaar beroepsonderwijs
Ten opzichte van de andere onderwijssectoren zijn er op de instellingen in het middelbaar beroepsonderwijs minder positieve resultaten gemeten. Zowel in de verankering van ondernemerschap in de missie en de visie, ondernemerschap in het onderwijsprogramma en in de toetsing van ondernemerschapscompetenties is een (lichte) afname gemeten. Wel worden er bij de invulling van het ondernemerschapsonderwijs in het mbo vaker gastdocenten ingezet dan enkele jaren geleden (96% in 2012 tov. 87% in 2010). Het beeld dat uit de studentenenquête naar voren komt is aanzienlijk positiever. Steeds meer studenten voelen zich ondernemer en bij meer studenten maakt ondernemerschap onderdeel van hun beroepswens. Een vijfde van de studenten die in 2010 nog geen studiepunten behaalde met ondernemerschap gerelateerde vakken of projecten (42%), geeft dit in 2012 wel aan (62%). Ook geven mbo'ers hun onderwijsinstelling

gemiddeld een hoger cijfer voor ondernemerschap dan studenten in het hoger onderwijs.

Hogescholen

Op hogescholen is, ten opzichte van de andere onderwijssectoren, de grootste positieve ontwikkeling gemeten op ondernemerschap in het onderwijs tussen 2010 en 2012. De betrokkenheid van de instellingsbesturen bij het stimuleren van ondernemerschapsonderwijs is bijvoorbeeld toegenomen (+18%). Het enthousiasme beperkt zich niet tot de besturen: afdelings- en faculteitsdirecteuren geven vaker dan voorheen aan dat zij zich ondernemer voelen. Voor een effectieve borging van ondernemerschapsonderwijs in de organisatie en het curriculum moet de school beschikken over gekwalificeerd personeel met ondernemerschapscompetenties. Ondernemerschap maakt steeds vaker deel uit van het competentieprofiel van docenten ('zeer sterk' + 11%). In het hbo wordt vaker samenwerking gezocht met andere vakken of afdelingen. Positief is voorts dat studenten zich door de hogeschool meer gemotiveerd weten in hun ondernemerschapsambities en besteden meer studenten (64% in 2012 ten opzichte van 50% in 2010) studiepunten aan ondernemerschap. De afgelopen jaren zijn op de hogescholen de contacten met het bedrijfsleven intensiever geworden. Ten slotte blijkt dat het bedrijfsleven een grotere rol is gaan spelen bij de invulling en organisatie van het ondernemerschapsonderwijs (meer vraagsturing).

Universiteiten

In vergelijking met de eerdere metingen in 2007 en 2012 is ondernemerschap ook op de universiteiten een belangrijker onderdeel van het curriculum geworden en zijn er meer Centres of Entrepreneurship opgericht. De rol van het bedrijfsleven bij het ondernemerschapsonderwijs aan de universiteiten is toegenomen (meer vraagsturing). Ondernemers geven vaker gastcolleges en docenten krijgen vaker de kans stage te lopen in het bedrijfsleven. Evenals in het mbo en hbo besteden de wo-studenten meer studiepunten aan ondernemerschap en doen zij tijdens hun studie meer ervaring op als ondernemer. Zonder een causaal verband te kunnen aantonen valt op dat meer wo-studenten na het afronden van hun studie ondernemer willen worden (+ 2% zeker wel, +3% misschien tov. 2010). Concluderend zijn er ook in het wo belangrijke stappen gezet ten opzichte van het aanbod van ondernemerschap in het onderwijs en heeft ondernemerschap ook onder de studenten aan populariteit gewonnen.

5.4 Conclusies en aanbevelingen

Op basis van de uitkomsten van de tweemeting kan worden geconcludeerd dat in Nederland ondernemerschap de afgelopen jaren een vast onderdeel is geworden in de strategie en uitvoering van een groeiend aantal onderwijsinstellingen. De grootste vooruitgang is gemeten in het vo en in het hbo. Het ondernemerschapsonderwijs op universiteiten kent op een aantal specifieke gebieden vooruitgang. Ook in het po komt ondernemerschap steeds meer tot zijn recht. In het mbo is op een aantal zaken een achteruitgang gemeten op het gebied van ondernemerschap in het onderwijs. Ondanks dat het ondernemerschapsonderwijs voor verbetering vatbaar is, zijn de positieve ontwikkelingen genoemd door studenten in lijn met de stappen die reeds gezet zijn in de onderwijsinstellingen. Opvallend is wel dat mbo-studenten positiever zijn over het ondernemerschapsonderwijs dan de onderwijsinstellingen zelf.

Aanbevelingen

De monitoring van ondernemerschap in het onderwijs richt zich primair op de stand van zaken rondom ondernemerschapsonderwijs en minder op de achterliggende ontwikkelingen. Desalniettemin zijn er wel enkele zaken aan te wijzen waarop een aanbeveling van pas is. Voordat we dat doen is het goed om terug te blikken op de aanbevelingen van de eenmeting.

Aanbevelingen eenmeting (2010)

De belangrijkste aanbevelingen in de eenmeting (2010) waren samengevat als volgt[36]:

- Verbeter de beeldvorming van ondernemerschap in het onderwijs bijvoorbeeld door het verspreiden van goede voorbeelden.
- Pas de inspectienormen aan als daadwerkelijk wordt gestreefd naar verankering van ondernemend onderwijs. In sommige gevallen waren scholen op de vingers getikt door de onderwijsinspectie als zij ondernemend onderwijs aanboden, omdat zij dan niet genoeg 'verplichte' lesuren aanboden.
- Zet ondernemende directeuren in, omdat zij vaker ondernemerschap opnemen in het profiel van docenten.
- Meet of toets ondernemerschap om beter zicht te krijgen op de vorderingen die onderwijsinstellingen bij leerlingen bereiken,
- Vergroot de bekendheid van faciliteiten voor studentondernemers op de onderwijsinstellingen.
- Neem institutionele belemmeringen in het wo weg, met name in relatie tot de outputgerichte financieringsstructuur en gevestigde belangen van vakgroepen en afdelingen.
- Betrek het veld bij het formuleren van actiepunten voor het beleid.

De aanbevelingen uit de eenmeting zijn door ons niet geëvalueerd. Wel komen er uit de tweemeting resultaten die in sommige gevallen wijzen op een bestendiging van de aanbeveling uit de eenmeting. Belemmerende factoren door wetgeving of onderwijsnormen zijn ook in de tweemeting (2012) genoemd. Opvallend is dat vooral in het hbo vaak de wetgeving rondom onderwijstijd genoemd wordt als belemmering. Over alle sectoren heen wordt ook aangegeven dat andere prioriteiten het onderwijs (zoals kerndoelen in het po, eindtermen in het vo), opgelegd door de overheid, de mogelijkheid om aandacht te geven aan ondernemerschap verhindert.

Ook de bekendheid van studenten met faciliteiten op de onderwijsinstellingen blijft een punt van zorg. Nog steeds is er een grote groep studenten die niet op de hoogte is van het aanbod aan faciliteiten op het gebied van ondernemerschap. De beeldvorming in het primair onderwijs daarentegen, lijkt verbeterd ten opzichte van de meting in 2010. Het aandeel scholen in het primair onderwijs dat helemaal geen aandacht heeft voor ondernemerschap (in welke vorm dan ook) is kleiner dan ten opzichte van enkele jaren geleden.

In het kader van een doorlopende leerlijn, de aanwas van ondernemende studenten in het middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs is het belangrijk om dit in het po blijvend te stimuleren. Wetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat ondernemerschapsonderwijs leidt tot meer ondernemende competenties bij leerlingen en dat ondernemend onderwijs ook bijdraagt aan financiële wijsheid van kinderen[37].

Aanvullend op de aanbevelingen uit de eenmeting komen wij op basis van de tweemeting tot de volgende aanbevelingen:

- *Inventariseer welke specifieke belemmeringen de onderwijswetgeving bevat* om (ondernemerschaps)onderwijs verder te stimuleren. Vooral in het hbo is veelvuldig aangegeven dat het wenselijk is de wetgeving te versoepelen om ondernemerschap in het onderwijs verder te ontwikkelen.
- *Motiveer scholen ondernemerschapsonderwijs op te pakken in het kader van opbrengstgericht leren*. Opbrengstgericht leren is momenteel een van de speerpunten uit de Actieplannen 'Leraar

[36] EIM, Onderwijs en Ondernemerschap, Eenmeting 2010, mei 2010.
[37] Praag, M. van, R. Sloof, L. Rosendahl Huber. *'The effect of early entrepreneurship education'.* ACE: mei 2012

2020', 'Basis voor presteren' (po) en 'Beter presteren' (vo)[38]. Hiermee kan ondernemerschap op een natuurlijke wijze worden verbonden met staand overheidsbeleid dat gericht is op het verbeteren van de opbrengsten van het onderwijs.

- *Stimuleer Centres of Entrepreneurship in het mbo of de mogelijkheid tot aansluiting bij de Valorisatieregeling*[39]. Gelet op he toenemend aantal zzp'ers op de arbeidsmarkt ligt het voor de hand, ook voor het mbo, om hier actief op in te spelen. Het aantal CoE's in het mbo en het aantal ondernemerschapsactiviteiten blijft achter bij het hoger onderwijs[40].
- *Verspreid best practices*. Gelijk aan de resultaten uit de eenmeting komt ook uit de tweemeting naar voren dat onderwijsinstellingen grote behoefte hebben aan goede voorbeelden. Door niet alleen vraaggericht, maar juist alle scholen te voorzien van de best practices komt dit ook bij de minder ondernemerschapsgerichte scholen onder de aandacht. In het mbo kan de opzet en kennis van de CoE's in het hoger onderwijs als best practice dienen om een gestructureerde aanpak voor ondernemerschapsonderwijs in het MBO te ontwikkelen. De in deze tweemeting uitgewerkt best practices kunnen actief worden verspreid.
- *Faciliteer instellingen op het gebied van toetsingsmogelijkheden en certificaten*. Om ondernemerschap een vaste plek te geven in het onderwijs te geven, is het belangrijk voorwaarden te scheppen waarin leerlingen en studenten zich ten opzichte van elkaar kunnen onderscheiden. Om eerder verworven kennis en ervaring niet teniet te doen en om de doorlopende leerlijn te versterken is het zaak om op alle niveaus landelijke toetsingsmogelijkheden en erkende certificaten te ontwikkelen.

[38] http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/05/23/brief-actieplannen.html

[39] Deze regeling is in de huidige vorm alleen voor onderwijsinstellingen in het hoger onderwijs bedoeld. De regeling voorziet universiteiten (en ook hogescholen) in de ondersteuning van nieuwe bedrijvigheid en een verbeterde innovatiekracht van bestaande bedrijven.

[40] Eindevaluatie CoE's vanuit de regeling Onderwijs en Ondernemen 2007. Verwacht in november 2012.

Bijlage 1 Scoringsmethodiek

Om een verklaring te vinden waarom de ene onderwijsinstelling beter scoort op ondernemerschap dan de andere instelling zijn verdiepende interviews afgenomen (zie Figuur 0.2 voor een overzicht van de geïnterviewde onderwijsinstellingen). Er zijn vijftien minder goed scorende instellingen geïnterviewd (3 per onderwijssector) en twintig (4 per onderwijssector) instellingen met een mogelijke best practice.

Om goed scorende instellingen te identificeren zijn alle scores uit Tabel 0.1 bij elkaar opgeteld en zijn respondenten aan de hand van de ranking die daar uit voort is gekomen benaderd voor een interview. Per pijler wordt een gemiddelde score berekend, waarna de scores per pijler bij elkaar opgeteld worden tot een eindscore. Deze eindscore resulteert in een ranking van instellingen per onderwijssector. Om de lager scorende instellingen te achterhalen is gekeken naar het resultaat op een selectie (vraag 1, 2, 3 en 4) van de vragen uit Tabel 0.1. De instellingen die op (het merendeel van) deze vragen negatief geantwoord hebben, zijn gevraagd een aantal verdiepende vragen te beantwoorden (zie paragraaf 2.5).

Tabel 0.1 – Score per antwoordcategorie Best practice

Kwaliteits kader AGNL	Variabelen/ enquêtevragen	Antwoord	Score per antwoord	Totaal
Visie	1. In hoeverre wordt er binnen het (school)plan of de missie/visie van de school/onderwijsinstelling aandacht besteed aan het aspect ondernemerschap of ondernemend gedrag?	Helemaal niet	0	A. Gemiddelde 1 t/m 2
		Een klein beetje	1	
		Tamelijk sterk	2	
		Zeer sterk	3	
	2. In hoeverre is ondernemerschap of ondernemend gedrag verankerd in het curriculum/onderwijsprogramma?	Helemaal niet	0	
		Een klein beetje	1	
		Tamelijk sterk	2	
		Zeer sterk	3	
Strategie	3. In hoeverre is ondernemerschap of ondernemend gedrag onderdeel van het gewenste competentieprofiel van docenten op uw onderwijsinstelling	Helemaal niet	0	B. Gemiddelde 3 t/m 7
		Een klein beetje	1	
		Tamelijk sterk	2	
		Zeer sterk	3	
	4. Zijn er op uw onderwijsinstelling in 2011 specifieke activiteiten geweest, gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag?	Ja	1	
		Nee	0	
	5. Is er sprake van een 'actief partnership' tussen uw school/ onderwijsinstelling en één of meer bedrijven?	Nee	0	
	6. Hoe intensief is deze relatie?	Niet intensief	0	
		Een beetje intensief	1	
		Tamelijk intensief	2	
		Zeer intensief	3	
	7. Worden ondernemers ingeschakeld als gastdocenten?	Helemaal niet	0	
		Een klein beetje	1	
		Tamelijk veel	2	
		Zeer veel	3	
Ontwikkeling	8. Wordt leerlingen structureel gevraagd naar hun behoeften rond ondernemerschap of ondernemend gedrag?	Ja	1	C. Gemiddelde 8 t/m 9
		Nee	0	
	9. In hoeverre is uw school/onderwijsinstelling van plan ondernemerschap en/of ondernemend gedrag in de toekomst structureel (meer) aandacht te geven?	Helemaal niet	0	
		Een klein beetje	1	
		Tamelijk sterk	2	

Kwaliteits kader AGNL	Variabelen/ enquêtevragen	Antwoord	Score per antwoord	Totaal
		Zeer sterk	3	
Methodiek	10. In hoeverre komen activiteiten tot stand in samenwerking tussen verschillende (vak)disciplines.	Helemaal oneens	0	D. Gemiddelde 10 t/m 11
		Oneens	1	
		Oneens/eens	2	
		Eens	3	
		helemaal eens	4	
	11. In hoeverre zijn er binnen uw onderwijsinstelling voorzieningen aanwezig voor studentondernemers (zoals kantoorfaciliteiten, ateliers of werkruimtes, advies over het maken van businessplannen en toegang tot netwerken zoals de Kamer van Koophandel en (plaatselijke) ondernemerskringen)?	Helemaal niet	0	
		Een klein beetje	1	
		Tamelijk veel	2	
		Zeer veel	3	
Totaal				**Som A t/m D**

Tabel 0.2 – Overzicht geïnterviewde onderwijsinstellingen

Sector	Instelling	Unit/ sector/ domein/ faculteit
Po	Basisschool Rehoboth	
Po	OBS De Kinderboom	
Po	Het Startblok	
Po	Obs de Tandem	
Po	PCO Tjukemar	
Po	PC Basisschool de Rank	
Po	Polsstok	
Vo	RK SGM St Michaelcollege	
Vo	Praktijkonderwijs Fivel College	
Vo	SGM Breda voor Katholiek VO	
Vo	Hondsrug College	
Vo	Willem van Oranje college	
Vo	Oost Achterhoek	
Vo	Lorentz Groep vst. M. van Rossem	
Mbo	ROC Eindhoven	Ambacht, laboratorium en gezondheidstechniek
Mbo	ROC Ter AA	Zorg en welzijn
Mbo	ROC Arcus College	Techniek en procesindustrie
Mbo	ROC Zeeland	ICT, Media en Design
Mbo	ROC Rijn IJssel	Administratie en Ondernemerschap
Mbo	ROC Twente	Handel en ondernemerschap
Mbo	ROC Flevoland	Afdeling Ondernemerschap
Hbo	Fontys Hogeschool	Techniek
Hbo	Hs Zuyd	Techniek
Hbo	Avans Hogeschool	Economie
Hbo	Saxion Hogescholen	Economie
Hbo	Chr. Agrarische Hs	Landbouw
Hbo	ArtEZ	Theater en dans / Art Business Centre
Hbo	Chr. Hogeschool Windesheim	School of Engineering & Design
Hbo	Hogeschool Zuyd	Techniek
Wo	Universiteit van Amsterdam	Rechten
Wo	Erasmus Universiteit Rotterdam	Theologie en filosofie
Wo	Universiteit Utrecht	Natuurwetenschappen
Wo	Universiteit Maastricht	Economie en bedrijfskunde
Wo	Universiteit Utrecht	Letteren en wijsbegeerte
Wo	Vrije Universiteit Amsterdam	Natuurwetenschappen

Bijlage 2 Beschrijving Best Practices

Uit de enquête is een aantal onderwijsinstellingen naar voren gekomen die “Ja” antwoordden op de vraag: Ziet u uw onderwijsinstelling als een goed voorbeeld (best practice) voor andere scholen/onderwijsinstellingen op het gebied van ondernemerschap en/of ondernemend gedrag? Daaruit zijn acht instellingen geselecteerd, in Bijlage 1 is de methodiek toegelicht. Daarnaast zijn er acht instellingen toegevoegd die in 2012 een subsidie ontvingen voor de uitrol van hun Best practice (in het kader van het actieprogramma Onderwijs en Ondernemen).

Open huis

In deze bijlage zijn de 16 best practices beschreven. Voor diegenen die meer willen weten over de projecten is er de mogelijkheid contact op te nemen met de onderwijsinstellingen of om de open-huis-dagen te bezoeken. In de periode november 2012 t/m mei 2013 bieden de best practice-instellingen daarmee de gelegenheid om meer te weten te komen. De contactgegevens van de onderwijsinstellingen en de data van de open-huis-dagen zijn vermeld op www.agentschapnl.nl/programmas-regelingen/best-practices-ono.

Tabel 0.3– Overzicht Best Practices per onderwijssector

Sector	Naam instelling	Projecttitel
Po	OBS De Tandem	De Torteltuinen
Po	PCO Tjukemar	Joure Ambachtstad, Techniek & Ondernemen
Vo	Hondsrug College	Entreprenasium - ondernemend onderwijs voor havo & vwo
Vo	Willem van Oranje college	IBC Innovation en Education
Vo	OSG De Driemark	NO2 Oost-Achterhoek
Vo	Maarten van Rossem	Docenten draaien droomlessen
Mbo	Scalda	Ondernemen kan je leren
Mbo	ROC RijnIJssel	Ondernemend Onderwijs, vast en zeker!
Mbo	ROC van Twente	Handel en ondernemerschap
Mbo	ROC Flevoland	Doorlopende leerlijn vmbo-mbo
Hbo	Saxion Hogescholen	Adoptieleren en Multus
Hbo	Chr. Agrarische Hogeschool	Agrarisch ondernemen
Hbo	ArtEZ	De Designcylce
Wo	Universiteit Maastricht	Entrepreneurship and SME management
Wo	Universiteit Utrecht	Vraaggestuurd ondernemerschapsonderwijs
Wo	Vrije Universiteit Amsterdam	Ondernemerschap en SVI

Primair onderwijs

Joure Ambachtstad, ambachtelijk ondernemen
PCO Tsjukemar

De kracht van het project ‘Joure Ambachtstad’ is de verbinding die het onderwijs gelegd heeft met het lokale thema van de stad: ambachtelijk ondernemen. Joure is een ambachtsgemeente met een vriendelijk ondernemersklimaat. Sinds 3 jaar stimuleert de gemeente verschillende ondernemerschapactiviteiten bij leerlingen en leraren in het basisonderwijs.

Kids in Bizz
Acht basisscholen en twee vo scholen zijn betrokken in het project. Leerlingen én leraren worden met het programma ‘Kids in Bizz’ spelenderwijs in contact gebracht met het ondernemerschap en alles wat daarbij komt kijken. De onderneming die de kinderen opzetten, staat in het teken van een ambacht.
De kinderen maken excursies naar de bedrijven van ambachtslieden. Ze bezoeken ook Museum Joure, dat in alle activiteiten een belangrijke rolt speelt. De ambachtslieden geven op school gastlessen en workshops. De ervaringen die leerlingen opdoen tijdens deze activiteiten maken deel uit van een leerlijn waarin ondernemerschap en ambachten aan elkaar zijn gekoppeld. Een concrete opbrengst van het project bestaat uit mappen met lesbrieven, waaronder een map over Ambachtelijk Ondernemen. Deze mappen zijn beschikbaar gesteld aan alle 23 scholen in de gemeente Skarsterlân.

Ondernemerschap en ambachtelijkheid
Het thema ambachtelijk ondernemerschap zorgt allereerst voor een concrete en betekenisvolle invulling van het ondernemerschapsonderwijs. Daarnaast vormt het de verbindende factor tussen de deelnemende scholen, de gemeente en overige projectpartners. Een succesfactor daarbij is dat de projectpartners allen op hun eigen wijze bijdragen aan de ondernemendheid van leerlingen, docenten en management. De transformatie van een – lelijk - transformatorhuisje is een van ondernemende project waar verschillende ambachten deel van uitmaken. Basisschool de Ynset uit Rottum slaagde erin om het transformatorhuisje dat voor de school staat met 20.000 euro aan sponsorgeld in een kunstwerk te veranderen. Het huisje is bekleed met tegels die de leerlingen, onder leiding van een kunstenares, zelf hebben ontworpen. De tegels zijn gebakken in de aardewerkfabriek van Koninklijke Tichelaar Makkum. Op de dag van de onthulling van het kunstwerk vond een grote markt plaats waar kinderen ambachtelijke producten verkochten.

PCO Tjsukemar ontving subsidie voor het overdragen en uitrollen van de ontwikkelde best practice vanuit de regeling ONO Uitrol Best Practice 2012.

De Torteltuinen
OBS De Tandem
In 2010 zijn de basisscholen De Tandem en De Petteflet gestart met het ondernemerschapsproject De Torteltuinen. Samen met de leerlingen zijn tuinen naast het schoolgebouw ingericht om hen te leren ondernemen.
De tuinen zijn de basis van twee kleine ondernemingen, De Groene Schakel en De Torteltuin, dat de kinderen tot een bloeiend bedrijfje hebben gemaakt. Ze leren wat er allemaal bij komt kijken om een idee te verwezenlijken: doorzettingsvermogen hebben, initiatief nemen, overleggen en verantwoordelijkheid nemen.

Aanpoten in de tuin
Elke groep leerlingen beheert een stuk van de tuin en dat begint al met groep één. Het bedrijfje heeft een directie en verschillende afdelingen zoals een afdeling tuin, catering, financiën, marketing en winkelverkoop. Er is zelfs een webshop op poten gezet. De leerlingen maken vanaf groep 1 kennis met verschillende functies, en komen zo in aanraking met verschillende aspecten van ondernemen. Directeur Oosterloo: “De contacten met de ondernemers en de bank zijn erg leerzaam voor de leerlingen, zo wordt er bijvoorbeeld onderhandeld over leveringen en wordt het beheer van de inkomsten van het bedrijfje met de bank besproken. Het is prachtig om te zien hoe serieus ze dat nemen.”
Kinderen leren dat alle vaardigheden relevant zijn in de onderneming en voor het latere leven. Elke leerling is wel ergens goed in en kan bijdragen aan de onderneming. De praktijk laat ook zien dat

leerlingen het beste uit zichzelf willen halen en dat ze heel secuur te werk gaan.
Ondernemers in de dop
Met de onderneming als uitgangspunt is in het curriculum een relatie gelegd met vakken als rekenen en taal. Bij het in- of verkopen van producten komt bijvoorbeeld veel rekenwerk kijken. Voor de contacten met ondernemers is zowel schriftelijke als mondelinge communicatie van belang. Tenslotte is er een link met het natuuronderwijs. Kinderen verwonderen zich er vaak over hoe je een paar aardappelen kunt poten en er vervolgens heel veel kunt oogsten.

Zaaien en oogsten
De samenwerking met ondernemers uit de buurt is een belangrijke succesfactor van de bedrijfjes. De ondernemers die hebben geholpen met bijvoorbeeld de aanleg van de tuin en het opzetten van een webshop, behandelen de leerlingen als volwaardige partners en opdrachtgevers. Beide scholen hebben twee mooie kinderbedrijven neergezet. De leerlingen van Petteflet zijn zelfs genomineerd voor de European Enterprise Promotion Award.

OBS De Tandem ontving subsidie voor het overdragen en uitrollen van de ontwikkelde best practice vanuit de regeling ONO Uitrol Best Practice 2012.

Voortgezet onderwijs

Verfrissend ondernemerschapsonderwijs
Willem van Oranje College
Bijzonder aan het International Business College is dat havoleerlingen hun lesstof in vier dagen doen. De vijfde dag volgen ze ondernemerschapsonderwijs, dat zeer praktisch ingestoken is en dat door ook ondernemende docenten verzorgd wordt. Havoleerlingen met een Economie & Maatschappij-profiel kunnen solliciteren naar een plaats op het International Business College (IBC). Op het IBC moeten de leerlingen flink aanpoten, maar het levert ze ook heel wat op: meer uitdaging, hogere slagingskansen en betere aansluiting op een hbo-vervolgopleiding.

Modules en werkvormen
Het IBC telt zes modules: van kennismaken met ondernemerschap tot het opstellen van een financieringsplan en alles wat daartussen zit. Het leerelement wordt gekoppeld aan een opdracht. Bij een workshop leiderschap bijvoorbeeld wordt eerst gekeken wat leiderschap is, wie welke aspecten van leiderschap in zich heeft en wat dit betekent in de praktijk van een ondernemer. Niet alleen de leerlingen maar ook de docenten hebben baat bij het ondernemerschapsonderwijs. Het geeft ze de kans ondernemend te werk te gaan en sneller te schakelen. Projectdirecteur Leny van der Ham: "We denken niet meer in collegetijden van drie kwartier: zo gaat een ondernemer immers ook niet te werk. Meer vrijheid, meer lol en volop inspiratie: dat brengt deze onderwijsvorm teweeg. En zoals de docenten zeggen, IBC is ontsaaiend en verfrissend!"

Feiten en cijfers
Na enkele jaren IBC blijkt dat de leerlingen beter presteren dan reguliere E&M-leerlingen. Er zijn duidelijke verschillen gemeten in de slagings- en overgangspercentages tussen beide groepen leerlingen. In 2011 is 100 procent van de IBC-leerlingen geslaagd tegenover 81 procent van de reguliere havisten. Ook onder de docenten zijn goede resultaten gemeten. Ze gedragen zich ondernemender, vergroten hun netwerk en werken klantgerichter.
Een van de uitgangspunten bij de start van het IBC was een betere aansluiting tussen havo en hbo. De verwachting is dat deelname aan het IBC in de toekomst leidt tot minder uitval in de hbo-vervolgopleidingen. IBC-leerlingen gaan tijdens het programma tien dagen naar een hogeschool, waardoor zij beter kunnen inschatten wat een hbo-opleiding precies inhoudt. Het Willem van Oranje

College wil het IBC in de toekomst in alle profielen van de havo aanbieden. Daarnaast wordt gewerkt aan een programma op vwo-niveau. Er zijn al enkele universiteiten gepolst voor mogelijke samenwerkingsverbanden.

Het Willem van Oranje College ontving subsidie voor het overdragen en uitrollen van de ontwikkelde best practice vanuit de regeling ONO Uitrol Best Practice 2012.

Pitchen in Dragons' Den
OSG De Driemark en Christelijk College Schaersvoorde

Een ondernemend lesprogramma moet wel competitief en realistisch zijn, wil het aanslaan bij leerlingen én leraren. Bij de vo scholen OSG De Driemark en Christelijk College Schaersvoorde is een Dragons' Den georganiseerd met echte ondernemers. Een spannende manier om te bepalen of de businessplannen van leerlingen 'ondernemersproof' zijn. Het werkt heel motiverend en stimulerend op de leerlingen.

Tien modules in een schooljaar
Op de twee scholen is het ondernemerschapsonderwijs opgenomen in het lesprogramma van de bovenbouw van havo en vwo. Per week worden 2 tot 3 uur besteed aan ondernemerschap en er is een projectweek. Het jaar is opgedeeld in tien modules, waarbij een module bestaat uit workshops en lezingen vanuit verschillende disciplines. Iedere leerling besteedt per jaar 60 tot 80 uur aan ondernemende activiteiten. Vaste onderdelen zijn bedrijfsbezoeken, workshops, gastcolleges en het schrijven van een ondernemingsplan.

Jr. company in Dragons' Den
Ondernemers uit de regio zijn intensief betrokken bij het project en vooral bij het onderdeel jr. company. Vier of vijf leerlingen ontwikkelen samen een nieuw product en stellen een ondernemingsplan op. Tijdens mastermeetings en masterclasses met professionals uit het bedrijfsleven en de zakelijke dienstverlening worden de ondernemingsplannen doorgenomen. Om te beoordelen in hoeverre de leerlingen echt 'ondernemersproof' zijn, moeten ze hun plan ook presenteren aan de Dragons' Den. Zeven tot acht regionale bankiers, zelfstandig ondernemers, accountants, marketingmanagers en HR-managers vormen samen de Dragons' Den. Zij beoordelen de plannen en de echt goede ideeën worden daadwerkelijk op de markt gezet. Een voorbeeld is de schoenenautomaat met (wegwerp)schoenen voor 5 euro waarop je van en naar de discotheek of het café loopt. Uit deze competitieve aanpak blijkt duidelijk dat het in praktijk brengen van de (ondernemers)theorie een zeer motiverende, inspirerende en stimulerende invloed heeft op de leerlingen.

Ondernemende inspanningen worden serieus genomen
De ondernemerschapsmodules worden bij beide scholen stevig verankerd in het curriculum: als onderdeel van een vakgebied, als lesstof voor keuzewerktijd-uren en tijdens projectweken. Projectleider Willem Jansen van Velsen: "Daarnaast leggen we een directe relatie tussen het profielwerkstuk – hét 'masterpiece' van de leerling - en het examen (Programma van Toetsing en Afsluiting). Het mooie is dat we hiermee een duidelijk signaal afgeven naar de leerlingen dat hun ondernemende inspanningen echt serieus genomen worden."

Positief imago van de ondernemer
"Wij zien dat leerlingen in positieve zin veranderen door alle activiteiten", zegt Jansen van Velsen. "Ze hebben meer zelfvertrouwen gekregen en zijn minder bang om fouten te maken. En ook hun beeld van de ondernemer is veel positiever. Een bijkomend voordeel is dat het project de blik van de leerlingen op de Achterhoek verruimt, en dat ze oog krijgen voor de mooie en innovatieve

bedrijven die er zijn gevestigd. Daar kunnen ze later in hun studie en loopbaan hun voordeel mee doen.”

OSG De Driemark en Christelijk College Schaersvoorde ontvingen subsidie voor het overdragen en uitrollen van de ontwikkelde best practice vanuit de regeling ONO Uitrol Best Practice 2012.

Docenten draaien droomlessen
Maarten van Rossem

De docenten staan centraal in het ondernemerschapsonderwijs op het vo college Maarten van Rossem. Het is begonnen met een cultuuromslag bij de docenten. Ze stellen zelf hun ondernemerschapscurriculum op. Het uitgangspunt is een ideaalbeeld: ‘Hoe willen wij dat onze leerlingen de school verlaten?’ Docenten krijgen de verantwoordelijkheid én de ruimte om hun ideeën uit te voeren. Die werkwijze levert tevreden studenten en docenten op. Als docenten vanuit hun eigen ideeën lessen voorbereiden en plezier hebben in wat ze doen, kunnen zij de lesstof ook beter overbrengen op de leerlingen. Het doel van het ondernemerschapsonderwijs is drieledig: leerlingen ontwikkelen hun talenten, ze leren op een verantwoorde manier risico’s nemen en hun nieuwsgierigheid word getriggerd.

Feedback is belangrijk

Het is klein begonnen met een groepje enthousiaste docenten. Ze werken met elkaar samen, bijvoorbeeld aan het curriculum en wonen elkaars lessen bij. Belangrijk element is het geven van feedback: niet alleen als zaken goed gaan, maar ook als dingen minder goed verlopen. Omdat er veel van de docenten wordt verwacht, is het belangrijk dat ze goed worden ondersteund bij de uitwerking van hun ideeën. Per afdeling is er daarom een adviseur aangesteld die het proces ondersteunt. Bij de aansturing van de docenten wordt meer gelet op het resultaat dan op het aantal uren dat docenten aan hun taken besteden: “Iedereen is een beetje directeur”.

De activiteiten zijn in eerste instantie bekostigd met geld vanuit de maatschappelijke stage. Een voorbeeld hiervan is het ‘Helden en schurkenfestival’ waarbij theater, dans en zang samenkomen in een voorstelling. De leerlingen zijn van ‘a tot z’ betrokken bij de organisatie van het festival en de uitvoering van het evenement. Net als de docenten, komen ook de leerlingen los van de gebruikelijke lesstructuur. Ze gedragen zich ineens anders, handelen op eigen initiatief en zijn vindingrijk. Voor het festival zijn geen folders of ander reclamemateriaal gemaakt: de leerlingen en docenten zijn zélf de levende uithangborden. Ze zijn creatief te werk gegaan en hebben - met gesloten beurs - samenwerking gezocht met andere scholen en instellingen. Studenten van het ROC komen nu bijvoorbeeld op het Maarten van Rossem folders en flyers maken, voor een opdracht in hun eigen curriculum.

In dit project is de weg die docenten en leerlingen afleggen, belangrijker dan een vastomlijnd einddoel. Een tevredenheidsonderzoek onder de staf wijst uit dat de docenten nog steeds achter de gekozen werkwijze staan. En ieder succes onderweg is een stimulans om door te gaan.

Middelbaar beroepsonderwijs

Vast en zeker, ondernemend onderwijs
ROC Rijn IJssel

Op ROC Rijn IJssel neemt ondernemerschap een prominente plaats in. Dat zie je bijvoorbeeld terug in de onderwijscatalogus en in het profiel van de opleiding. Bijzonder is de inbedding van ondernemerschap in het vak Loopbaan & Burgerschap. Het succes van het

ondernemerschapsonderwijs rust op 4 belangrijke pijlers: het Ondernemersloket, professionalisering van de docenten, het inpassen van meer ondernemendheid in opleidingen en het mbo-ondernemerschapscertificaat. Maar de allerbelangrijkste pijler is draagvlak bij directie, management en docenten.

Ondernemersloket
ROC Rijn IJssel is in 2007 gestart met de oprichting van het Ondernemersloket: een expertisecentrum voor startende ondernemers voor heel Rijn IJssel. Door de positieve reacties op het Ondernemersloket zijn meer medewerkers enthousiast geraakt om ondernemerschap in het curriculum op te nemen. Er is een stuurgroep gevormd die bestaat uit de directeuren van alle onderwijssectoren. Voor het draagvlak op de werkvloer levert iedere sector een ambassadeur aan, die afkomstig is uit hun docententeam.

Professionalisering van docenten
Projectleider Judith ten Busch: “De docenten werken op vrijblijvende basis mee aan het ondernemerschapsonderwijs. Ze leren het talent bij studenten te herkennen. Docenten die bij ons nieuw binnenkomen, nemen bij het behalen van hun pedagogisch-didactische aantekening ook deel aan het subonderdeel ondernemerschap. En in de toekomst zullen we meer sturen op werving van docenten met een ‘ondernemend profiel’. Er is ook een ‘train de trainer’-cursus ontwikkeld, om het ondernemerschapsonderwijs binnen de organisatie verder te brengen.”

In het schooljaar 2012-2013 wordt het curriculum ‘Ondernemend gedrag’ ingebed in het vak Loopbaan & Burgerschap. Op dit moment maakt ondernemendheid in 40% van de opleidingen deel uit van het lesprogramma. In het eerste jaar ligt de focus vooral op ondernemendheid, terwijl jaar 2 meer ingaat op ondernemerschap, onder meer met studentbedrijven. Docenten worden vanaf het tweede jaar meer ingezet als coach en minder voor kennisoverdracht. De school heeft actief meegewerkt aan de ontwikkeling van het mbo-certificaat CE Ondernemerschap. Dit certificaat draagt bij aan een goede voorbereiding van mbo-leerlingen op zelfstandig ondernemerschap. Alle ROC’s die het certificaat uitgeven, zijn zelf verantwoordelijk voor de (toetsing) van de kwaliteit hun studenten.

Opbrengsten en successen
Er zijn al successen geboekt. Er zijn inmiddels tien studentenbedrijven opgericht, die in samenwerking met de Kamer van Koophandel hun ondernemingsplan uitwerken. Een van de studentenbedrijven heeft bijvoorbeeld Knetterzeep ontwikkeld, om kinderen aan te sporen hun handen te wassen voor het eten. Dit idee is goed ontvangen en wordt ook echt op de markt gebracht. Het netwerk van de school is een belangrijke succesfactor. Het ROC profileert zich als een ondernemende school en zoekt intensief samenwerking met partners en netwerken in de regio. Zo ontstaan nieuwe ideeën om studenten en docenten ondernemender te maken.

ROC Rijn IJssel ontving subsidie voor het overdragen en uitrollen van de ontwikkelde best practice vanuit de regeling ONO Uitrol Best Practice 2012.

Écht leren ondernemen
Scalda
Scalda heeft een leerbedrijf opgericht waarin alles ‘echt’ is: echte projecten, echte klanten, echte verantwoordelijkheden en echte uitdagingen. De permanente (externe) leeromgeving is gestart door studenten van het ICT-Lyceum. Het is niet direct verbonden aan docenten of leerjaren. Leerlingen leren in een praktijksituatie waarin onderwijs, ondernemen en ondernemers permanent zijn bijeengebracht.

Geen stage, geen fictie
Voorheen liepen studenten alleen stage bij een bedrijf. Daardoor werden ze veel zelfstandiger en initiatiefrijker, maar bij terugkeer op school vervielen ze vaak in hun oude studentenpatronen. De studenten gaven aan dat ze de fictieve opdrachten niet motiverend vonden. Ze wilden meer ruimte, waardering en verantwoordelijkheid. Dit zijn precies de elementen die een succes maken van het leerbedrijf, Stichting Innovision Solutions genaamd. Studenten en docenten leggen verbanden met (economische) ontwikkelingen in de regio, gebruiken hun eigen netwerk, hebben gedeelde verantwoordelijkheid en werken daardoor intensiever samen.

Leerwinst staat centraal
Het leerbedrijf beoordeelt welke opdrachten interessant zijn, maakt daar een leerofferte voor, waarin de opdracht en de leerdoelen staan omschreven. Studenten, opdrachtgever en coach ondertekenen deze offerte. Aan ieder leerdoel wordt een student gekoppeld die zichzelf dat doel heeft gesteld.

Mate van ondernemerschap
De opleiding begint met enkele nulmetingen op vakken zoals Nederlands en Engels. Voor iedere leerling is er een Persoonlijk Ontwikkelingsplan (POP) waarin de leerdoelen staan beschreven en een portfolio, dat per project verder gevuld wordt. Het leerbedrijf werkt niet in blokken. In plaats daarvan werken leerlingen van lagere en hogere leerjaren samen, afhankelijk van de offerteaanvraag. In de hogere leergangen neemt het aanbod gestuurde onderwijs steeds verder af. Niet alle studenten zijn in dezelfde mate ondernemend en daar wordt in het onderwijs rekening mee gehouden. Sommige studenten zullen vooral uitvoerend te werk gaan en andere zullen zelfs managementtaken uitvoeren. De docent speelt een zo klein mogelijke rol bij de beoordeling van de projecten. Coaching en examinering blijven op deze manier gescheiden. Externe partijen toetsen en beoordelen het portfolio van de studenten. Daarbij spelen elementen als (zelf)reflectie, feedback en de verdediging van het portfolio een rol.

Opbrengsten en ambities
Er zijn nu 21 externe projecten waar ruim honderd studenten aan deelnemen. De uitgevoerde opdrachten zijn erg uiteenlopend: van een website voor de lokale tandarts tot een communicatiesysteem voor een recreatiepark waarbij de technische dienst direct in contact wordt gebracht met de receptie. Projectleider Filippo: “Uit onderzoek komt naar voren dat de studenten zich verantwoordelijker voelen, het proces serieuzer nemen en veel (pro-) actiever zijn. Wij willen deze vorm van onderwijs dan ook op andere domeinen uitzetten. Dat vergt nog wel een cultuuromslag, een klassiek roostersysteem met één docent voor de klas past daar niet meer bij.” Scalda zal al het ontwikkelde lesmateriaal digitaal ter beschikking stellen via een open interactieve databank.

Wat kunt u van dit project leren?
Het concept van het leerbedrijf is goed overdraagbaar. Het is interessant voor scholen in een krimpregio om intensief samen te werken op allerlei terreinen. Zo verkleinen ze de kans op het verdwijnen van opleidingen. Ook is het belangrijk dat studenten weten wat voor soort werk ze in hun krimpregio kunnen gaan doen.

Ondernemerslab stimuleert ondernemende jongeren
ROC van Twente
ROC van Twente leidt studenten op voor ruim 300 beroepsopleidingen op verschillende niveaus en via diverse leerwegen, verdeeld over 12 MBO Colleges. Voor studenten die een eigen bedrijf of als zelfstandig ondernemer willen starten is ondersteuning mogelijk. Sinds 2010 werkt de

onderwijsinstelling intensief samen met de Regionale Organisatie Zelfstandigen (ROZ), een adviesorganisatie voor starters en ondernemers in Twente en de Achterhoek.

Experimenteren
Alle faciliteiten van het ROZ staan de studenten ter beschikking. De bedrijfsadviseurs en coaches helpen studenten van het ROC bijvoorbeeld bij het opstellen van een ondernemingsplan en bij het opzetten van hun onderneming. Daarnaast verzorgt het ROZ colleges over ondernemerschap. In het Ondernemerslab Twente kunnen de studenten experimenteren met ideeën, de haalbaarheid van hun plannen onderzoeken en werken aan hun ondernemersvaardigheden. Ze kunnen tijdens, maar ook nog na hun studie advies van de ROZ krijgen over het starten van een eigen bedrijf. Gemiddeld werkt een student een halve tot een hele dag per week in het Ondernemerslab bij de ROZ, afhankelijk van de opleiding die ze volgen. De mogelijkheid om te participeren in het ondernemerslab is voor alle studenten uit alle opleidingen beschikbaar.

Leerzaam studentbedrijf
Praktijkervaring voor studenten staat bij ROC van Twente hoog in het vaandel. Naast het Ondernemerslab Twente zijn studentbedrijven dan ook een belangrijk onderdeel van het ondernemerschapsonderwijs. De opleiding Toerisme heeft bijvoorbeeld een studentbedrijf-reisbureau opgezet en er wordt door studenten een klimmuur geëxploiteerd op de Universiteit Twente. De leerlingen die voor een studentbedrijf kiezen, zijn soms van huis uit al ondernemend en krijgen op deze manier de kans om hun drang in daden om te zetten.
Projectleider Bert Timmerman: “De mate waarin een studentbedrijf succesvol is, is niet het belangrijkste resultaat; belangrijker is dat het proces leerzaam is voor de studenten. Dat monitoren we tijdens gesprekken tussen student, docent en de ROZ-bedrijfsadviseur. Sommige studentbedrijven zijn naast succesvol ook vooral inspirerend! ” “Een van de grootste uitdagingen is om alle studenten te bereiken met het ondernemerschaps-onderwijs. Dat is best lastig; ROC van Twente telt 20.000 studenten. We onderzoeken daarom of een app. over ondernemerschapsprojecten en -onderwijs daarvoor geschikt is.”

ROC Flevoland
Doorlopende stimuleringslijn ondernemerschap vmbo-mbo
Ondernemerschap heeft een structurele plaats gekregen in het onderwijsprogramma van het ROC. Sinds 2005 is er aangewerkt om ondernemendheid te stimuleren binnen àlle opleidingen via learningcompanies, studentbedrijven en starterstrajecten.

Alle leerlingen krijgen in het eerste leerjaar verplicht een inleiding op ondernemende vaardigheden (IOV) en maken zo kennis met ondernemerschap. Projectleider Jolanda Donk: “Deze inleiding is niet meer te vergelijken met het oude handelsdiploma. Dat sprak leerlingen helemaal niet aan en ze herkenden zich er ook niet in. We leggen nu een duidelijke link naar het beroep waar ze voor opgeleid worden. Ook bij de niet-economische beroepen laten we ze ervaren wat een ondernemende houding is. Bijvoorbeeld door leerlingen Zorg na te laten denken over verbeteringen in de taken en het zorgproces, over welke kansen ze zien en hoe ze daar binnen een organisatie actie op kunnen ondernemen.”
De IOV beslaat 1,5 uur per week, gedurende een periode van 10 tot 20 weken.

Peer coaching
Het ROC is trots op wat er bereikt is samen met het vmbo. De leerlingen die daar een learning company opzetten, worden ondersteund door mbo studenten via peercoaching.
Dat werkt heel goed, want de vmbo’ers nemen eerder iets aan van hun leeftijdgenoten. En de mbo’ers voelen zich verantwoordelijk en je ziet ze groeien in hun rol. Het zijn vaak BOL-leerlingen

niveau vier die leiding moeten leren geven, maar daar in de reguliere stage nauwelijks de kans voor krijgen. Zij brengen ook hun kennis over (zoals administratie voeren, presenteren, maken van een plan) en ze voeren voortgangs- en functioneringsgesprekken met de leerlingen. De docenten van vmbo en mbo overleggen met elkaar en bewaken de kwaliteit.

Slagvaardig
De aparte afdeling (College4business) die is ingericht om het ondernemerschapsonderwijs te bevorderen, heeft erg goed gewerkt. Er is inmiddels een team van 5 mensen die veel expertise hebben opgebouwd en die het thema als ambassadeurs intern en extern uitdragen. Donk: “Een keerzijde van deze aanpak is dat de vakdocenten het werk uit handen genomen is en dat ze daardoor soms minder betrokken zijn. Daar gaan we komende tijd nu meer aandacht aan besteden.”
Een ander sterk punt is dat het ondernemerschapsonderwijs binnen ROC Flevoland via de structurele bekostiging is geregeld, waarmee het verankerd is in het reguliere proces.

ROC Flevoland ontving subsidie voor het overdragen en uitrollen van de ontwikkelde best practice vanuit de regeling ONO Uitrol Best Practice 2012.

Hoger beroepsonderwijs

Adoptieleren
Saxion hogeschool
Ondernemende studenten kunnen bij Saxion terecht bij de opleiding ‘Small Business & Retail Management’.
Een belangrijk uitgangspunt voor de opleiding is dat studenten in de propedeusefase onderzoeken of het ondernemende ze inderdaad goed ligt. Dat kun je maar beter zo vroeg mogelijk ontdekken. In de afgelopen jaren is daarvoor ervaring opgedaan met twee verschillende instrumenten. In Deventer met het zogeheten ‘adoptieleren’: bedrijven kunnen een Saxion-student adopteren. En in Enschede konden de studenten de handen uit de mouwen steken in Multus: een bedrijf dat binnen Saxion voor leerdoelen is opgericht. Met ingang van het studiejaar 2012-2013 zijn de 2 instrumenten samengevoegd onder de noemer Praktijkleren. De opleiding ziet hierin een goede mogelijkheid om het beste van beide werelden te verenigen.

Tot veel in staat met Multus
Saxion heeft voor alle eerstejaarsstudenten Small Business & Retail Management binnen de hogeschool de onderneming Multus opgezet. Multus is geen virtueel bedrijf, maar een écht KvK-geregistreerd en belastingplichtig bedrijf. Alle eerstejaars stromen in Multus in, dat daarom een vestiging heeft in Deventer en in Enschede. De business units op beide locaties zijn gelijkwaardig, werken samen maar zijn ook onderling in competitie. Studenten krijgen te maken met alle facetten van het ondernemerschap, waaronder het bepalen van een bedrijfsstrategie, het opstellen van een meerjarenplanning, netwerken en het opereren in een concurrerende omgeving. Multus is daarmee een onderneming die studenten de kans biedt ervaring op te doen op het gebied van ondernemerschap en ondernemend managen.

Adoptieleren
Daarnaast maken studenten in de eerste maanden van de opleiding kennis met de algemene kanten van het ondernemerschap en ondernemerschapsvaardigheden. Vanaf het tweede kwartaal loopt iedere student één dag per week met een ondernemer mee, gedurende minimaal een jaar. Deze ondernemer adopteert als het ware een student. Student en ondernemer trekken samen op, waardoor de student direct ervaart wat het is om ondernemer te zijn. En het stelt hen in staat om

voor zichzelf de vraag te beantwoorden of ondernemerschap hen ligt en of ze zich hierin verder willen ontwikkelen.

In het studiejaar 2012/2013 zijn ongeveer 244 eerstejaarsstudenten werkzaam in Multus. Academiedirecteur Hans Weusthof: “Multus is een bedrijf dat ieder jaar een nieuwe bezetting heeft. Studenten vinden het een goede leerschool. Het biedt ze een prima mogelijkheid om snel te groeien in een onderneming en de verschillende facetten van ondernemerschap te ervaren. De combinatie met het adoptieleren maakt dit instrumentarium uniek. Waar vindt een student verder de mogelijkheid om tegelijkertijd zelf te ondernemen én de kunst af te kijken van een echte ondernemer?”

Agrarisch ondernemerschap
Christelijke Agrarische Hogeschool

Ondernemerschap neemt een belangrijke plek in op de Christelijke Agrarische Hogeschool (CAH) uit Dronten en Almere. Naast de vierjarige major Agrarisch ondernemerschap kent de CAH de minor Ondernemerschap en de master Agribusiness Development. Succesfactoren van het agrarisch ondernemerschapsonderwijs zijn mentorschap en de persoonlijke ontwikkeling van studenten.

Competentiegericht leren en persoonlijke ontwikkeling

De hogeschool hecht veel waarde aan leren in en uit de praktijk. Studenten moeten de kans krijgen om in authentieke situaties te werken en zo voorbereid te worden op het ondernemerschap. Ondernemerschap is te leren door competentieontwikkeling. Eén van de tien CAH-competenties is dan ook ondernemen. Bij de start van hun opleiding doen de studenten een nulmeting naar hun competenties, zoals ondernemen, presenteren en onderzoeken. Tijdens hun opleiding leggen ze zelf het accent op de competenties die ze willen ontwikkelen.
In de afstudeerfase leidt dit tot een competentieprofiel waarin de studenten hun competenties hebben uitwerkt.
Dit profiel maakt deel uit van de eindbeoordeling, waar ook een externe beoordelaar (ondernemer of vertegenwoordiger van de Kamer van Koophandel) bij is betrokken.

Mentor als succesfactor

Kenmerkend voor het ondernemersonderwijs van de CAH is het mentorschap. Alle studenten hebben een vaste mentor die hen – gedurende meerdere jaren - begeleidt bij de ontwikkeling van verschillende competenties. De docenten zijn getraind en hebben affiniteit met coaching. In hun rol als gids, monitor en spiegel begeleiden ze groepen studenten van eenzelfde studierichting. Studenten hebben regelmatig gesprekken met hun mentor die ze een stapje verder helpt bij het ontwikkelen van hun competenties. De studenten zien hun mentoren niet alleen buiten de lessen; ze krijgen ook vaak les van hun begeleiders. Zo krijgen de mentoren een compleet beeld van hun studenten.

De Design Cycle
ArtEZ hogeschool

Voor creatieve studenten is ondernemerschap van groot belang, want tachtig procent van hen oefent namelijk na het afronden van de studie geheel of gedeeltelijk een zelfstandig beroep uit. ArtEZ hogeschool voor de kunsten hecht dan ook veel waarde aan ondernemerschap en ondernemend gedrag. In de curricula zijn vakken als branding, marketing, kostprijs berekenen, netwerken, collectioneren, Art economy prominent aanwezig. Daarnaast is er een aparte minor Cultureel succes en geld verdienen voor die studenten die zich verder willen verdiepen in

ondernemen. Een bijzonder project is de *Design Cycle* waar het artistieke en het zakelijke geïntegreerd aan bod komen. Binnen dit project doorloopt een mode collectie de hele productiecyclus: van ontwerp tot winkel.

Collectie Arnhem Fashion
De 3ejaars studenten van de opleiding Fashion Design ontwerpen in zes maanden tijd gezamenlijk een modecollectie, laten deze produceren door studenten van ROC Rijn IJssel en zorgen uiteindelijk voor de verkoop in onder andere de gerenommeerde Fashion & Design Store Coming Soon. De Arnhem Fashion Factory (een commerciële partij) begeleidt het productieproces. De collectie wordt gebrand als Collectie Arnhem Fashion. Dit label staat ook in alle stukken. De modestudenten die deelnemen aan de Collectie Arnhem Fashion, zo'n 20 per jaar, krijgen te maken met alle aspecten van het ondernemerschap: omzetten van ideeën in een product, leiding geven, plannen en organiseren, funding van het project, administratie bijhouden, verkopen, acquireren en onderhandelen. Om de marketing goed in te zetten wordt al tijdens het productieproces de Collectie Arnhem Fashion tijdens een modeshow op de Amsterdamse Fashion Week geshowd. De organisatie van de modeshow is ook volledig in handen van de studenten: van uitnodiging tot catwalk en natuurlijk het feest na afloop.

Uiteindelijk komt de collectie in de winkel Coming Soon te hangen. Hier speelt de kwaliteit van de levering een belangrijke rol. Immers de afnemer stelt hoge eisen aan een kledingstuk en daar moet ook de Collectie Arnhem aan voldoen. Daarom stellen de ontwerpers (ArtEZ) strenge eisen aan de producenten (Rijn IJssel) en is de overdracht van ontwerp naar productie naar retail in dit project erg belangrijk. Het feit dat studenten aan het eind van dit traject hun creatie daadwerkelijk als product in de winkel zien hangen, bepaalt in hoge mate het succes van deze opzet. In dit hele traject spelen interactie en communicatie tussen ontwerpers, producenten en retail een belangrijke rol.

Succesfactor: de brandmanager
Eén van de succesfactoren van de Design Cycle is de externe brand manager. Zij vormt, net als op een modeatelier, de verbindende schakel tussen de hoofddesigner (de docent), de designers (de studenten) en de externe partijen. De brand manager is van begin tot eind bij het project betrokken. Zij zorgt voor een samenhangende collectie en dat alle partijen hun afspraken nakomen. Verder bewaakt zij de budgetten en bepaalt, samen met de ontwerpers, een marktconforme prijs voor de producten. Daarnaast zorgt de samenwerking tussen het hbo en mbo in één cyclus voor een win-winsituatie voor beide onderwijssectoren.

Wetenschappelijk onderwijs

Praktijkmodule met meerwaarde
Maastricht University

Maastricht University is succesvol met de masteropleiding: Entrepreneurship and SME Management en de praktijkmodule daarin. De module geeft veel meerwaarde aan de opleiding vinden de studenten en alumni geven aan dat de opgedane praktijkervaring, onderscheidend en nuttig is op de arbeidsmarkt. De opleiding combineert namelijk 'learning & doing.'

Opleidingscoördinator Anita van Gils vertelt: "De aanleiding voor het opzetten van de master Entrepreneurship and SME management was de uitkomst van onderzoek onder bachelorstudenten. Daaruit bleek dat meer dan 80 procent van de bachelorstudenten geïnteresseerd is in ondernemerschap. Bovendien liet arbeidsmarktonderzoek zien dat bijna alle werkgevers veel waarde hechten aan ondernemersvaardigheden. Jaarlijks volgen zo'n 50 tot 60 studenten de

master, die internationaal goed bekend staat en positief wordt geëvalueerd.”

Opzet master
De opleiding bestaat uit zes theoretische vakken een praktijkmodule en een scriptie. In de praktijkmodule kunnen studenten kiezen uit het opzetten van een Student company of het oplossen van een probleem voor een mkb-bedrijf in de Sme-module.

Student Company: Vier tot zeven masterstudenten zetten een studentbedrijf op met hulp van stichting Jong Ondernemen. Vaak hebben ze al een idee van het product of de dienst die ze willen vermarkten, dit concept werken ze uit, ze doen marktonderzoek en schrijven een businessplan. De studenten krijgen begeleiding van een docent, een ondernemer en een accountant. Nadat het businessplan is goedgekeurd, bieden de studenten aandelen in hun bedrijf te koop aan. Zo komen ze aan hun benodigde startkapitaal. Vervolgens voeren de studenten het businessplan uit en ontwikkelen, produceren en verkopen hun product of dienst. Aan het eind vindt een aandeelhoudersvergadering plaats waarin de studenten hun bedrijf liquideren en wordt de waarde van hun aandelen uitgekeerd aan de aandeelhouders. Voor de studenten is het waardevol en leerzaam ze veel contacten leggen met het bedrijfsleven, leren om te delegeren en om andere teamgenoten te motiveren. SME-module: In de SME-module kiezen lossen de studenten een probleem van een mkb-bedrijf uit de regio op. Eerst maken ze een probleemanalyse, die leidt tot een nieuw strategisch plan voor de onderneming. De studenten presenteren dit plan aan het managementteam van de mkb-onderneming en aan hun begeleiders van de universiteit en ontwikkelen een actieplan om het probleem van het mkb-bedrijf aan te pakken.

Diversificatie en verlenging
Van Gils: “Op dit moment zijn het vooral business-studenten die de master volgen. We willen graag dat meer studenten met een technische achtergrond de master gaan volgen, dat leidt tot een betere mix van ideeën die de studenten ontwikkelen.”

Vraaggestuurd onderwijs
Universiteit Utrecht
Studenten op de universiteit Utrecht die een opleiding binnen de geesteswetenschappen volgen, krijgen voortaan gastcolleges van mensen uit het werkveld en zijn verplicht om binnen de eenjarige master een stage te lopen. De faculteit heeft besloten de bachelors en masters anders in te richten. Het doel is studenten eerder en beter kennis te laten maken met de praktijk en hen beter voor te bereiden op de arbeidsmarkt. Naast academische vaardigheden vraagt de samenleving ook om praktische inzet van hun kennis en kunde en studenten geven zelf ook aan daar behoefte aan te hebben. Vanaf volgend studiejaar zullen de veranderingen merkbaar zijn.

Studenten Geesteswetenschappen worden veelal niet direct opgeleid voor een beroep. Voor hen is de arbeidsmarkt dan ook diffuser dan voor bijvoorbeeld geneeskundestudenten. Wiljan van den Akker, decaan van de Faculteit Geesteswetenschappen, geeft aan: “Het helpt als duidelijk wordt dat de vaardigheden die de studenten leren inzetbaar zijn en als ze al tijdens hun studie kunnen zien hoe dat werkt. Daarom nodigen we mensen uit het beroepenveld uit voor gastcolleges. Een van mijn oud-studenten is afgestudeerd in de moderne Nederlandse letterkunde. Hij werkt nu in Brussel voor de Europese Commissie op een totaal ander gebied: economie en ict. Studenten kunnen ontzettend veel van hem leren als hij aangeeft hoe hij zijn opgedane vaardigheden nog steeds benut.”

Ruimte voor marktgerichtheid
Sommige studies sluiten goed aan bij de huidige maatschappelijke ontwikkelingen en behoeften.

Zo is er bijvoorbeeld vraag naar ethisch filosofen die deel willen nemen aan discussies rond bio-ethiek, (griep)vaccinaties of bijvoorbeeld studies over mensenrechten. Belangrijk hierbij is de communicatie; wetenschappers hebben soms nog moeite hebben met het maken van de vertaalslag naar de maatschappij. Net als voor de astronomen geldt dat studenten filosofie moeten leren hun vakgebied goed uit te leggen. Universiteit Utrecht wil in de toekomst studenten stimuleren dergelijke onderzoeksvraagstukken en –mogelijkheden uit te voeren in eigen ondernemingen en buiten de universiteit. Een voorbeeld voor de universiteit is de Rockefeller Foundation die een regel hanteert dat 5 procent van de onderzoeksbeurs aantoonbaar besteed moet worden aan toegepaste activiteiten, buiten het academisch circuit. Zo laat je ook zien dat onderzoek kan bijdragen aan de gemeenschap.

Studenten verbinden aan alumni
Van den Akker: "Daarnaast loopt op dit moment ook een experiment met een systeem waarbij een masterstudent gekoppeld wordt aan een alumnus – ze gaan minimaal tweemaal per jaar met elkaar eten of iets drinken – zo hopen we dat er meer bewustzijn van de arbeidsmarkt komt en een betere betrokkenheid van alumni." Docenten zijn ook betrokken geweest in het proces van hervorming. In de functioneringsgesprekken wordt steeds meer gekeken naar hoe zij aandacht besteden aan de arbeidsmarktoriëntatie en dat verwerken in hun onderwijs.

Ondernemende bèta's
Vrije Universiteit
Het combineren van bèta- en ondernemerschapscompetenties blijkt een effectieve aanpak. Met de opleiding Science, Business & Innovation (SBI) richt de VU zich op de 'carrièrebèta's. Dit zijn studenten met een bètaprofiel en met ondernemerszin. De studie richt zich op maatschappelijk thema's zoals duurzame energieontwikkeling en leven en gezondheid. Tijdens hun studie leren de studenten hoe ze de natuurwetenschappelijke kennis die ze hebben opgedaan, te gelde kunnen maken. Daarvoor zijn vakken opgenomen als bedrijfskunde, organisatiewetenschap, marketing en innovatie. Kenmerkend voor de SBI aanpak is de Innovatieprojecten (2 per jaar), waarin teams aan specifieke cases werken met zowel een science en innovatie, als een business invalshoek.

Opleiding voorziet in een behoefte
Onder meer uit een onderzoek van Platform Bèta Techniek bleek het gebrek aan een passende studie voor carriérebèta's met ondernemerszin. Dit gaf aanleiding tot het starten van de opleiding SBI die zeer populair blijkt onder studenten. En de arbeidsmarkt heeft interesse in studenten die over bèta- en ondernemerschapscompetenties beschikken. Er zijn vele ondernemers bij de opleiding betrokken. De directeur van ECN verwoordt het als volgt: "We could definitely use SBI graduates within our organisation!".

Ontwikkelen ondernemerscompetenties
Studenten leren in genoemde innovatieprojecten hun ondernemerscompetenties te ontwikkelen. Dat doen ze bijvoorbeeld door hun interpretatie van wetenschappelijke artikelen te presenteren voor de groep, door werkopdrachten uit te voeren en daarover te presenteren. Studenten leren bijvoorbeeld interviews afnemen bij externe specialisten, volgen gastcolleges van ondernemers en werken praktijkopdrachten uit die door de industrie aangedragen worden. Daarnaast bezoeken ze bedrijven, werken en voeren onderzoek uit binnen bedrijven.

Brandstof voor ondernemerschap
In het Innovatieproject Alternatieve Brandstoffen komt goed tot uiting hoe de bacheloropleiding de ondernemerschapscompetenties van studenten versterkt. Studenten werken vier weken fulltime in groepen aan een opdracht waarin ondernemende vaardigheden binnen en buiten de organisatie

een belangrijke rol spelen.
Ze verdiepen zich in het hele veld van brandstoftechnologieën en brengen alle opties voor veelbelovende ontwikkelingen in kaart, vanuit technisch-wetenschappelijk, infrastructureel, logistiek én economisch oogpunt gewapend met hun opgedane kennis van natuur- en scheikunde. Deze verkenning wordt afgesloten met een verslag en een presentatie. Vervolgens stelt ieder groepje een meerjarenvoorstel of scenario op voor de verdere ontwikkeling en toepassing van veelbelovende technologieën. Hierbij leren de studenten hoe ze om moeten gaan met technologische en bedrijfsonzekerheden en risico's. Elk team presenteert en verdedigt zijn scenario voor een panel en dat telt mee voor de beoordeling. Interessant is dan te zien hoe verschillende aannames tot verschillende scenario's kunnen leiden. Als sluitstuk identificeert elk team in hun scenario een concrete business kans en tracht daarvan een uitwerking op te stellen. Een vijftal cleantech ondernemers geeft gastcolleges binnen IAB hetgeen voor een bijzonder inspirerende en leerzame sfeer zorgt.

Waarom werkt het goed?
De combinatie van hoge tijdsdruk, het uitvoeren van activiteiten in groepsverband, deadlines voor tussen- en eindproducten en de herhaaldelijke interactie met externe spelers uit de praktijk dragen succesvol bij aan de ondernemerschapsvaardigheden van studenten. Ook ondernemers en investeerders die bij de Innovatieprojecten zijn betrokken, zijn positief. De opleiding trekt ondernemende studenten én docenten aan. Meerdere docenten zijn (mede)oprichter van spin-out bedrijven of direct betrokken bij grote publiek-private samenwerkingsverbanden. De opleiding is nog jong maar SBI-alumni hebben al diverse eigen bedrijven opgericht naast hun studie.

Faculteiten werken samen
Een succesfactor is de hechte samenwerking tussen drie faculteiten van de Vrije Universiteit. De faculteiten exacte wetenschappen werkt samen met de faculteiten economische wetenschappen & bedrijfskunde en sociale wetenschappen. Deze laatste twee faculteiten brengen veel ervaring en kennis mee op het gebied van ondernemerschap.

Bijlage 3 Succesfactoren ondernemerschapsonderwijs en Best Practices

Ondernemerschaponderwijs is het bijdragen aan ondernemendheid van studenten/leerlingen en docenten en omvat vrijwel altijd de onder genoemde kenmerken:

1. De vorm en inhoud van ondernemerschapsonderwijs;
2. Samenwerking met lokale ondernemers;
3. Realistische leeromgeving;
4. Professionaliseren en motiveren docenten;
5. Vraaggericht ondernemerschapsonderwijs.

De vorm en de spreiding (kenmerk 1) over opleidingen en tijd kunnen variëren, maar er zal altijd sprake zijn van een bijdrage aan het ondernemend gedrag van leerlingen en docenten, en borging binnen de onderwijsinstelling o.a. door professionalisering docenten (kenmerk 3) en samenwerking met ondernemers (kenmerk 2). Ondernemend leren vraagt om een realistische leeromgeving (kenmerk 4) en dient te passen bij de affiniteit van de student (kenmerk 5).

De best practice onderwijsinstellingen bevatten meestal alle bovengenoemde kenmerken. Wel legt de ene instelling meer accent op het ene kenmerk dan de andere. Per kenmerk zijn uit de 16 best practice projecten voorbeelden gehaald over hoe je ondernemerschapsonderwijs succesvol kunt inrichten. Onderstaand is de indeling in een tabel weergegeven, daarna is per kenmerk een toelichting gegeven.

Tabel 0.4 – Selectie onderwijsinstellingen best practice ondernemerschap

Sector	Naam instelling	Kenmerken ondernemerschapsonderwijs
Po	OBS De Tandem	2 en 3
Po	PCO Tjukemar	1 en 2
Vo	Hondsrug College	1, 3 en 5
Vo	Willem van Oranje college	1, 3 en 4
Vo	OSG De Driemark	1, 3 en 4
Vo	Maarten van Rossem	2 en 4
Mbo	Scalda	3, 4 en 5
Mbo	ROC RijnIJssel	3, 4 en 5
Mbo	ROC van Twente	2 en 3
Mbo	ROC Flevoland	1
Hbo	Saxion Hogescholen	1, 3 en 5
Hbo	Chr. Agrarische Hogeschool	3 en 5
Hbo	ArtEZ Hogeschool	1 en 5
Wo	Universiteit Maastricht	1 en 3
Wo	Universiteit Utrecht	5
Wo	Vrije Universiteit Amsterdam	1

Per kenmerk volgt een korte toelichting:

De vorm en inhoud van ondernemerschapsonderwijs

Er zijn vele manieren om het ondernemerschapsonderwijs vorm te geven en een plek te geven in het lesprogramma. In de geselecteerde best practices zien we een aantal kenmerkende vormen.

Een daarvan is het integreren van ondernemerschapsmodules gedurende de hele schoolcarrière, zoals dat op ROC Flevoland gebeurt, en waarbij de leerlingen in alle jaren aanraking komen met ondernemerschap. Een andere manier is om ondernemerschapsonderwijs alleen vraaggericht aan een specifieke groep (geïnteresseerde) leerlingen of studenten aan te bieden, zoals de Entreprenasium leerlingen (vanaf het 2e jaar) op het Hondsrugcollege en het International Business College studenten op het Willem van Oranjecollege. De laatste richtte daarvoor een apart (ook fysiek) businesscollege in, waarbij leerlingen en docenten één dag per week vrijgemaakt zijn van het reguliere onderwijs. Entreprenasium leerlingen zitten weliswaar in de gewone klas, maar verbinden de leerdoelen van de reguliere vakken aan hun diverse ondernemende activiteiten. De twee basisscholen hebben gekozen voor een thematische insteek (duurzaamheid, ambachtelijkheid of wetenschap en techniek) en maken een koppeling met het reguliere lesprogramma. Leerlingen blijken vaak veel gemotiveerder om taal en rekenen te leren, wanneer zij dit in een 'levensechte' context krijgen aangeboden. Uit ervaring blijkt dat het koppelen van een competitief element aan hun ondernemende activiteiten studenten motiveert, inspireert en stimuleert om beter over hun plannen na te denken en harder te werken. Voorbeelden daarvan zijn de beoordeling van businessplannen door een Dragons' Den met ondernemers of door in wedstrijdverband te strijden voor bijvoorbeeld 'het meest innovatie product'. Wanneer de ondernemende prestaties meetellen in de beoordeling (bijvoorbeeld in een Profielwerkstuk, Certificaat bij het diploma of in het Programma van Toetsing en Afsluiting) worden de studenten serieus genomen. Daarnaast worden op deze manier de leeropbrengsten voor de onderwijsinstelling concreet gemaakt en de inspanningen op ondernemend onderwijs gelegitimeerd naar derden (ouders, schoolleiding, inspectie).

Samenwerking met lokale ondernemers

Het doel van ondernemend onderwijs is om leerlingen en studenten kennis te laten maken met het 'vak' ondernemer en hun ondernemende vaardigheden te ontwikkelen. Om tot de verbeelding van leerlingen en studenten te kunnen spreken en om zo realistisch mogelijke voorbeelden van ondernemerschap aan te kunnen bieden, gaan onderwijsinstellingen de samenwerking met ondernemers aan. Uit praktische overwegingen wordt er vaak samengewerkt met lokale ondernemers.

Ondernemers zijn op allerlei manieren betrokken, van het geven van gastcolleges tot het ondersteunen en beoordelen van studenten bij het opstellen van hun ondernemersplannen. Voor docenten betekent het werken met partijen buiten de school vaak een verruiming van hun blikveld en soms ook een opfrissing van hun kennis over een vakgebied.

Op verschillende ROC's zorgt een ondernemersloket voor de contacten tussen de school en de ondernemers en andere organisaties. De medewerkers van het loket bouwen een professioneel netwerk op en zorgen ervoor dat er een goed aanbod is van bijvoorbeeld opdrachten, gastlessen, excursies, stages en leerbedrijven.
Voor de modestudenten van ArtEz hogeschool fungeert de externe 'brand manager' als een voorbeeldrol in hoe je een collectie produceert en op de markt brengt. Bij het adoptieleren op de Christelijke Agrarische hogeschool lopen de studenten in een intensief project mee met een ondernemer.

Realistische leeromgeving

Ondernemendheid leert een student niet uit een boekje. Dit vraagt om een realistische leeromgeving waarin leerlingen en studenten de mogelijkheid krijgen om hun ondernemerschapscompetenties in de praktijk te brengen. Alle ondernemende instellingen bieden hun leerlingen een dergelijke omgeving, hoewel het 'realistische gehalte ' wel uiteen kan lopen. De leerlingen van de basisschool De Tandem krijgen de verantwoordelijkheid om te onderhandelen

met het tuinbedrijf en voeren zelfstandig overleg met de lokale bank over het financiële beheer van de winst die het leerlingbedrijf maakt.
Een vorm die vaker voorkomt is het leerbedrijf, een structurele leeromgeving waarin de studenten echte opdrachten van ondernemers binnenhalen en uitvoeren. Het is daarbij goed om de wederzijdse verwachtingen te managen. De school heeft vooral leerwinst voor ogen en de opdrachtgever wil een goed resultaat en dat zal in de praktijk niet altijd matchen. Op Scalda wordt er daarom voorafgaand aan een project een contract opgesteld tussen het leerbedrijf van de mbo-leerlingen en opdrachtgevers, dat wordt begeleid door een docent. Daarin worden heldere afspraken vastgelegd over het proces en eindresultaat. In andere gevallen wordt voor een lichtere vorm gekozen, bijvoorbeeld door leerlingen of studenten de organisatie van een bepaald evenement op zich te laten nemen.

Professionaliseren en motiveren docenten

Gemotiveerde docenten zijn een absolute voorwaarde om ondernemerschapsonderwijs aan te kunnen bieden. Door docenten te enthousiasmeren, te trainen en te beoordelen op hun ondernemende competenties kunnen de juiste verbindingen worden gelegd met ondernemend onderwijs en het bestaande curriculum.
Vaak begint het met een klein groepje enthousiaste docenten, en die moet je faciliteren. Op het vo college Maarten van Rossem kregen de docenten het vertrouwen, de tijd en de ruimte om een eigen creatieve invulling te geven aan het ondernemerschapscurriculum. Het helpt daarbij om van elkaar te leren, bijvoorbeeld door elkaars lessen bij te wonen en elkaar feedback te geven. Per afdeling is er een adviseur cq ambassadeur die hen hierin ondersteunt en die ook zorgt voor draagvlak in de organisatie. Door bijvoorbeeld successen zichtbaar te maken (intern, lokale media) én te vieren.
Wanneer ondernemerschap terugkomt in het personeelsbeleid is een belangrijke stap naar structurele inbedding gezet. Docenten die nieuw binnenkomen op ROC Rijn Ijssel nemen bijvoorbeeld bij het behalen van hun pedagogisch-didactische aantekening ook deel aan het onderdeel ondernemerschap. En het ROC wil meer sturen op werving van docenten met een ‘ondernemend profiel’. Het Willem van Oranjecollege ziet het IBC ook als een mogelijkheid om docenten een nieuw ontwikkelingspad te kunnen bieden waarin zij zich op een andere manier kunnen ontplooien. En op de Vrije Universiteit trekt de manier waarop de opleiding SBI is opgezet, ook weer ondernemende docenten aan; meerdere van hen zijn oprichter van een eigen bedrijf.

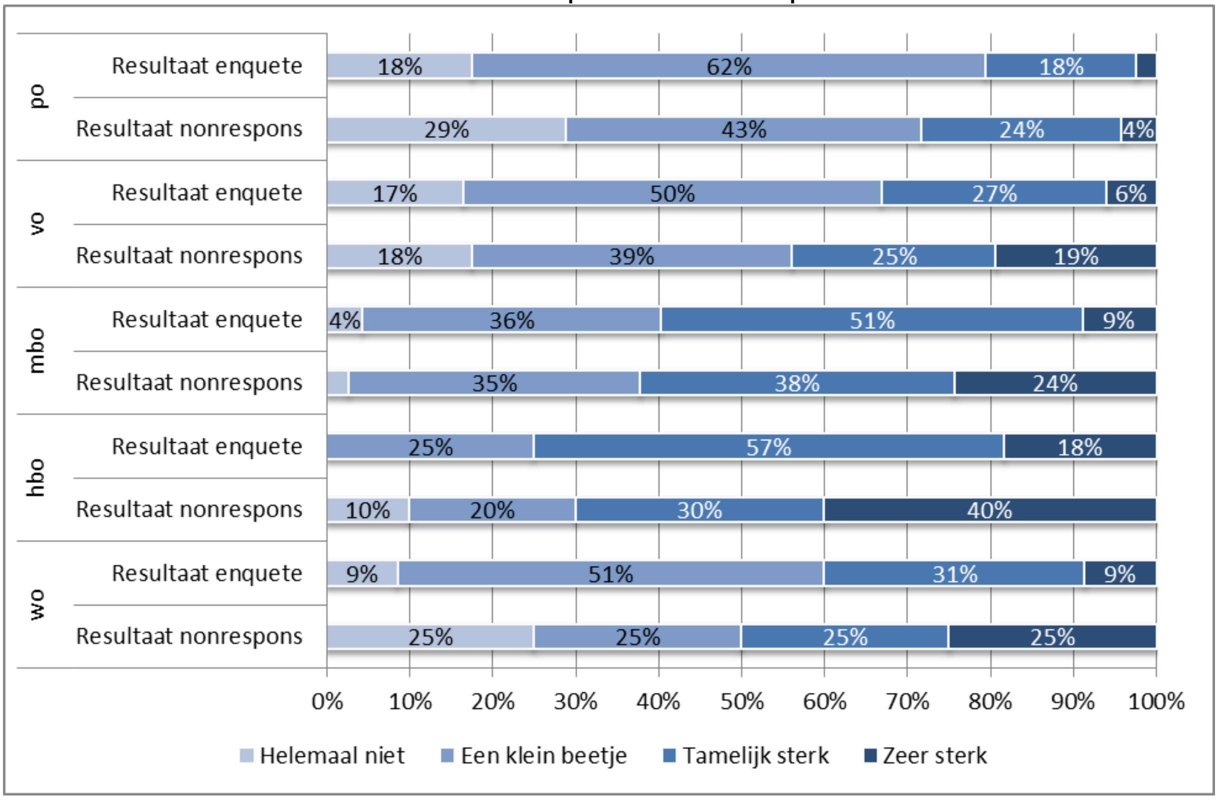
Vraaggericht onderwijs

Het ondernemerschapsonderwijs dient zoveel mogelijk aan te sluiten bij de affiniteit van de studenten. Naast dat de wensen uit de arbeidsmarkt bepalend zijn (“waar liggen de kansen voor onze leerlingen/studenten?”) kan er juist ook vanuit de student gekeken worden naar wat deze nodig heeft om zijn of haar ondernemende vaardigheden te ontwikkelen.

De Christelijke Agrarische hogeschool heeft dit opgepakt met een module voor *competentiemanagement en persoonlijke ontwikkeling*, waarbij iedere student begeleid wordt door een mentor die helpt bij het analyseren van sterke en zwakke punten in hun competentiebeheersing. Voor Maastricht University was de belangstelling voor ondernemerschap bij een groot deel van de studenten aanleiding voor het ontwikkelen van een master ‘Entrepreneurship’ met praktijkmodule. De Universiteit Utrecht organiseert gastlessen en verplichte stages voor studenten Geesteswetenschappen om hem meer te verbinden met de maatschappij en beter beeld te laten krijgen van hun beroepsmogelijkheden.

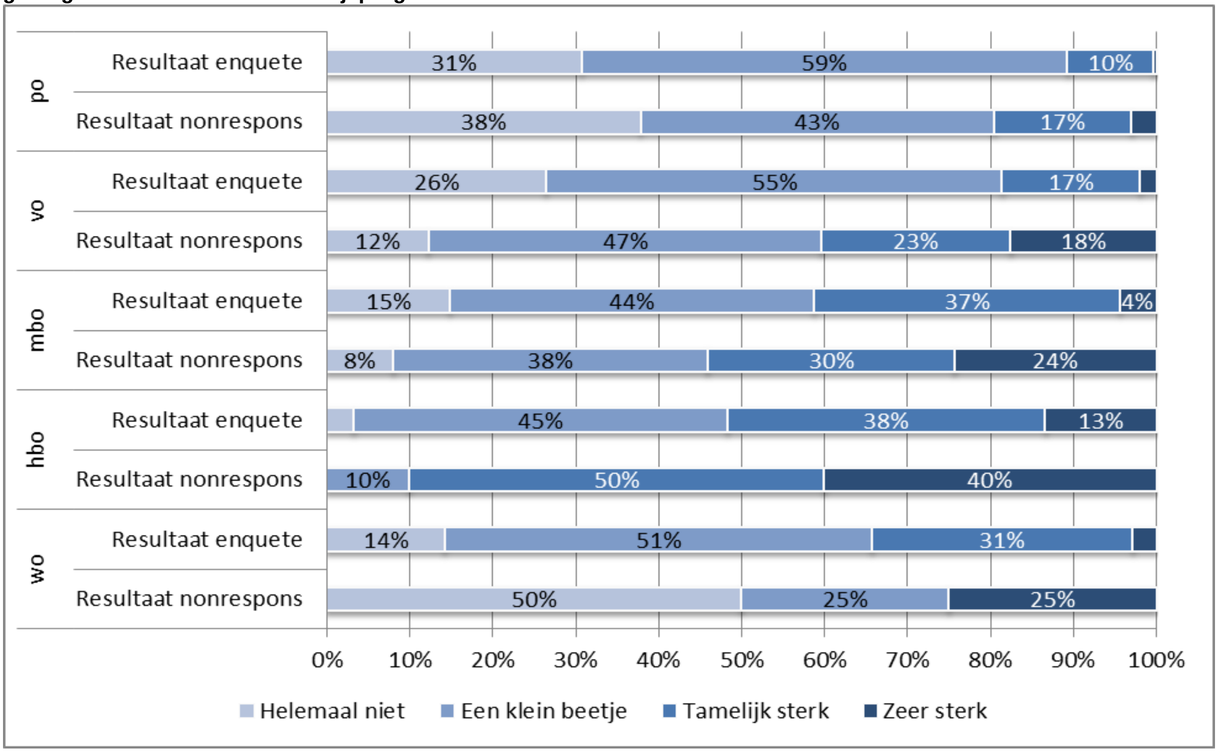
Bijlage 4 Nonrespons onderzoek

Figuur 0.1 – Resultaat nonresons vs respons – In hoeverre wordt er binnen het (school)plan of de missie/visie van de school aandacht besteed aan het aspect ondernemerschap?

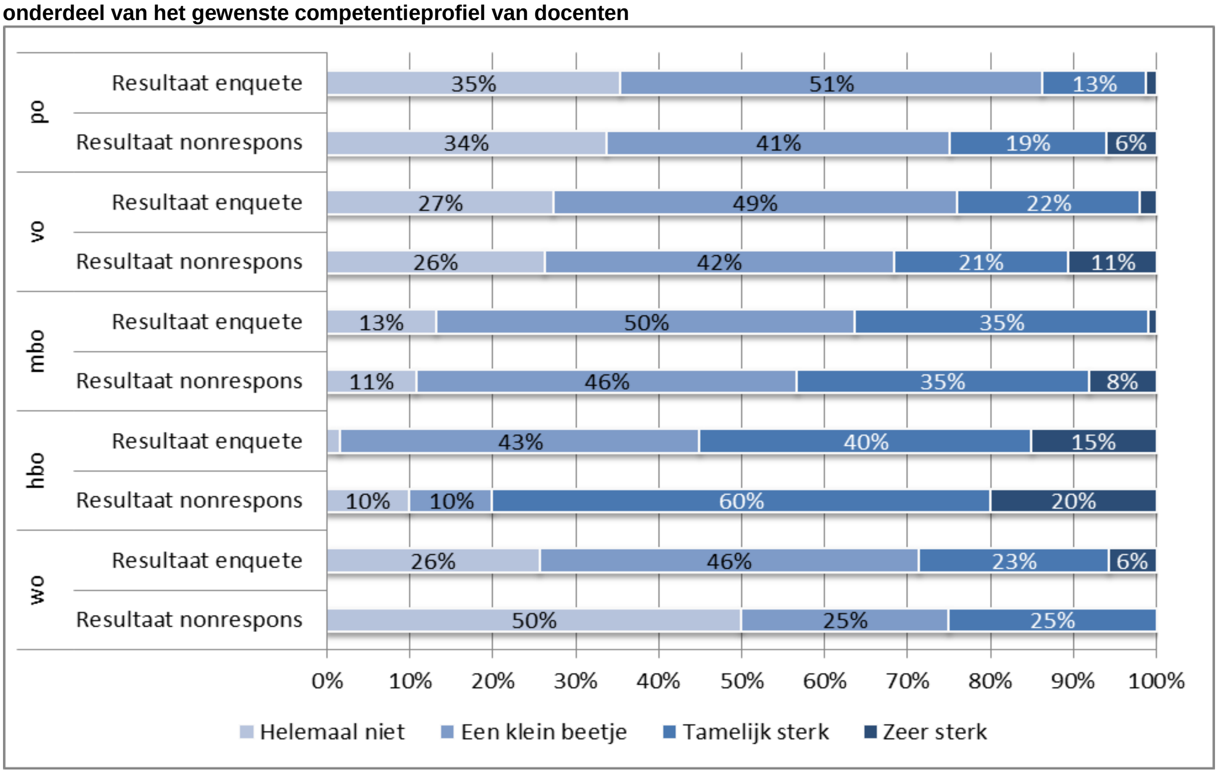
Po:n=170 vo:n=57 mbo: n=37, hbo: n=10, wo: n=4.
Bron: Ecorys, 2012

Figuur 0.2 – Resultaat nonresons vs respons – Verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum/onderwijsprogramma

Po:n=170 vo:n=57 mbo: n=37, hbo: n=10, wo: n=4.
Bron: Ecorys, 2012

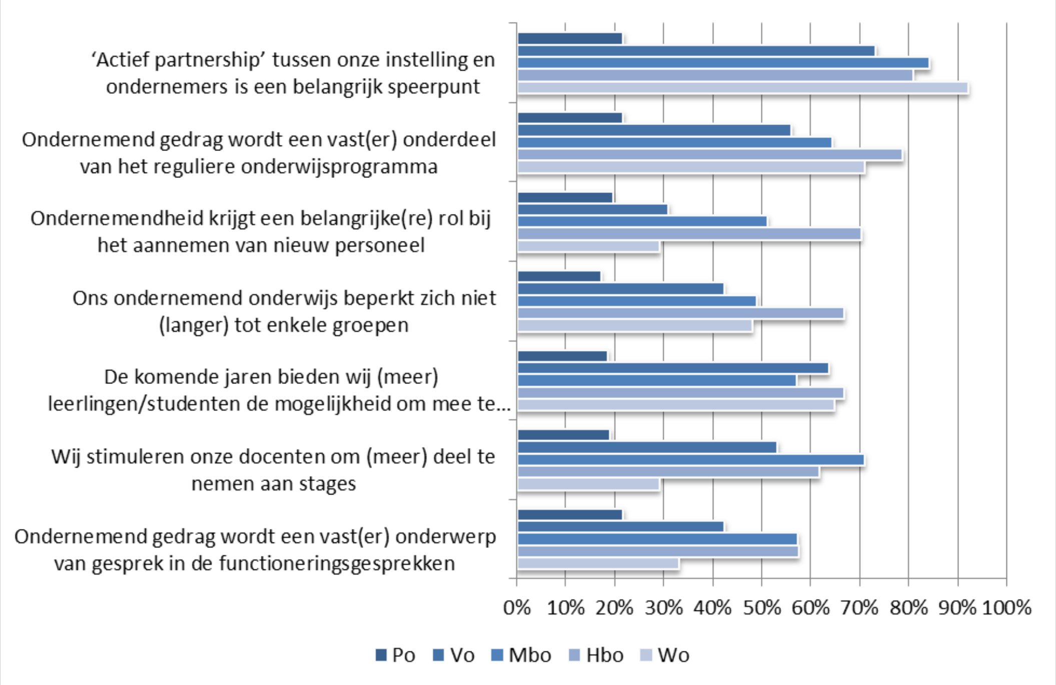
Figuur 0.3 – Resultaat nonresons vs respons - Stelling: Ondernemerschap of ondernemend gedrag is onderdeel van het gewenste competentieprofiel van docenten

Po:n=170 vo:n=57 mbo: n=37, hbo: n=10, wo: n=4.
Bron: Ecorys, 2012

Bijlage 5 Overige tabellen en figuren

Figuur 0.4 – Op welke manier gaat u ondernemerschap en/of ondernemend gedrag op uw school/ onderwijsinstelling structureel de komende jaren (meer) aandacht geven?

Bron: Ecorys, 2012

Tabel 0.5 – Percentage studenten dat in 2011 is afgestudeerd op het maken van een businessplan.

		Weet niet	Gemiddelde	Mediaan*
2010	Mbo	44%	16%	5%
	Hbo	36%	11%	1%
	Wo	37%	2%	0%
2012	Mbo	100%	-	-
	Hbo	32%	10%	1%
	Wo	48%	0%	0%

Mbo: n=116, hbo: n=65, wo: n=31.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Tabel 0.6 – Percentage studenten dat is afgestudeerd op een eigen onderneming.

		Weet niet	Gemiddelde	Mediaan*
2010	Mbo		4%	
	Hbo		5%	
	Wo		1%	
2012	Mbo	32%	5%	0%
	Hbo	26%	3%	0%
	Wo	38%	0%	0%

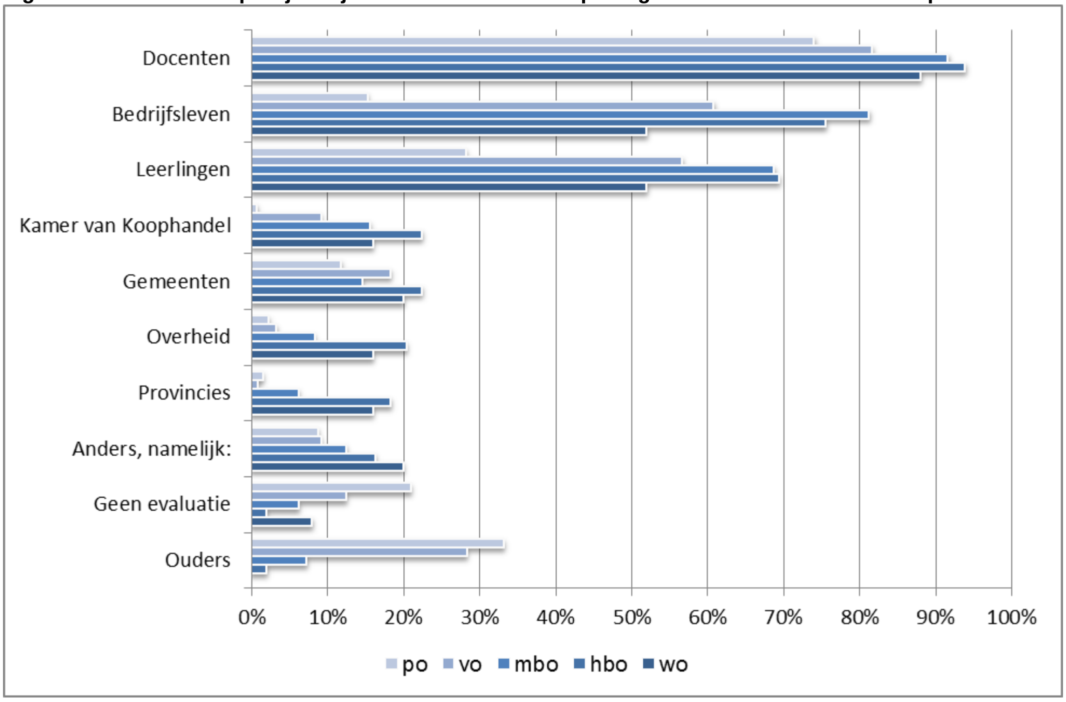
Mbo: n=116, hbo: n=65, wo: n=31.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Tabel 0.7 – Percentage studenten dat binnen vijf jaar na afronding van de studie een eigen onderneming start.

		Weet niet	Gemiddelde	Mediaan*
2010	Mbo	85%		
	Hbo	60%		
	Wo	70%		
2012	Mbo	100%	-	-
	Hbo	34%	17%	10%
	Wo	60%	9%	5%

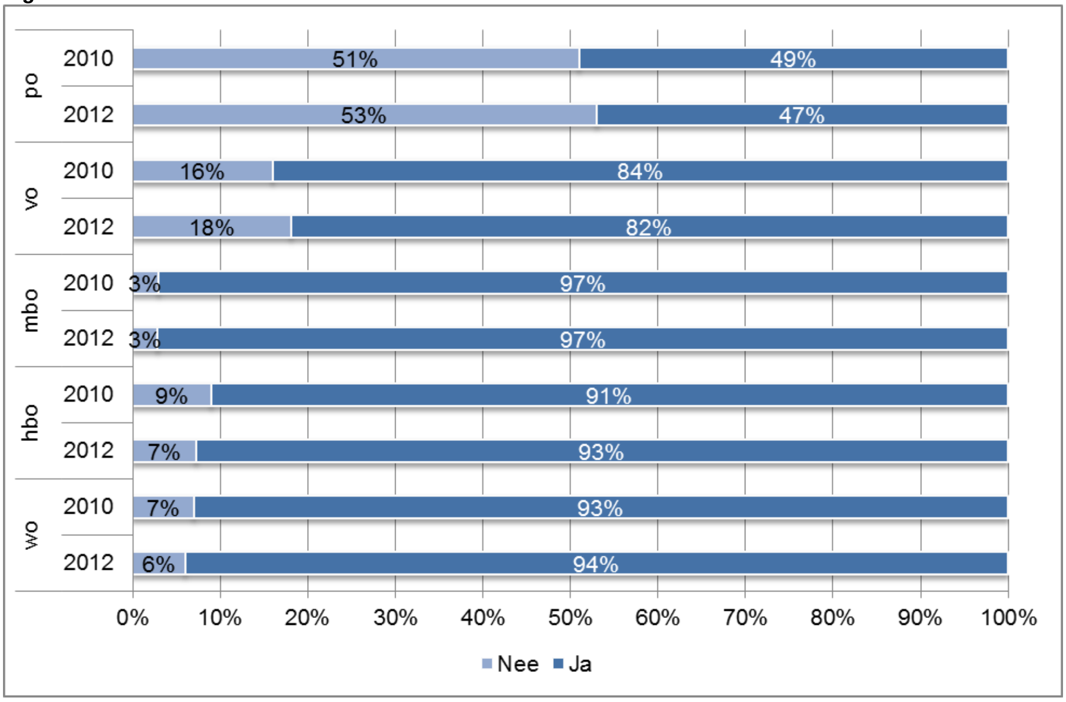
Mbo: n=116, hbo: n=65, wo: n=31.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Figuur 0.5 – Betrokken partijen bij evaluatie activiteiten op het gebied van ondernemerschap

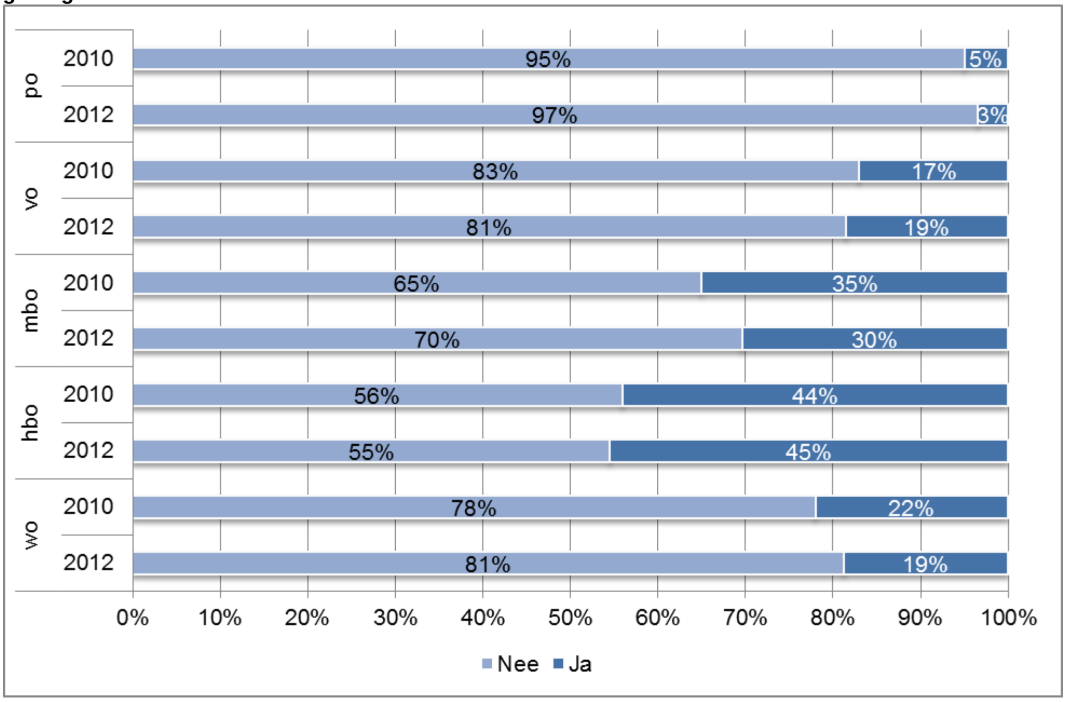
Po: n=262, vo: n=120, mbo: n=96, hbo: n=49, wo: n=25.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Figuur 0.6 – Hebben docenten contact met ondernemers?

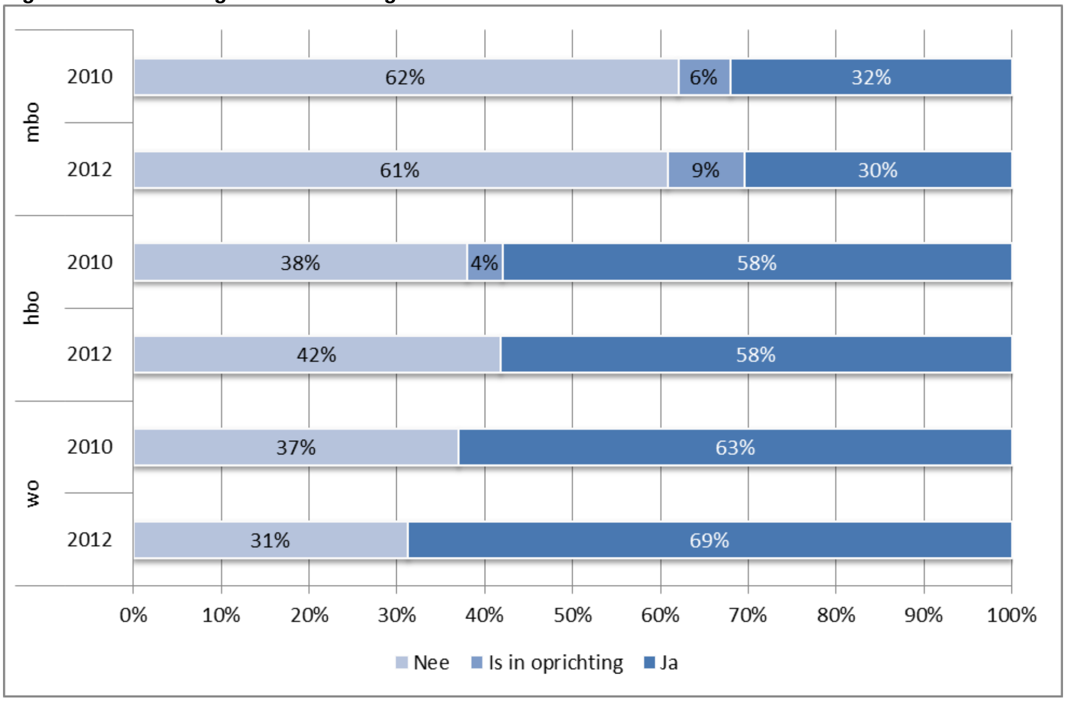
Po:n=296 vo:n=138 mbo: n=104, hbo: n=55, wo: n=32.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Figuur 0.7 – Structureel vragen naar behoefte van leerlingen rond ondernemerschap of ondernemend gedrag

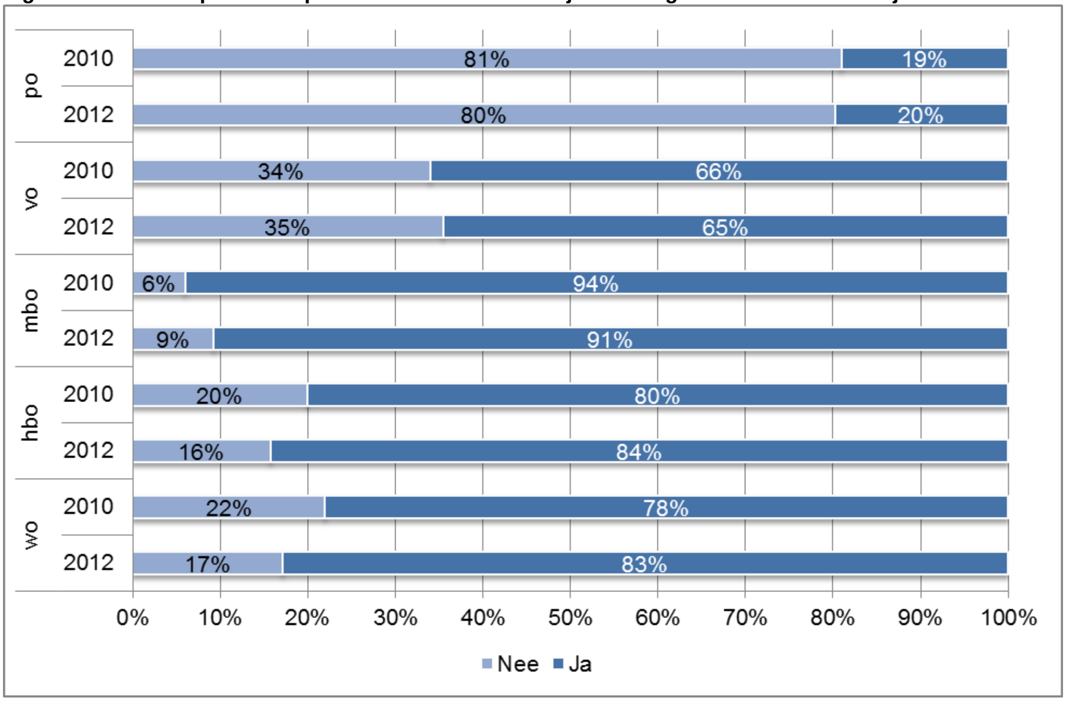
Po:n=291 vo:n=135 mbo: n=102, hbo: n=55, wo: n=32.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Figuur 0.8 – Aanwezigheid van een organisatie voor studentondernemers

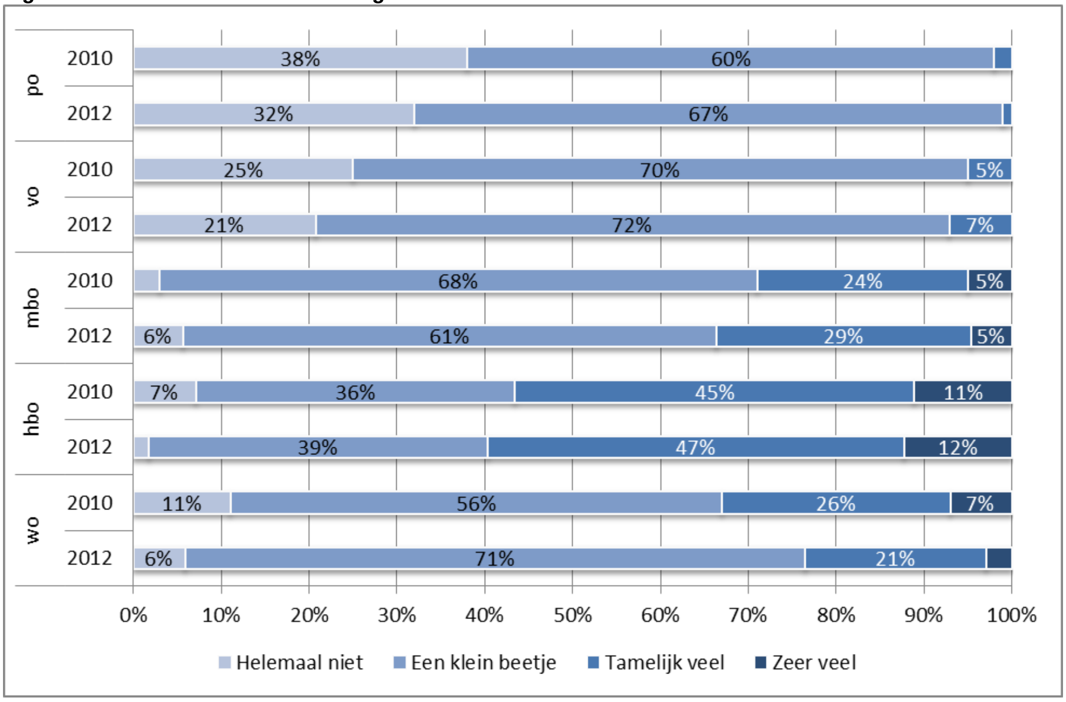
Mbo: n=102, hbo: n=55, wo: n=32.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Figuur 0.9 – 'Actief partnership' tussen school/ onderwijsinstelling en een of meer bedrijven

Po:n=298 vo:n=141 mbo: n=108, hbo: n=57, wo: n=35.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Figuur 0.10 – Inzet ondernemers als gastdocenten

Po:n=297 vo:n=140 mbo: n=107, hbo: n=57, wo: n=34.
Bron: EIM, 2010; Ecorys, 2012

Tabel 0.8– Gecategoriseerde wijze waarop de overheid kan bijdragen aan ondernemerschapsbevordering in het onderwijs

	Po	Vo	Mbo	Hbo	Wo	Totaal
Subsidiering	47%	38%	39%	37%	35%	42%
Faciliteren, netwerken	19%	19%	7%	9%	0%	15%
Autonomie	9%	15%	26%	20%	18%	16%
Regelgeving	9%	13%	20%	6%	18%	12%
Stimulering	12%	11%	7%	17%	24%	11%
Goede voorbeelden	4%	5%	1%	11%	6%	4%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Po:n=161 vo:n=95 mbo: n=76, hbo: n=35, wo: n=17.
Bron: Ecorys, 2012

Bijlage 6 Kwaliteitskader

Om de samenwerking tussen (en de zichtbaarheid van) ondernemende instellingen aan te moedigen, heeft Agentschap NL een kwaliteitskader ontwikkeld. Het is bedoeld als leidraad voor een subsidieproject en materialen die ten behoeve van het onderwijs ontwikkeld worden of professionalisering van docenten. De vragenlijst in de nulmeting is ontwikkeld op basis van het Kwaliteitskader.

Figuur 0.11 – Kwaliteitskader

Bron: Agentschap NL

Bijlage 7 Vragenlijsten

Instellingsenquête

A. Algemeen. We beginnen met een aantal algemene vragen. NB. wanneer u antwoord geeft voor een onderwijsinstelling in het mbo, hbo of wo, vult u dan de vragen in voor uw domein, afdeling of faculteit en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling.

* We willen u vragen om de vragenlijst in te vullen voor uw eigen opleidingsdomein/afdeling en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling. Voor welk opleidingsdomein werkt u? Indien u voor meerdere domeinen werkt, kunt u een domein kiezen op basis waarvan u de vragenlijst invult.

* We willen u vragen om de vragenlijst in te vullen voor uw eigen opleidingsdomein/sector en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling. Voor welk opleidingsdomein werkt u? Indien u voor meerdere domeinen werkt, kunt u een domein kiezen op basis waarvan u de vragenlijst invult.

* We willen u vragen om de vragenlijst in te vullen voor uw eigen faculteit en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling. Voor welke faculteit werkt u? Indien u voor meerdere faculteiten, kunt u een faculteit kiezen op basis waarvan u de vragenlijst invult.

* Wat is uw functie?

Directeur
Adjunct-directeur
Vestigingsdirecteur
Domein/faculteitsdirecteur
Opleidingscoördinator
Decaan/ studiekeuzeadviseur
Docent
Anders, namelijk:
....

* Hoeveel leerlingen of studenten telt uw school/onderwijsinstelling? Indien u dit niet precies weet, mag u ook een schatting geven.

Aantal leerlingen/studenten:	

* Hoeveel docenten zijn er actief binnen uw school/onderwijsinstelling? Indien u dit niet precies weet, mag u ook een schatting geven.

Aantal docenten:	

B. Ondernemerschap en het onderwijsprogramma. De volgende vragen gaan over het onderwijsprogramma op uw school/onderwijsinstelling op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. NB. wanneer u antwoord geeft voor een onderwijsinstelling in het mbo, hbo of wo vult u dan de vragen in voor uw domein, afdeling of faculteit en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling.

In hoeverre voelt u zich een soort ‘ondernemer’?

Helemaal niet

Een klein beetje
Tamelijk sterk
Zeer sterk

* In hoeverre wordt er binnen het (school)plan of de missie/visie van de school/onderwijsinstelling aandacht besteed aan het aspect ondernemerschap of ondernemend gedrag?
Helemaal niet
Een klein beetje
Tamelijk sterk
Zeer sterk

* In hoeverre is ondernemerschap of ondernemend gedrag verankerd in het curriculum/onderwijsprogramma?
Helemaal niet
Een klein beetje
Tamelijk sterk
Zeer sterk

* In hoeverre is ondernemerschap of ondernemend gedrag onderdeel van het gewenste competentieprofiel van docenten op uw onderwijsinstelling?
Helemaal niet
Een klein beetje
Tamelijk sterk
Zeer sterk

* Zijn er op uw onderwijsinstelling in 2011 specifieke activiteiten geweest, gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag?
Ja
Nee

Is er binnen uw onderwijsinstelling een ‘Centre for Entrepreneurship’ aanwezig?
Ja
Nee

Welk bedrag (of een indicatie) is in 2011 door uw school/ onderwijsinstelling besteed op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag?

		Weet niet
Euro:		

Welk percentage (of een indicatie) van het totale onderwijsbudget heeft uw onderwijsinstelling in 2011 besteed op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag?

		Weet niet
%:		

* Geef aan in hoeverre u het eens bent met de volgende stellingen. Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag:

	1 Helemaal oneens	2 Oneens	3 Eens/ oneens	4 Eens	5 Helemaal eens	NVT
..wordt de invulling van	☐	☐	☐	☐	☐	

de onderwijsprogramma's altijd gestuurd door vragen uit de omgeving/het bedrijfsleven.						
..is er binnen de school/onderwijsinstelling een duidelijk functionerend aanspreekpunt.	☐	☐	☐	☐	☐	
..komen activiteiten tot stand in samenwerking tussen verschillende (vak)disciplines.	☐	☐	☐	☐	☐	
..weten we alternatieve middelen te vinden om activiteiten op het gebied van ondernemerschap te financieren.	☐	☐	☐	☐	☐	
..is het (college van) bestuur sterk betrokken bij de stimulatie.	☐	☐	☐	☐	☐	
..is onze school/onderwijsinstelling binnen nu en drie jaar toonaangevend binnen de regio.	☐	☐	☐	☐	☐	

C. Betrokkenheid bedrijfsleven. De volgende vragen gaan over de betrokkenheid van het bedrijfsleven bij uw school/ onderwijsinstelling. NB. wanneer u antwoord geeft voor een onderwijsinstelling in het mbo, hbo of wo vult u dan de vragen in voor uw domein, afdeling of faculteit en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling.

* Is er sprake van een 'actief partnership' tussen uw school/onderwijsinstelling en één of meer bedrijven?

Ja

Nee

Hoe intensief is deze relatie?

Niet intensief

Een beetje intensief

Tamelijk intensief

Zeer intensief

* Bezoeken bedrijven/ondernemers wel eens uw school/onderwijsinstelling (als onderdeel van het onderwijsprogramma)?

Ja

Nee

Hoe vaak bezoeken bedrijven/ondernemers gemiddeld per jaar uw school/onderwijsinstelling? Indien u

dit niet precies weet mag u een schatting maken.

		Hooguit één keer per jaar
Meerdere keren per jaar, namelijk (aantal keer):		

* Worden ondernemers ingeschakeld als gastdocenten?

Helemaal niet

Een klein beetje

Tamelijk veel

Zeer veel

Hoe vaak per jaar worden dergelijke gastlessen/gastcolleges gegeven? Indien u dit niet precies weet, mag u een schatting geven.

		Hooguit één keer per jaar
Meerdere keren per jaar, namelijk (aantal keer):		

D. Betrokkenheid docenten. De volgende vragen gaan over de mate van invloed die docenten hebben op de inhoud van de programma's en lessen rond ondernemerschap of ondernemend gedrag. NB. wanneer u antwoord geeft voor een onderwijsinstelling in het mbo, hbo of wo vult u dan de vragen in voor uw domein, afdeling of faculteit en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling.

Hoeveel docenten waren in 2011 betrokken bij activiteiten rond ondernemerschap of ondernemend gedrag? Indien u dit niet precies weet, mag u ook een schatting geven.

Aantal docenten:	

In hoeverre maakt het aspect ondernemerschap of ondernemend gedrag onderdeel uit van functionerings- en beoordelingsgesprekken van docenten?

Helemaal niet

Een klein beetje

Tamelijk sterk

Zeer sterk

* Hebben docenten op uw school/onderwijsinstelling contact met ondernemers?

Ja

Nee

Hoeveel contacten heeft een gemiddelde docent met ondernemers per jaar? Indien u dit niet precies weet, mag u ook een schatting geven.

		Weet niet
Aantal contacten:		

* Lopen docenten van uw school/onderwijsinstelling stages in het bedrijfsleven?

Ja

Nee

Hoeveel docenten van uw school/onderwijsinstelling liepen in 2011 stage in het bedrijfsleven? Indien u dit niet precies weet, mag u ook een schatting geven.

		Weet niet
Aantal docenten:		

* **Geef aan in hoeverre u het eens bent met de volgende stellingen. Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag:**

	1 Helemaal oneens	2 Oneens	3 Eens/ oneens	4 Eens	5 Helemaal eens	NVT
..krijgen docenten (aanvullende) opleiding(en)/training(en).	☐	☐	☐	☐	☐	
..kunnen docenten invloed uitoefenen.	☐	☐	☐	☐	☐	
..nemen docenten het initiatief voor het ontwikkelen van nieuwe activiteiten.	☐	☐	☐	☐	☐	

E. Betrokkenheid ouders De volgende vraag gaat over de betrokkenheid van ouders bij lessen over ondernemerschap of ondernemend gedrag. NB. wanneer u antwoord geeft voor een onderwijsinstelling in het mbo, hbo of wo vult u dan de vragen in voor uw domein, afdeling of faculteit en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling.

* Worden ouders wel eens betrokken bij lessen waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag een rol speelt?

Niet van toepassing, wij hebben geen lessen met 'ondernemerschap'

Nee, nooit

Ja, maar hooguit één keer per jaar

Ja, een paar keer per jaar

Welke rol hebben de ouders bij deze lessen? Meerdere antwoorden mogelijk.

Geven van gastlessen

Ondersteuning bij projecten

Advisering

Anders, namelijk:

....

F. Betrokkenheid leerlingen. De volgende vragen gaan over activiteiten die leerlingen/studenten met betrekking tot ondernemerschap of ondernemend gedrag op uw school/onderwijsinstelling kunnen doen. NB. wanneer u antwoord geeft voor een onderwijsinstelling in het mbo, hbo of wo vult u dan de vragen in voor uw domein, afdeling of faculteit en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling.

* Bezoeken leerlingen van uw school/onderwijsinstelling wel eens een bedrijf (als onderdeel van het onderwijsprogramma)?

Ja

Nee

Hoe vaak bezoekt een leerling gemiddeld per jaar bedrijven? Indien u dit niet precies weet, mag u ook een schatting geven.

		Hooguit één keer per jaar
Meerdere keren per jaar, namelijk (aantal keer):		

* Wordt leerlingen structureel gevraagd naar hun behoeften rond ondernemerschap of ondernemend gedrag?

Ja

Nee

* Is er op uw onderwijsinstelling de mogelijkheid leerlingen te laten meedraaien in een onderneming of hen een onderneming op te laten zetten? Meerdere antwoorden mogelijk.

Ja, meedraaien in een onderneming

Ja, opzetten van een onderneming

Nee

* Is er binnen uw onderwijsinstelling een organisatie voor studentondernemers?

Ja

Nee

Is in oprichting

In hoeverre zijn er binnen uw onderwijsinstelling voorzieningen aanwezig voor studentondernemers (zoals kantoorfaciliteiten, ateliers of werkruimtes, advies over het maken van businessplannen en toegang tot netwerken zoals de Kamer van Koophandel en (plaatselijke) ondernemerskringen)?

Helemaal niet

Een klein beetje

Tamelijk veel

Zeer veel

* Geef aan in hoeverre u het eens bent met de volgende stellingen. Leerlingen op onze school/onderwijsinstelling leren bij activiteiten rond ondernemerschap en/of ondernemend gedrag het volgende te ontplooien:

	1 Helemaal oneens	2 Oneens	3 Eens/ oneens	4 Eens	5 Helemaal eens	NVT
..initiatief nemen	☐	☐	☐	☐	☐	
..ontwikkelen van ideeën	☐	☐	☐	☐	☐	
..omgaan met tegenslag	☐	☐	☐	☐	☐	
..risico nemen	☐	☐	☐	☐	☐	
..financiële administratie en planning	☐	☐	☐	☐	☐	
..eigen talenten ontdekken	☐	☐	☐	☐	☐	
..resultaatgericht werken	☐	☐	☐	☐	☐	

..leiderschapskwaliteiten	☐	☐	☐	☐	☐	
..samenwerken	☐	☐	☐	☐	☐	
..klanten benaderen	☐	☐	☐	☐	☐	
..bewerken van de markt	☐	☐	☐	☐	☐	

G. Toetsing/examinering. De volgende vragen gaan over de toetsing en examinering van ondernemerschap of ondernemend gedrag op uw school/onderwijsinstelling. NB. wanneer u antwoord geeft voor een onderwijsinstelling in het mbo, hbo of wo vult u dan de vragen in voor uw domein, afdeling of faculteit en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling.

In hoeverre worden competenties/prestaties rond ondernemendheid getoetst tijdens de schoolloopbaan?

Helemaal niet

Een klein beetje

Tamelijk veel

Zeer veel

* In hoeverre worden competenties/prestaties van leerlingen rond ondernemendheid meegenomen in de eindtoets en/of het schooladvies aan uw leerlingen/studenten?

Helemaal niet

Een klein beetje

Tamelijk veel

Zeer veel

* In hoeverre wordt er gebruikgemaakt van 'ondernemerschapsrelevante EVC' in het onderwijstraject van studenten (bijvoorbeeld het erkennen van competenties die leerlingen hebben opgedaan in bijbanen)?

Helemaal niet

Een klein beetje

Tamelijk sterk

Zeer sterk

* Hoeveel procent van de studenten heeft in 2011 meer dan 28 ECTS-punten besteed aan ondernemerschap? Dit zijn 20 'oude' studiepunten. Indien u dit niet precies weet, mag u ook een schatting geven.

		Weet niet
%:		

* Is dit percentage in de laatste vijf jaar veranderd?

Ja, toegenomen

Ja, afgenomen

Nee, gelijk gebleven

Weet niet

Hoe groot is de percentuele verandering in de laatste vijf jaar (ongeveer) geweest?

	%	Weet niet
Toegenomen (met ..%)		
Afgenomen (met ..%)		

Hoeveel procent van de studenten aan uw onderwijsinstelling studeerde in 2011 af op het maken van een businessplan? Indien u dit niet precies wet, mag u ook een schatting geven.

		Weet niet
%:		

* Hoeveel procent van de studenten aan uw onderwijsinstelling studeerde in 2011 af op hun eigen onderneming? Indien u dit niet precies weet, mag u ook een schatting geven.

		Weet niet
%:		

Hoeveel procent van de studenten heeft na afronding van de opleiding aan uw onderwijsinstelling binnen vijf jaar een eigen onderneming gestart? Indien u dit niet precies weet, mag u ook een schatting geven.

		Weet niet
%:		

H. Evaluatie. De volgende vragen gaan over de evaluatie van ondernemerschap of ondernemend gedrag op uw school/onderwijsinstelling. NB. wanneer u antwoord geeft voor een onderwijsinstelling in het mbo, hbo of wo vult u dan de vragen in voor uw domein, afdeling of faculteit en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling.

Welke partijen zijn betrokken bij evaluaties op het gebied van ondernemerschap en/of ondernemend gedrag? Meerdere antwoorden mogelijk.

Docenten

Leerlingen

Ouders

Bedrijfsleven

Kamer van Koophandel

Gemeenten

Provincies

Overheid

Anders, namelijk:

....

* Welk rapportcijfer geeft u aan de activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag? Geef een score 1 t/m 10, waarbij 1= heel slecht en 10= heel goed.

		Weet niet/ wil niet zeggen
Cijfer:		

* Ziet u uw school/onderwijsinstelling als een goed voorbeeld (best practice) voor andere scholen/onderwijsinstellingen op het gebied van ondernemerschap en/of ondernemend gedrag?

Ja

Nee

Weet niet

* De ministeries van OCW en EL&I willen de goede voorbeelden (best practices) van scholen/onderwijsinstellingen op het gebied van ondernemerschap en/of ondernemend gedrag breder bekend maken in het onderwijsveld. Bent u bereid mee te werken aan verdere verspreiding van uw

best practice op het gebied van ondernemerschap en/of ondernemend gedrag? Uw medewerking zou bestaan uit een telefonisch interview en aanleveren van eventuele achtergrondinformatie over de activiteiten van uw school op het gebied van ondernemend onderwijs. Een selectie van best practices wordt breed verspreid in het onderwijs, waarbij de naam van de betreffende scholen wordt vermeld.

	Naam contactpersoon	Telefoonnummer	Nee
Ja (Noteer aub. de naam contactpersoon + telefoonnummer)			

* In hoeverre is uw school/onderwijsinstelling van plan ondernemerschap en/of ondernemend gedrag in de toekomst structureel (meer) aandacht te geven?

Helemaal niet

Een klein beetje

Tamelijk sterk

Zeer sterk

* Geef aan in hoeverre u het eens bent met de volgende stellingen. Op welke manier gaat u ondernemerschap en/of ondernemend gedrag op uw school/ onderwijsinstelling structureel de komende jaren (meer) aandacht geven?

	1 Helemaal oneens	2 Oneens	3 Eens/ oneens	4 Eens	5 Helemaal eens	NVT
De komende jaren is ‘actief partnership’ tussen onze school/onderwijsinstelling en ondernemers en bedrijven een belangrijk speerpunt.	☐	☐	☐	☐	☐	
Ondernemend gedrag wordt een vast(er) onderdeel van het reguliere onderwijsprogramma.	☐	☐	☐	☐	☐	
Ondernemend gedrag wordt een vast(er) onderwerp van gesprek in de functioneringsgesprekken.	☐	☐	☐	☐	☐	
Ondernemendheid krijgt een belangrijke(re) rol bij het aannemen van nieuw personeel (bijv. oud ondernemers of docenten die ook ondernemer zijn).	☐	☐	☐	☐	☐	
Wij stimuleren onze docenten om (meer) deel te nemen aan stages,	☐	☐	☐	☐	☐	

trainingen en opleidingen op het gebied van ondernemerschap.						
De komende jaren bieden wij (meer) leerlingen/studenten de mogelijkheid om mee te draaien in een onderneming of om een onderneming op te zetten.	☐	☐	☐	☐	☐	
Ons ondernemend onderwijs beperkt zich niet (langer) tot enkele groepen, maar wordt aangeboden aan alle leerlingen en/of studenten.	☐	☐	☐	☐	☐	

I. Toekomst. De volgende vragen gaan over de toekomst met betrekking tot ondernemendheid op uw school/onderwijsinstelling. NB. wanneer u antwoord geeft voor een onderwijsinstelling in het mbo, hbo of wo vult u dan de vragen in voor uw domein, afdeling of faculteit en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling.

* In hoeverre kan de Rijksoverheid volgens u een rol spelen bij het (verder) bevorderen van ondernemerschap en/of ondernemend gedrag op uw school/onderwijsinstelling?

Helemaal niet

Een klein beetje

Tamelijk sterk

Zeer sterk

Op welke wijze kan de Rijksoverheid volgens u daarin een rol spelen?

* Wilt u nog opmerkingen kwijt over het onderwerp ondernemendheid/ondernemerschap of dit onderzoek?

		Nee
Ja, namelijk:		

* Mag een van onze onderzoekers u eventueel bellen voor een toelichting op de door u gegeven antwoorden?

Ja

Nee

* Kunt u hieronder uw naam en telefoonnummer invullen?

Naam:

Telefoonnummer:

Studentenenquête

Algemeen

* Geslacht

Man

Vrouw

Leeftijd

Welke opleiding volg je?

* Op welk niveau studeer je?

MBO

HBO

WO

Anders, namelijk

....

* Onder welk opleidingsdomein of afdeling valt deze opleiding?

* Onder welk sector of afdeling valt deze opleiding?

* Onder welke faculteit valt deze opleiding?

* In welk jaar van je studie zit je nu?

Eerste jaar

Tweede jaar

Derde jaar

Vierde jaar

Anders, namelijk

....

Ondernemerschap/ondernemendheid

Wat is jouw beeld bij ondernemen? Kruis aan welke vier mogelijkheden je het meest kenmerkend vindt voor iemand die onderneemt.

Alert zijn op kansen

Een eigen bedrijf hebben

Een organisatie laten groeien

Eigen baas zijn

Gecalculeerde risico's nemen

Iets verkopen

Leiding geven

Mensen overtuigen

Onderhandelen

Plannen en organiseren

Vernieuwing tot stand brengen

Zelf initiatieven nemen

Anders, namelijk

....

Onder ondernemen verstaan we 'het zien en realiseren van kansen'. Het draait primair om gedrag, en gaat niet per se gepaard met het oprichten van een eigen bedrijf. Ook als werknemer kun je je ondernemend opstellen door zelf initiatieven te nemen. In hoeverre beschouw je jezelf als een ondernemend persoon?

Zeer ondernemend

Tamelijk ondernemend

Enigszins ondernemend

Niet zo ondernemend

Helemaal niet ondernemend

Ondernemerschap

Wat is je huidige beroepswens?

* In hoeverre is ‘ondernemerschap’ een belangrijk onderdeel van jouw beroepswens?

Helemaal niet

Een beetje

Tamelijk sterk

Zeer sterk

* Wil je na afronding van je opleiding ook ondernemer worden?

Nee, zeker niet

Misschien, weet ik nog niet

Ja, zeker wel

* Waarom zou je ondernemer willen worden? Kruis de voor jou drie belangrijkste redenen aan.

Uitdaging

Eigen baas zijn/onafhankelijkheid

Sociaal aanzien

Veel geld verdienen

Ik kan een familiebedrijf overnemen

Ondernemer zijn is vanzelfsprekend binnen mijn familie

Anders, namelijk

....

* Heb je ervaring met ‘ondernemerschap’ en/of ‘ondernemer zijn’? Meerdere antwoorden mogelijk.

Ja, ik heb een eigen bedrijf(je) (gehad)

Ja, in de context van een (bij)baantje

Ja, in de context van een stage

Ja, anders namelijk

....

Nee

* Wat zijn de belangrijkste vaardigheden (‘competenties’) die je moet leren waar het gaat om ‘ondernemerschap’) c.q. om een goede ondernemer te worden? Kruis de voor jou drie belangrijkste

vaardigheden/competenties aan.

Goed kunnen organiseren
Goed kunnen communiceren
Goed kunnen presenteren
Goed kunnen verkopen
Goed kunnen schrijven
Goed kunnen rekenen
Goed kunnen analyseren
Risico's durven nemen
Anders, namelijk
....
Weet ik niet, kan ik niet beoordelen

* De volgende stellingen gaan over zelfstandig ondernemerschap (dus ondernemen in een eigen bedrijf). In hoeverre ben je het eens met deze stellingen?

	1 Helemaal oneens	2 Oneens	3 Oneens/eens	4 Eens	5 Helemaal eens	NVT
Ik weet wat de factoren zijn voor een succesvolle onderneming	☐	☐	☐	☐	☐	
Ik weet NIET wat het ondernemerschap inhoud	☐	☐	☐	☐	☐	
Ik kan onderscheid maken tussen goede en slechte ondernemers	☐	☐	☐	☐	☐	
Ondernemer zijn past NIET bij mijn persoonlijke voorkeuren	☐	☐	☐	☐	☐	
Een carrière als ondernemer is aanlokkelijk voor mij	☐	☐	☐	☐	☐	
Het ondernemerschap zal mij veel voldoening geven	☐	☐	☐	☐	☐	
Ik heb de intentie om ooit een onderneming te starten	☐	☐	☐	☐	☐	
Ik heb er serieus over nagedacht om een onderneming te starten	☐	☐	☐	☐	☐	
Ik heb er alles voor over om ondernemer te worden	☐	☐	☐	☐	☐	
Als ik zou willen, zou	☐	☐	☐	☐	☐	

ik gemakkelijk ondernemer kunnen worden						
Er zijn maar heel weinig onbeheersbare factoren die kunnen voorkomen dat ik ondernemer word	☐	☐	☐	☐	☐	
Als ik ondernemer zou worden, weet ik precies waar ik aan begin	☐	☐	☐	☐	☐	

Invloed van de school/ opleiding

* Heb je wel eens, als onderdeel van je studie, een bedrijf bezocht?

Ja

Nee

* Hoe vaak per jaar heb je tijdens je studie gemiddeld een bedrijf bezocht?

		Hooguit één keer per jaar
Meerdere keren per per jaar, namelijk (aantal keer)		

* Heb je bij je studie wel eens een ondernemer als gastdocent gehad?

Helemaal niet

Een klein beetje

Tamelijk veel

Zeer veel

* Is er binnen je school/universiteit een ‘Centre of Entrepreneurhip’ aanwezig?

Ja

Nee

Weet niet

* Is er binnen je school/universiteit een organisatie voor studentondernemers?

Ja

Nee

Is in oprichting

Weet niet

* **In hoeverre zijn er binnen je school/universiteit voorzieningen aanwezig voor studentondernemers (zoals kantoorfaciliteiten, ateliers of werkruimtes, advies over het maken businessplannen, toegang tot netwerken zoals de Kamer van Koophandel, (plaatselijke) ondernemerskringen?**

- Helemaal niet
- Een klein beetje
- Tamelijk veel
- Zeer veel
- Weet niet

* **In hoeverre probeert jouw school/opleiding 'ondernemerschap' te stimuleren bij de deelnemers/studenten?**

- Helemaal niet
- Een klein beetje
- Tamelijk sterk
- Zeer sterk
- Weet ik niet, kan ik niet beoordelen

* **In hoeverre word jij door je huidige school/opleiding gestimuleerd in jouw 'ondernemerschapsambities'?**

- Helemaal niet
- Een klein beetje
- Tamelijk sterk
- Zeer sterk
- Weet ik niet, kan ik niet beoordelen
- Niet van toepassing, ik heb geen 'ondernemerschapsambities'

* **In hoeverre is 'ondernemerschap' verankerd in het onderwijsprogramma. Is 'ondernemerschap' vervlochten met andere vakken?**

- Helemaal niet
- Een klein beetje
- Tamelijk sterk
- Zeer sterk
- Weet ik niet, kan ik niet beoordelen

* **In hoeverre zijn er binnen jouw opleidingen mogelijkheden om invulling te geven aan 'ondernemerschap' binnen de beroepspraktijkvorming/stages e.d.?**

- Helemaal niet
- Een klein beetje

- Tamelijk veel
- Zeer veel
- Weet ik niet, kan ik niet beoordelen
- Niet van toepassing, geen stages o.i.d.

* **In hoeverre doe jij dit ook zelf?**

- Helemaal niet
- Een klein beetje
- Tamelijk sterk
- Zeer sterk
- Niet van toepassing, (nog) geen stages o.i.d.

* **In hoeverre is er buiten het officiële onderwijsprogramma ruimte om aandacht te besteden aan ‘ondernemerschap’?**

- Helemaal niet
- Een klein beetje
- Tamelijk sterk
- Zeer sterk
- Weet ik niet, kan ik niet beoordelen

* **Hoeveel ECTS heb je in 2011 besteed aan ‘ondernemerschap’? Indien je dit niet precies weet, mag je ook een schatting geven**

		Weet niet/wil niet zeggen
Aantal ECTS		

* **In hoeverre worden competenties/talenten/prestaties rond ondernemen getoetst tijdens je opleiding?**

- Helemaal niet
- Een klein beetje
- Tamelijk veel
- Zeer veel

* **Word je structureel gevraagd naar je behoefte rond ondernemen?**

- Ja
- Nee

* **Leer je binnen jouw opleiding de dingen die belangrijk zijn voor ‘ondernemerschap’?**

- Helemaal niet
- Een klein beetje
- Tamelijk sterk
- Zeer sterk
- Weet ik niet, kan ik niet beoordelen

* **Geef aan in hoeverre je het eens bent met de volgende stellingen. Bij mijn opleiding leer ik:**

	1 Helemaal oneens	2 Oneens	3 Oneens/eens	4 Eens	5 Helemaal eens	NVT
…initiatief nemen	☐	☐	☐	☐	☐	○
…ontwikkelen van ideeën	☐	☐	☐	☐	☐	○
…omgaan met tegenslag	☐	☐	☐	☐	☐	○
…risico nemen	☐	☐	☐	☐	☐	○
…financiële administratie en planning	☐	☐	☐	☐	☐	○
…eigen talenten ontdekken	☐	☐	☐	☐	☐	○
…resultaatgericht	☐	☐	☐	☐	☐	○
…leiderschapskwaliteiten	☐	☐	☐	☐	☐	○
…samenwerken	☐	☐	☐	☐	☐	○
…klanten benaderen	☐	☐	☐	☐	☐	○
…bewerken van de markt	☐	☐	☐	☐	☐	○

* **Welk rapportcijfer geef je aan activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag? Geef een score van 1 t/m 10, waarbij 1= heel slecht en 10= heel goed.**

		Weet niet/wil niet zeggen
Rapportcijfer		○

Bijlage 8 Literatuurlijst

Agentschap NL (2008). *Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen.* Binnengehaald 2012 van http://www.agentschapnl.nl/nl/node/448910

Agentschap NL (2011). *Subsidieregeling Onderwijs Netwerk Ondernemen 2012 Uitrol Best Practices.* Gezien op: http://www.onderwijsonderneemt.nl/primaironderwijs/subsidieregeling_ono_2012_uitrol_best_practices.

Gibcus, P., de Kok, J., Overweel, M. (2011). *Ondernemerschap in het hoger onderwijs. Een tussentijdse evaluatie van zes Centres of Entrepreneurship.* Blz 17. Zoetermeer: EIM.

Gibcus, P.,Overweel, M., Tan, S., Winnubst, M. (2010). *Eenmeting 2010*. Zoetermeer: EIM.

Glaudé, M.T., Verbeek, A.E., Felix, C. (2010*). Onderzoek naar de stand van zaken en effecten van de ontwikkeling van 'les- en examenmateriaal en docentstages' in het kader van het FES-project.* Amsterdam: Kohnstamm Instituut.

Eindevaluatie CoE's vanuit de regeling Onderwijs en Ondernemen 2007. Verwacht in november 2012.

Praag, M. van, R. Sloof, L. Rosendahl Huber. (2012). *The effect of early entrepreneurship education.* Amsterdam: Amsterdam Center for Entrepreneurship.

Rijksoverheid (2011). *Actieplan Leraar 2020.* Gezien op: http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2011/05/23/brief-actieplannen.html

Van der Aa, R., Lubberman, J., Van de Vlasakker, S., Stuivenberg, M., Kans, K. (2010). *Evaluatie Wet op de Beroepen in het Onderwijs.* Rotterdam: ECORYS.

Postbus 4175
3006 AD Rotterdam
Nederland

Watermanweg 44
3067 GG Rotterdam
Nederland

T 010 453 88 00
F 010 453 07 68
E netherlands@ecorys.com

W www.ecorys.nl

Sound analysis, inspiring ideas